



AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

ISSN 2707-9309 (Print)
ISSN 2707-9317 (Online)

İQTİSADİ ARTIM VƏ İCTİMAİ RİFAH

ELMİ JURNAL

2024, №1

**JOURNAL OF ECONOMIC GROWTH AND
SOCIAL WELFARE**

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by



Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

ICI WORLD
of JOURNALS

INTERNET ARCHIVE



ROAD
DIRECTORY
OF OPEN ACCESS
SCHOLARLY
RESOURCES



Academia.edu
share research

calaméo



SCRIBD

Academic
Resource
Index
ResearchBib

İQTİSADİ ARTIM və İCTİMAİ RİFAH

Elmi jurnal. 2011-ci ildən nəşr edilir.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3402

"İqtisadi Artım və İctimai Rifah" jurnalı iqtisadiyyat sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin, araşdırma materiallarının müasir dövrün tələblərinə uyğun formatda nəşrini həyata keçirir. Jurnalda Azərbaycanda və dünyada mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat, iqtisadi siyasət, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, ətraf mühitin iqtisadiyyatı, aqrar iqtisadiyyat, bank işi, vergi, audit, menecment, marketinq, mühasibat uçotu, gömrük və digər iqtisadi məsələlər elmi-nəzəri baxımdan təhlilə cəlb olunur. Azərbaycanın, eləcə də dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin elmi nəzəriyyələrinə, bu nəzəriyyələrin həyatımızın müxtəlif sahələrinə tətbiqinin fundamental nəticələrinə, təklif və tövsiyələrinə geniş yer verilir. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 4 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi- nəzəri, praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© 2024 İqtisadi Artım və İctimai Rifah

ECONOMIC GROWTH and SOCIAL WELFARE

Scientific journal. This journal has been published since 2011.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

The journal is included in the register of publications in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Register № 3402

Journal of "Economic Growth and Social Welfare" publishes scientific and theoretical articles, research materials in the field of economics in a format in accordance with modern requirements. The journal analyzes microeconomics, macroeconomics, economic policy, socio-economic development of the regions, environmental economics, agrarian economy, banking, taxation, audit, management, marketing, accounting, customs and other economic issues in Azerbaijan and the world from a scientific and theoretical point of view. This journal covers the scientific theories of leading economists of Azerbaijan, as well as the world, the fundamental results, proposals and recommendations for the application of these theories to various areas of our lives. Articles are published in Azerbaijani, Russian, Turkish and English 4 times a year. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific-theoretical or practical results. The journal is one of the scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© 2024 Economic Growth and Social Welfare

Təsisçi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

Baş redaktor

Nazim Müzəffərli (İmanov) – iqtisad elmləri doktoru, professor

Baş redaktorun müavini**Məsul katib**

Yunus Sadıqov – iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti

Abdullayeva R.S. – dosent (Azərbaycan)

Aykaç A.E. – professor (Türkiyə)

Əliyev T.N. – professor (Azərbaycan)

Gülaliyev M.G. – dosent (Azərbaycan)

Hacıyev Ş.H. – professor (Azərbaycan)

Hüseynov T.H. – professor (Azərbaycan)

İsmayılov E.M. – professor, Gürcüstan MEA-nın xarici üzvü (Gürcüstan)

Mezник İvan – professor (Çex Respublikası)

Muradov A.N. – dosent (Azərbaycan)

Muradov Ə.C. – professor (Azərbaycan)

Muradov Ş.M. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Müslümov S.Y. – professor (Azərbaycan)

Novruzov V.T. – professor (Azərbaycan)

Nuriyev Ə.X. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Pey Chanqhonq – professor (Çin Xalq Respublikası)

Petr Stepanoviç – professor (Ukrayna)

Satıbaldin A.A. – akademik (Qazaxıstan)

Səmədzadə Z.Ə. – akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü (Azərbaycan)

Sultanova R.P. – professor (Azərbaycan)

Tsvetkov V.A. – professor, Rusiya EA-nın müxbir üzvü (Rusiya)

Vladimir Papava – akademik (Gürcüstan)

Yüzbaşıyeva G.Z. – professor (Azərbaycan)

Dizayner və texniki redaktor:

İ.f.d., dos. Yunus Sadıqov

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid

prospekti, 115 E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.economics.org.az>

Founder

SCIENCE AND EDUCATION MINISTRY OF AZERBAIJAN REPUBLIC
INSTITUTE OF ECONOMICS

Editor-in-Chief

Nazim Muzaffarli (Imanov) – doctor of economic sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief**Executive Secretary**

Yunus Sadiqov – PhD in Economics, associate professor

Editorial Board

Abdullayeva R.S. – associate professor (Azerbaijan)
Aykach A.E. – professor (Turkey)
Aliyev T.N. – professor (Azerbaijan)
Gulaliyev M.G. – associate professor (Azerbaijan)
Hajiyev S.H. – professor (Azerbaijan)
Huseynov T.H. – professor (Azerbaijan)
Ismayilov E.M. – professor, Foreign Member of the Georgian NAS (Georgia)
Meznik Ivan – professor (Czech Republic)
Muradov A.N. – associate professor (Azerbaijan)
Muradov A.J. – professor (Azerbaijan)
Muradov S.M. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)
Muslimov S.Y. – professor (Azerbaijan)
Novruzov V.T. – professor (Azerbaijan)
Nuriyev A.K. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)
Pei Changhong – professor (People's Republic of China)
Petr Stepanovich – professor (Ukraine)
Satibaldin A.A. – academician (Kazakhstan)
Samadzade Z.A. – academician, Full Member of ANAS (Azerbaijan)
Sultanova R.P. – professor (Azerbaijan)
Tsvetkov V.A. – professor, Corresponding member of the Russian AS (Russia)
Vladimir Papava – academician (Georgia)
Yuzbashiyeva G.Z. – professor (Azerbaijan)

Designer and technical editor: Ph.D in economics,

Assoc. prof. Yunus Sadiqov

Address: 115 H. Javid avenue, Baku, Azerbaijan 1143

E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.economics.org.az>

MÜNDƏRİCAT / №1, 2024

Seyfəddin Səməndərov Müasir Azərbaycan İqtisadi ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətliliklə əlaqədar dəyərləndirmələr	10
Ellada Xankişiyeva Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafında dövlətin, özəl sektorun və kənd əhalisinin birgə fəaliyyəti	18
Elşən Orucov Maliyyə böhranlarının qarşısının alınmasında uğursuzluq: Beynəlxalq Valyuta Fondunun cəhdləri	24
Ədalət Əzizov Xidmət sferasının inkişafında bələdiyyələrin rolu	36
Leyla Serttaş Azərbaycanın Türk Dövlətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələri	43
Nurəngiz Baxışova Fərqli ölkələrdə MHBS-nin tətbiqinin üstünlükləri və çətinlikləri	51
Sənan Bəbişov Alibaba və Trendyol kimi alış-veriş platformalarında kiçik və orta sahibkarlığın ixracat məsələləri	61
Cavid Abdullayev İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə xidmət sektorunda əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması	70
Elçin Osmanov İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə orta sahibkarlığın inkişafında yarana biləcək risklərin aradan qaldırılması yolları	81
Cəmaləddin Məmmədov Kinoteatrların mədəni-iqtisadi inkişafda rolu	91
Məhəmməd Mustafayev Azərbaycanda İKT sənayesinin inkişafının işsizlik səviyyəsinə təsiri	99

Nicat Əbdürəhmanov Liberal iqtisadiyyatın təbiəti və təsiri	110
Nigar Məmmədova Covid-19 pandemiyasının neftin və qızılın qiymətinə təsirinin ekonometrik təhlili	116
Ülviyyə Əmirova İşğaldan azad edilmiş ərazilərin infrastrukturunun bərpaı və yenidən qurulması məsələləri	126
Amin Ağagülov Biznes fəaliyyətində riskin təsir imkanlarının xarakteristikası	138
Həcər Şixəliyeva Dördüncü sənaye inqilabının insan kapitalına təsirləri	146
Svetlana Nəcəfli İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda iqtisadi inkişaf perspektivləri	155
Emin İsmayılov, Baxtinaz Danyalova Metallurgiya sənayesinin rəqabətqabiliyyətli inkişaf potensialı və onun qiymətləndirilməsi	162
Vüqar Həsənov Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi reabilitasiyasında Virtual İnküziv Platformanın rolu	169

CONTENTS / №1, 2024

Seyfaddin Samandarov Assessments of competitiveness in modern Azerbaijani economic literature	10
Ellada Khankishiyeva Joint activity of the state, private sector and rural population in the development of agriculture in Azerbaijan	18
Elshan Orujov Failure to Prevent Financial Crises: Attempts by the International Monetary Fund	24
Adalat Azizov The role of municipalities in the development of the service sector	36
Leyla Sertash Foreign trade relations on agricultural products with the Turkic States of Azerbaijan	43
Nurangiz Bakhishova Advantages and Difficulties of Applying IFRS in Different Countries	51
Sanan Babishov Export issues of small and medium enterprises on s hopping platforms such as Alibaba and Trendyol	61
Javid Abdullayev Formation of a favorable business environment in the service sector in the liberated territories	70
Elchin Osmanov Ways to eliminate the risks that may arise in the development of medium entrepreneurship in the territories liberated from occupation	81
Jamaledin Mammadov The role of cinemas in cultural and economic development	91
Mahammad Mustafayev Impact of the ict industry development on unemployment rate in Azerbaijan	99

Nijat Abdurahmanov The nature of liberal economics and how it might impact today	110
Nigar Mammadova Econometric analysis of the impact of the Covid-19 pandemic on the price of oil and gold	116
Ulviyya Amirova Issues of infrastructure restoration and reconstruction of liberated territories	126
Amin Agagulov Characterization of risk impact opportunities in business activities	138
Hajar Shikhaliyeva Effects of the fourth industrial revolution on human capital	146
Svetlana Najafli Prospects of economic development in lands freed from occupation	155
Emin İsmayılov, Baxtinaz Danyalova Competitiveness potential of the metallurgical industry of the Republic of Azerbaijan and its assessment	162
Vugar Hasanov The role of the Virtual Inclusive Platform in the socio-economic rehabilitation of persons with disabilities	169

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/10-17>**Assessments of competitiveness in modern Azerbaijani economic literature****Seyfaddin Samandarov,**Doctor of Economic Sciences, Institute of Economics Ministry of Science and Education of the
Republic of Azerbaijan,E-mail: Seyfeddinsamandarov@mail.ru<https://orcid.org/0000-0002-7939-0990>

Abstract: The article investigated the process of formation of the concept of competitiveness in different historical periods, level of competitiveness, the multifaceted economic properties of competitiveness are also considered. In addition, assessments related to competitiveness are examined. Azerbaijani economic literature.

Key words: competition, competitiveness, concept, economic theory, economic thought.

JEL I12; UDC 338.1; 006

Müasir Azərbaycan İqtisadi ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətliliklə əlaqədar dəyərləndirmələr

Seyfəddin Səməndərov, i.e.d.

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: Seyfeddinsamandarov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7939-0990>

Xülasə: Məqalədə rəqabətqabiliyyətlilik konsepsiyasının tarixi dövrlər üzrə formalaşması prosesi, rəqabətqabiliyyətliliyin səviyyələri, çox aspektli iqtisadi anlayış kimi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Deyilənlərlə yanaşı Müasir Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətliliklə əlaqədar dəyərləndirmələr araşdırılır.

Açar sözlər: rəqabət, rəqabətqabiliyyətlilik, konsepsiya, iqtisadi fikir, iqtisadi nəzəriyyə

JEL II2; UDC 338.1; 006

Giriş/ introduction

Rəqabətqabiliyyətlilik konsepsiyası Adam Smitin dövründən formalaşmağa başlamışdır. A.Smit özünün “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri ilə əlaqədar araşdırmalar” əsərində dövlətə xarici ticarətdə üstün mövqelər qazandıran amilləri (*torpaq, kapital, təbii resurslar, əmək*) müəyyənləşdirdi. Sözügedən yanaşma D.Rikadonun əsərlərində məntiqi cəhətdən inkişaf etdirildi. Həmin yanaşmalar əsasında uzun illər ərzində iqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabətqabiliyyətlilik təsərrüfat subyüklərinin və ölkənin daha aşağı maya dəyərində məhsul istehsal edə bilmək qabiliyyəti ilə əlaqələndirilirdi. İndiki dövrdə rəqabətqabiliyyətlilik ilə əlaqədar vahid məzmunlu termin yoxdur dünya iqtisadi fikrində rəqabətqabiliyyətliliklə əlaqədar müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır.

Tədqiqatın məzmunu (əsas hissə)// main part

Ədəbiyyatların şərh

Rəqabət və rəqabətqabiliyyətlilik məsələləri daima iqtisad elmində diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Bu məsələlərə klassik və neoklassik iqtisad nəzəriyyələrinin nümayəndələri A.Smit, A.Marşal, B.Olin, D.Rikardo, J.S.Mill öz əsərlərində xüsusi diqqət yetirmişlər. Müasir iqtisad elminin tanınmış, uzaq xarici ölkə alimləri – C.Blek, E.Çemberlin, F.Kotler, H.Moon, J.Lamben, M.Porter, P.Xayne, P.Samuelson, Y.Şumpeter, MDB ölkələrinin alimləri A.Karpov, A.Koptev, A.Trifilova, A.Yudanov, A.Yusupov, V.Bikov, V.Çaryov, Q.Murtazina, E.Vaysman, İ.Lifiç, Y.Dus, N.İvaşenko, O.Verxoveç, O.Levşina, P.Kalapuç, R.Fatxutdinov, T.Filosofova, T.Şibakova və başqaları rəqabətqabiliyyətliliyin və müxtəlif aspektlərini tədqiq etmişlər. Azərbaycan Respublikasında rəqabətqabiliyyətlilik problemi XX əsrin 90-cı illərindən tədqiq olunmağa başlamışdır. Z.Səmədzadə, A.Şəkəraliyev, T.Əliyev, N.İmanov, A.Əliyev, Ə.Əlirzayev, F.Qasımov, F.Mustafayev, İ.Aliyev, E.Məmmədzadə, Q.Manafov, Q.Səfərov, M.Ataşiyev, M.Əliyev, A.Muradov, N.Eminov, R.Quliyev, R.İskəndərov, Ş.Qafarov, Z.Nəcəfov, X.Kərimli və başqaları tərəfindən aparılan tədqiqatlar xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Lakin Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətlilik məsələlərinin iqtisadi ədəbiyyatlarda qoyuluşu xüsusi olaraq tədqiq olunmayıbdır.

Metodologiya

Məqalədə tədqiqat üslu kimi analiz, sintez üsullarından geniş istifadə edilmişdir. Rəqabətə əlaqədar klassik siyasi iqtisadi məktəbinin nümayəndələrinin fikirləri, daha sonra müasir rəqabətqabiliyyətlilik konsepsiyalarına baxışlar dəyərləndirilir.

Rəqabətqabiliyyətlilik konsepsiyasının qnoseoloji kökləri və müasir yanaşmalar

Öncə rəqabət anlayışı ilə əlaqədar bəzi nəzəri məsələlərə diqqət yetirilməsi yerinə süşərdir. Rəqabətə həsr olunmuş iqtisadi ədəbiyyatlarda üç yanaşma xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Birinci yanaşma klassik iqtisadi nəzəriyyə üçün xarakterikdir. Bu yanaşmada rəqabət bazar mexanizminin

elementi kimi nəzərdən keçirilir. Həmin element tələb və təklif arasında tarazlıq yaradır (A.Smit). İkinci yanaşma müasir iqtisadi nəzəriyyələr üçün xarakterikdir, bazarda yarışmaq qabiliyyətini əks etdirir. Üçüncü yanaşmada rəqabətə bazarın tipini müəyyənləşdirən kriteriya kimi yanaşılır (E.Çemberlen, C.Bley). Eyni zamanda rəqabətin şərhində üç yanaşma mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır: davranış (*tələbatların təmin olunması ilə alıcıların pulları uğrunda mübarizə*), struktur (*bazarın strukturunun təhlili, bazarda alıcı və satıcının azadlıq səviyyəsinin təhlili*), funksional (*yeniyyənin köhnə olanla mübarizəsinin təhlili*). Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabətə bazar iqtisadi sisteminin inkişaf qanunu kimi də iki yanaşma mövcuddur : bunlar neoliberal, institusional yanaşmalardır. Birinci yanaşma Y.Şumpeterin, F.Heyekin, M.Fridmenin, ikinci yanaşma institusional rəqabət nəzəriyyəsi J.Lamben və başqalarının əsərlərində diqqəti cəlb edir (Qazizullin N.F., Nurillina A.X. (2010):532).

Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə rəqabətqabiliyyətlilik və beynəlxalq rəqabət strategiyasının aparıcı mütəxəssislərindən biri kimi Maykl Porterin adı xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Maykl Porter Rəqabətqabiliyyətlilik və rəqabət üstünlükləri konsepsiyasını işləyib hazırladı. Məhz bu səbəbdən tədqiqatçıların əksəriyyəti müasir rəqabətqabiliyyətlilik nəzəriyyəsinin banisi kimi Porteri hesab edirlər. Rəqabətqabiliyyətlilik probleminin ayrı-ayrı aspektləri İ.Ansoff, P.F.Druker, B.Karlof, J.J.Lamben, D.H.Harrinqton, Y.Şumpeterin əsərlərində işlənmişdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrin iqtisadi ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətlilik probleminə XX əsrin 80-ci illərində diqqət daha da artmağa başladı. XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən ABŞ-da rəqabətqabiliyyətlilik məsələlərinin araşdırılmasına xüsusi yer verilir. Məhz bu səbəbdən müasir dövrdə rəqabətqabiliyyətlilik mövzusunda yeni aspektdən yanaşılma ABŞ-da aparılan tədqiqatlarla əlaqələndirilir. 1985-ci ildə ABŞ prezidenti yanında rəqabət məsələləri üzrə komissiya, 1986-cı ildə rəqabətqabiliyyətlilik üzrə Şura yaradıldı. Daha sonra İsveçrənin Beynəlxalq İdarəetmə İnkişafı İnstitutunun fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. İsveçrənin Beynəlxalq İdarəetmə İnkişafı İnstitutu (İDM-World Competitiveness Ranking) 1989-cu ildən rəqabətqabiliyyətlilik üzrə ölkələrin reyting cədvəlini tərtib etdi. İsveçrə İnstitutu BMT və Dünya Bankı kimi beynəlxalq təşkilatların əl çatan məlumatları əsasında reyting cədvəllərini hazırlayır. Reyting cədvəllərinin hazırlanmasında məqsəd beynəlxalq investisiyaların cəlb edilməsi və biznesin davamlı inkişafına nail olunmasıdır.

Hər dövlət dörd göstəricilər qrupu əsasında qiymətləndirilir. Hər göstəricilər qrupuna 333 kriteriya daxildir. Onlardan aşağıdakıların əsas göstəricilər kimi göstərmək olar:

- innovasiyalar sferasında iqtisadiyyatın vəziyyəti;
- Ölkədə rəqəmsal texnologiyaların səviyyəsi;
- sosial sferada səmərəli dövlət siyasəti;
- sosial birlik və bərabər imkanlar.

2022-ci ildə 63 –ölkənin rəqabətqabiliyyətlilik cədvəli tərtib olundu. Həmin cədvəldə ilk onluğa daxil olan dövlətlər aşağıdakılar idi:

Danimarka, 2) İsveçrə, 3) Sinqapur, 4) İsveç, 5) Honkonq 6) Niderland, 7) Tayvan, 8) Finlandiya, 9) Norveç, 10) ABŞ (<https://www.mercurystate.com/ru/novosti/rejting-stran-pourovnyu-konkurentosposobnosti-v-2022-godu.html>). Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Skandinaviya ölkələri İnstitutun hazırladığı reyting cədvəllərində liderlik edirlər (<https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/>).

Daha sonra rəqabətqabiliyyətlilik üzrə reyting cədvəllərinin hazırlanmasında Dünya Bankının fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Dünya Bankı ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyini 9 kriteriya üzrə qiymətləndirir (göstərici maksimum 100 bal olmalıdır).

- siyasi risk (pulların qaytarılması);
- xarici borc;
- deflolla əlaqədar borc, yaxud borcun restrukturizasiyası;
- kapital bazarına çıxış;
- fortfaytinq xidmətlərinin göstərilməsi (<https://www.grandars.ru/college/ekonomika-firmy/konkurentosposobnost-strany.html>)

Belə bir zəmində Avropa İttifaqının ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyi əlaqədar yanaşması da

xüsusi maraq yaradır. 2001-ci ildə Avropa İttifaqının Lissabon Bəyanaməsində rəqabətqabiliyyətliliyə nail olunması deünə ölkələri üçün vacib məsələlərdən biri hesab edilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin təhlili ilə məşğul olan analoji qurumlar yaradıldı. Hər bir qurumun rəqabətqabiliyyətlilik anlayışına öz yanaşması və öz tərifı vardır. Nümunə üçün qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın Rəqabətqabiliyyətlilik Komissiyası bu terminə azad və ədalətli bazar münasibətləri çərçivəsində ölkənin beynəlxalq bazarların tələblərinə cavab verən əmtəə və xidmət istehsal etmə bacarığı məzmununu daxil edirdi. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı beynəlxalq rəqabətə açıq olan şirkət, müəsisə, region, ölkə və ölkəüstü regionların gəlir göstəricilərinin və əhalinin məşğulluğunun nisbətən yüksək səviyyəsinin saxlamaq qabiliyyətinin dəstəklənməsini hesab edirdi. Ümumdünya İqtisadi Forumu rəqabətqabiliyyətliliyi ölkənin adıbaşına düşən ÜDM-nin yüksək artım tempinə nail olunması bacarığı kimi təqdim edirdi (Muxtarlı M.N. (2014):51).

Belə bir zəmində qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətliliyin aşağıdakı səviyyələri diqqəti cəlb edir:

- milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi (makrosəviyyə);
- Hər hansı bir sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi (mezosəviyyə);
- müəsisənin rəqabətqabiliyyətliliyi (mikrosəviyyə);
- hər hansı məhsulun (əmtəənin) rəqabətqabiliyyətliliyi (fərdi səviyyə).

Göründüyü kimi, iqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabətqabiliyyətliliyin çox aspektli iqtisadi kateqoriya kimi nəzərdən keçirilməsi heç də təsadüfi deyildir. Ümumiyyətlə, rəqabətqabiliyyətlilik özünün bir sıra xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir (Stanislavskaya:49).

Belə bir zəmində qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətlilik subyektin xüsusiyyətləri kimi, rəqiblərin səviyyəsində, yaxud onlardan daha yüksək səviyyədə olması kimi başa düşülür. Rəqabətqabiliyyətliliyin ikinci ümumi xüsusiyyəti kimi, rəqiblər səviyyəsində və yaxud onlardan daha üstün səviyyədə olması kimi deyil, eyni zamanda məqsədli auditoriyanın tələbatlarının rəqibləri səviyyəsindən daha üstün səviyyədə təmin edilməsi kimi də başa düşülür. Üçüncü diqqəti cəlb edən xüsusiyyət kimi, rəqabət bazarı şəraitində subyektin mənfəət gətirə bilməsi kimi başa düşülür. Yəni rəqiblərdən mənfəət gətirməsi parametri üzrə daha üstün səviyyədə olması kimi başa düşülür. Rəqabətqabiliyyətliliyin dördüncü xüsusiyyəti kimi, təşkilatçılıq və idarəetmə məsələlərində rəqiblərin səviyyəsindən daha üstün səviyyəyə yüksəlmə kimi də təqdim edilir. Yuxarıda deyilənlərin ümumiləşdirilməsi əsasında rəqabətqabiliyyətliliyin aşağıdakı xüsusiyyətlərinin bir daha qeyd edilməsi yerinə düşərdi:

- İstehlakçı tələbatının təmin edilməsi;
- Rəqiblərin səviyyəsində, yaxud daha üstün səviyyədə olmaq;
- Mənfəətin əldə olunması imkanlarının artması;
- Yüksək təşkilatçılıq və idarəetmə səviyyəsinin mövcudluğu (Lukyanenko V.N. (2014):114).

Müasir Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətliliklə əlaqədar dəyərləndirmələr

Müasir Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətliliklə əlaqədar səslənən fikirləri nəzərdən keçirməkdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, Davos İqtisadi Forumu tərəfindən 2019-cu ildə nəşr edilən "Qlobal Rəqabətlik Hesabatı"na əsasən, Azərbaycan 11 pillə irəliləyərək 141 ölkə arasında 58-ci mövqedə qərarlaşıb (<https://report.az/maliyye-xeberleri/azerbaycan-iqtisadiyyati-beynelxalq-reyting-cedvellerinde-hansi-movqededir>), yəni Beynəlxalq İqtisadi Forumu 2019-cu ildə açıqladığı reyting cədvəlində 58-ci yerdə qərarlaşmışdır (<https://br.az/news/23174/20191010104211534/> <https://br.az/read/23174/>). Bu isə onu göstərir ki, rəqabətqabiliyyətlilik konsepsiyası dövlətin və ictimaiyyətin, Azərbaycan iqtisadi fikrinin daima gündəliyində olan məsələlərdəndir. Sonra, daha bir vacib məsələni də xüsusi olaraq qeyd edilməsində yarar vardır ki, müasir rus, o cümlədən Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətlilik problemi XX əsrin 90-cı illərində bazar iqtisadiyyatına keçid proseslərinin araşdırılması ilə əlaqədar daxil oldu.

Göründüyü kimi, rəqabətqabiliyyətlilik problemi Azərbaycan iqtisadi fikrində kifayət qədər son on illikləri əhatə edən məsələlərdəndir. Bu isə onunla əlaqələndirilə bilər ki, sovet dövrünün iqtisadi

ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətlik xüsusi olaraq araşdırılmırdı. Tədqiqat obyektini kimi ancaq ayrı-ayrı məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyi məsələsi seçilirdi. Ümumiyyətlə, sovet iqtisadi ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətlik probleminə bir qədər ehtiyatla yanaşılırdı. Bu kateqoriya bir qayda olaraq ixrac məhsulları ilə əlaqədar işlədilirdi və belə bir yanaşma sovet təsərrüfat sisteminin xarakteri ilə bağlı idi. Yəni sovet iqtisadi ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətlik problemi birinci növbədə dünya təsərrüfat sistemindəki rəqabətdə uğurun əldə olunması baxımından dərk olunurdu. Bütün bunlar göstərir ki, bu yanaşmada rəqabətqabiliyyətlik anlayışı ancaq xarici ticarət kateqoriyası kimi işlədilirdi. Rəqabətə davamlılığa nail olunması isə, ixrac edilən məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi və mayadəyərinin aşağı salınması, həmin əmtəələrin xarici bazarlarda rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi yollarından biri kimi qiymətləndirilirdi (Səməndərov S.S (2016):15).

Müvafiq olaraq müasir Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətliklə əlaqədar səslənən fikirlərin bir qədər ətraflı nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatlarında rəqabətqabiliyyətliliyin nəzəri məsələləri ilə əlaqədar səslənən fikirlərin səslənilməsi xüsusi yer tutur.

Bu baxımdan bizim diqqətimizi M.N.Muxtarlının araşdırmaları cəlb edir. M.N.Muxtarlı müasir dövrdə rəqabətqabiliyyətlik anlayışı konsepsiyalarını müqayisəli təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, Rəqabət zamanca dəyişən fenomendir, rəqabətqabiliyyətliliyin şərtləri dəyişkəndir. XX əsrin əvvəllərində Fordun zavodlarında konveyer üsulunun tətbiqi ilə kütləvi istehsal erası başlamış, kütləvi istehsaldan öncə daha yüksək mənfəət əldə edə bilmək bacarığına üstünlük verilirdisə, hazırda qeyri maddi aktivlər ön plana çəkilir (Muxtarlı M.(2017):54).

A.A.Hüseynova “Rəqabətqabiliyyətliliyə dair nəzəri yanaşmalar və konseptual baxışların təhlili” məqaləsində rəqabətqabiliyyətlik probleminin əhatə dairəsini daha geniş arealda təhlil edir. Müəllif hesab edir ki, rəqabətqabiliyyətlik məhsul və xidmətlərdən tutmuş ölkənin rifah səviyyəsi diapozonuna qədər geniş bir areal əhatə edir və olduqca dəyişkən məzmun kəsb edir. A.N.Hüseynova hesab edir ki, rəqabətqabiliyyətlik və rəqabətqabiliyyətliliyə müxtəlif amillər təsir edir. Sözügedən amilləri qiymətləndirməyə imkan yaradan müvafiq metodologiyanın müəyyənəndirilməsi və işlənilib hazırlanması olduqca zəruri məsələlərdəndir. Rəqabətqabiliyyətliliyi izah edən konkret ümumi nəzəriyyə yoxdur. Problemə aydınlıq gətirmək üçün texnologiyada yenilik, sənaye iqtisadiyyatı, iqtisadi inkişaf, politologiya, iqtisadi coğrafiya, sosiologiya və s. qarşılıqlı əlaqə və inkişaf halında öyrənilməlidir (Hüseynova A(2015):162).

Ş.B.Quliyevin “Rəqabətqabiliyyətli üstünlüyə malik sahələrin formalaşmasının müasir xüsusiyyətləri” məqaləsində rəqabətlə bağlı nəzəri baxışlar, eləcə də müasir dövrdə rəqabət sahəsində üstünlük əldə edilməsi, rəqabətə təsir edən amillər nəzərdən keçirilir. Ş.B.Quliyev Rəqabətqabiliyyətli üstünlüyə malik sahələrin formalaşdırılmasının müasir xüsusiyyətləri məqaləsində rəqabətqabiliyyətliliyin nəzəri əsasları, rəqabət nəzəriyyələrinin inkişafı, rəqabət strategiyasının təhlili, rəqabəti müəyyən edən firmadaxili və xarici amilləri işıqlandırmışdır. Diqqəti daha çox cəlb edən məsələlərdən biri rəqabət nəzəriyyələrinin tarixi inkişaf cədvəlinin müəllif tərəfindən tərtib edilməsidir (Quliyev (2019):175).

Cədvəl №1

Rəqabət nəzəriyyələri

Dövrələr	Nəzəriyyənin adı	Müəlliflər	Amilləri
XVIII əsr	Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi	A.Smit	Təbii üstünlüklər və iqlim şərtləri
XVIII əsr və XIX əsrin sonları	Müqayisəli xərclər nəzəriyyəsi	D.Rikardo, D.S.Mill	Təbii üstünlüklər və istehsal xərcləri
XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəlləri	Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi	E.Hokşer. B.Olin, P.Samuelson	Bütün istehsal amillərinin məcmusu
XX əsrin 60-cı illəri	Texnoloji yenilik və məhsulun həyati dövrü	M.Pozner, R.Vernon	Texnoloji dəyişiklik və həyati tsikillər
XX əsrin 90-cı illəri	Rəqabət üstünlükləri konsepsiyası	M.Porter	İqtisadi münasibətlərdə bütün amillərin məcmusu

Mənbə: Ş.B.Quliyev Rəqabətqabiliyyətli sahələrin formalaşmasının müasir xüsusiyyətləri // Kooperasiya elmi praktiki jurnal, №3 (54)-2019, s.175-181

Cədvəldə XVIII əsrdən XXI əsrə kimi iqtisadi fikirdə rəqabətqabiliyyətliklə bağlı nəzəriyyələr təhlili edilir.

N.A.Hacıyeva və H.B.Məmmədov yazır ki, dünyda elə bir ölkə yoxdur ki, hər şey üzrə tam, rəqabətqabiliyyətli olsun. Dövlətlərin əksəriyyəti rəqabət üstünlüklərinin toplanılması və yığılması mərhələlərindən keçmişlər. İstənilən dövlətin rəqabətqabiliyyətliliyi həmin dövlətin beynəlxalq arenada rolu və nüfuzunun artması ilə, dövlətin öz vətəndaşlarının problemlərini həll edə bilməsi bacarığı və qabiliyyətində, xidmətlərin göstərilməsi keyfiyyətinin yüksəldilməsində büruzə verir (Qadjiyeva N., Mammedov X. (2017):53).

E.N.Kərimov və A.A.Hüseynova Azərbaycan respublikasında rəqabət mühitinin təşəkkülü problemləri ilə əlaqədar dəyərləndirmələri ilə diqqəti cəlb edirlər. E.N.Kərimov və A.A.Hüseynova hesab edirlər ki, Azərbaycan Respublikasında rəqabət mühiti təşəkkül tapsada istər qanunvericilik, istərsədə institsional idarəetmə baxımından ciddi problemlər mövcuddur. Ölkədə rəqabət mühitinin inkişaf xüsusiyyətləri isə onu göstərir ki, iqtisadiyyatın rəngarəng, şaxələnmiş və bərabər səviyyəli inkişafı hələ ki, qanədici deyildir və bu isə ciddi narahatlıq doğurur. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkədə rəqabət mühitinin təşəkkülü və inkişafı iqtisadiyyatımızda iki əsas problemin həllinə kömək edə bilər. Onlardan birincisi istehsalda iştirak edən bütün firmalar istehlakçı üçün faydalı olan, onun üstünlük verdiyi məhsulları istehsal etməyə meyilli olar, ikincisi isə istehsal elə həyata keçirilər ki, istehsal xərcləri cəmiyyət üçün minimum olar, əmtəələr mümkün, ən az istehsal xərcləri ilə istehsal edilir. Bu da Azərbaycan iqtisadiyyatında sağlam rəqabətin təkmilləşməsinə təmin edər və onun başlıca funksiyalarından olan stimullaşdırmaya güclü dəstək olmaqla, ölkəyə yeni texnologiyanın gətirilməsinə, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın səmərəli quruluşunun formalaşdırılmasına imkan yaradar (Kərimov E., Hüseynova A (2015):42).

Daha sonra A.İ.Hadiyevanın “Rəqabət qabiliyyətliliyin nəzəri-metodoloji əsasları” məqaləsi diqqəti cəlb edir. Sözügedən məqalədə A.İ.Hadiyeva belə nəticəyə gəlir ki, heç bir ölkədə rəqabət-qabiliyyətlik heç kəsə irsən hazır şəkildə keçmir. Heç bir ölkə dünyada bütün məsələlərdə üstün rəqabət qabiliyyətinə malik ola bilməz və hər hansı bir məsələdə rəqabət qabiliyyətini heç də daim əlində saxlaya bilməz. Üstün rəqabət qabiliyyətliliyi ölkələrdə uzunmüddətli və məqsədyönlü yaradıcı işin nəticəsidir və bir çox məhrumiyyətlər hesabına başa gəlmişdir. Bazar və onun mühüm atributu olan rəqabət qabiliyyəti daim dəyişən, təkmilləşən dinamik bir mexanizmdir (Hadiyeva A (2018):49).

R.K.Məmmədov ölkələrin iqtisadi rəqabətqabiliyyətlərinin ölçülməsi metodologiyası ilə əlaqədar dəyərləndirmələr etmişdir. R.K.Məmmədov yazır ki, dövlətlərin iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyini ölçməyə imkan verən bir neçə metodologiya mövcuddur. Rəqabətqabiliyyətlik üzrə ölkələr arasında müqayisəli təhlillər aparın mərkəzlər vardır. Həmin mərkəzlərdən biri kimi, beynəlxalq qeyri hökumət təşkilatı-Ümumdünya İqtisadi Forumu göstərilə bilər. Sözügedən təşkilatın Baş qərargahı İsveçrədə yerləşir. Həmin təşkilat rəqabətqabiliyyətlik üzrə ölkələr arasında müqayisəli təhlillər aparırlar (Mamedov R. (2010):78).

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı E.E.Zeynalovun “Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasında valyuta məzənnəsinin rolunun qiymətləndirilməsi”, N.S.Qədirovanın Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri, G.M.İmanovanın Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində standartlaşdırmanın rolu, N.R.Hacıyevanın “Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın qeyri neft sektoru sahələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məsələləri, Q.S.Süleymanov, R.H.Qarayev, T.P.Səmədovanın “Sənaye müəssisələrində rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillərin tədqiqi”, A.Z.Bəxtiyarovanın “Azərbaycanda neft-kimya emal müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi problemləri”, T.A.Yadigarovun “Azərbaycan Respublikasında dəniz nəqliyyatı və liman infrastrukturunun rəqabətqabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi”, A.B.Quliyevanın “Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında səhiyyənin rolu”, H.V.Qənbərovun “Azərbaycanda bank sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi”, S.Z.Cəfərovanın “Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyi və qeyri-neft sənayesinin inkişafı” məsələləri, N.R.Hüseynovun “Turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri”, A.V.Əliyevin “Aqrar istehsalın rəqabətqabiliyyətinin artırılması”, A.Mehdizadənin “Sənaye sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi

istiqamətləri”, M.K.Ramazanovun “Sənayedə rəqabətqabiliyyətlik amilləri və onun nəzəri aspektləri”, M.Hacıyevin “İqtisadi sahələr üzrə rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsas xüsusiyyətləri”, E.T.Eyvazovun Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasının səciyyəvi xüsusiyyətləri, S.Sadiqovanın “Azərbaycan Respublikasında rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı problemləri”, E.V.Əlizadənin Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsində informasiya resurslarının yeri və rolu, U.İ.Məmmədovun Turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyində dövlət tənzimlənməsinin rolu, Q.S.Süleymanov, E.X.Şahverənovanın “Müəssisənin rəqabətə davamlı iqtisadi inkişafında işgüzar reputasiyanın perspektivləri, T.Y.Nuriyevin “Rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində innovasiya amili”, R.İ.Bağirovun “Rəqabətqabiliyyətli biznes sisteminin ormlaşmasında innovasiya proseslərinin yeri və rolu məsələləri ilə əlaqədar araşdırmaları diqqəti cəlb edir.

Nəticə

Rəqabətqabiliyyətlik konsepsiyası Adam Smitin dövründən formalaşmağa başlamışdır. A.Smit öz əsərlərində dövlətə xarici ticarətdə üstün mövqelər qazandıran amillərə (*torpaq, kapital, təbii resurslar, əmək*) xüsusi əhəmiyyət verirdi. Sözügedən yanaşma D.Rikadonun əsərlərində məntiqi cəhətdən inkişaf etdirildi. Həmin yanaşmalar əsasında uzun illər ərzində iqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabətqabiliyyətlik təsərrüfat subyüktlərinin və ölkənin daha aşağı maya dəyərində məhsul istehsal edə bilmək qabiliyyəti ilə əlaqələndirilirdi. Daha sonra XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən ABŞ-da rəqabətqabiliyyətlik məsələlərinin araşdırılmasına xüsusi yer verilməyə başlandı. Məhz bu səbəbdən müasir dövrdə rəqabətqabiliyyətlik mövzusunda yeni aspektdən yanaşılma ABŞ-da aparılan tədqiqatlarla əlaqələndirilir.

Müasir dövrdə rəqabətqabiliyyətlik konsepsiyası dövlətin və ictimaiyyətin, Azərbaycan iqtisadi fikrinin daima gündəliyində olan məsələlərdəndir Araşdırmaların çox spektri məsələlərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Rəqabətqabiliyyətliliyin nəzəri məsələləri, səviyyələri, rəqabətqabiliyyətliliyə təsir edən amillər və s. kimi məsələlərlə əlaqədar araşdırmalar aparılaraq təhlillər əsasında dəyərləndirmələr edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Hacıyeva A.İ. (2018), Rəqabət qabiliyyətliliyin nəzəri-metodoloji əsasları//AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası (sentyabr-oktyabr) s. 45-50
2. A. A.Hüseynova (2015) “Rəqabətqabiliyyətliliyə dair nəzəri yanaşmalar və konseptual baxışların təhlili”//Kooperasiya Elmi praktik jurnal №1 (36) , 158-163
3. Kərimov E.N., Hüseynova A.A. (2015), Azərbaycanda müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin mövcud vəziyyətinin təhlili//AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası № 4 s. 35-43
4. S.Ş.B.Quliyev (2019) Rəqabətqabiliyyətli sahələrin formalaşmasının müasir xüsusiyyətləri // Kooperasiya elmi praktiki jurnal , № 3 (54), s. 175-181
5. Muxtarlı (2017) N.H.Rəqabətqabiliyyətlik konsepsiyalarının müqayisəli təhlili, “AMEA İqtisadiyyat İnstitutu Elmi Əsərlər” №3, s. 50-55
6. Səməndərov S.S. (2016), “Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatında milli iqtisadiyyatın formalaşması və rəqabət qabiliyyətliliyi ilə əlaqədar mühakimələrAzərbaycan iqtisadi ədəbiyyatında milli iqtisadiyyatın formalaşması və rəqabət qabiliyyətliliyi ilə əlaqədar mühakimələr”// AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası (may-iyun), s.15-23
7. Qadjiyeva N.A.,Mamedov X.B. (2017), Sovremennie faktori ekonomiki, opredelyayuşue konkurentosposobnosti ekonomiki// Academy, №6 (21), c. 53-58 // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-factory-opredelyayushchie-konkurentosposobnost-ekonomiki> .
8. Qazizullin N.F., Nurillina A.X., (2010) Konkurentosposobnost ekonomiki: kompleksniy podxod // PSE. 2010. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konkurentosposobnost-ekonomiki-kompleksnyy-podhod>
9. Lukyanenko V.N. (2014) Sootnesenie ponyatiy “Konkurentosposobnost “ i ”Konkurentnie preimuşestva”// Vestnik ZabQU. №6, c.114-120, URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/sootnesenie-ponyatiy-konkurentosposobnost-i-konkurentnye-preimuschestva>.

10. Mamedov R. (2010), К вопросу об экономической конкурентоспособности Азербайджана, Кавказ и глобализация, том 4 выпуск 1-2, с. 78-96
11. Stanislavsakaya M.B., Sovremennye problemy razvitiya teorii konkurentosposobnosti //Sovremennye problemy ekonomicheskoy teorii i praktiki s.49-53
12. <https://br.az/news/23174/20191010104211534/> <https://br.az/read/23174/>
13. <https://report.az/maliyye-xeberleri/azerbaycan-iqtisadiyyati-beynelxalq-reyting-cedvellerinde-hansi-movqededir/>
14. <https://www.mercuryestate.com/ru/novosti/rejting-stran-po-urovnyu-konkurentosposobnosti-v-2022-godu.html>
15. <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/>
16. <https://www.grandars.ru/college/ekonomika-firmy/konkurentosposobnost-strany.html>

Оценки, конкурентоспособности в современной Азербайджанской экономической литературе

Сейфаддин Самандаров,

Доктор экономических наук, Институт Экономики Министерство Науки и Образования
Азербайджанской Республики,
E-mail: Seyfeddinsamandarov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7939-0990>

Резюме: В статье рассматривается процесс формирования понятия конкурентоспособность в разные исторические периоды, уровень конкурентоспособности, рассматриваются так же многогранные экономические свойства конкурентоспособности. Кроме того исследуется оценки, связанные с конкурентоспособностью. азербайджанской экономической литературе.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, концепция, экономическая теория, экономическая теория.

JEL I2; UDC 338.1; 006

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/18-23>

Joint activity of the state, private sector and rural population in the development of agriculture in Azerbaijan

Ellada Mahammad Khankishiyeva,

Doctor of Philosophy in Economics,

Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan,

AZ1143, Republic of Azerbaijan, Baku city, H. Javid avenue, 115

ellada10@gmail.com, +994(55)7019197

<https://orcid.org/0000-0002-9996-0946>

Abstract: The article is devoted to the importance of ensuring the balanced development of the regions of Azerbaijan. The article also devotes an important place to the fundamental changes in the country, the creation of new forms of farming and ownership. As is known, achieving balanced development of regions is one of the most important strategic problems of the country.

It was noted that the availability of areas suitable for agricultural production, abundance of resources and proper exploitation will have a positive effect on the development of the country's economy. The works carried out in this direction are part of the multifaceted regional development system and are included in the relevant state programs.

Key words: agrarian sector, innovation, agriculture, useful lands, regions, economic districts.

UOT L52 УДК 330.15

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafında dövlətin, özəl sektorun və kənd əhalisinin birgə fəaliyyəti

Ellada Məhəmməd qızı Xankişiyyəva,

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu,

AZ1143, Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., H.Cavid pr., 115

ellada10@gmail.com, +994(55)7019197

<https://orcid.org/0000-0002-9996-0946>

Xülasə: Məqalə Azərbaycan regionlarının tarazlı inkişafının təmin edilməsi önəminə həsr olunub. Məqələdə həmçinin ölkədə aparılan köklü dəyişiklik, yeni təsərrüfatçılıq və mülkiyyət formalarının yaradılması məsələlərə də vacib yer ayrılıb. Məlum olduğu kimi, regionların tarazlı inkişafına nail olmaq ölkənin ən mühüm strateji problemlərindən biridir.

Qeyd edilmişdir ki, kənd təsərrüfatı istehsalı üçün yararlı ərazilərin mövcudluğu, resursların zəngin olması və düzgün istismarı ölkə iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərəcək. Bu istiqamətdə aparılan işlər çoxşaxəli regional inkişaf sisteminin bir hissəsidir və müvafiq dövlət proqramlarına daxil edilmişdir.

Açar sözlər: aqrar sektoru, innovasiya, kənd təsərrüfatı, yararlı torpaqlar, regionlar, iqtisadi rayonlar.

UOT L52 YDK 330.15

Kənd təsərrüfatı istehsalını ləngidən bir sıra problemlər

Azərbaycanın regionları kifayət qədər istehsal potensialına malikdirlər və onların tarazlı inkişafının təmin olunması üçün bütün imkanlar mövcuddur və regionların bir neçəsini birləşdirən güclü istehsal sahəsinə və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etməyə qadir olan iri klasterlərin yaradılması imkanları vardır.

Lakin bu prosesin aparılmasını çətinləşdirən ən mühüm amil respublikada kənd təsərrüfatı istehsalında xırda kəndli-ailə sahibkarlığının yüksək xüsusi çəkiyə malik olmasıdır. Belə ki, hazırda respublikada kənd təsərrüfatının bütün kateqoriyaları üzrə ümumi məhsulunda fərdi ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarının payı 90%-i təşkil edir.

Hazırda respublikada yalnız mikro, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti özünü təsdiqləyir. Lakin bu da müxtəlif təsərrüfatçılıq maneələri özündən onların sayı azalmağa doğru meyl edir. Belə ki, əgər 2000-ci ildə fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarının sayı 3248 ədəd idisə, artıq 2005-ci ildə bu rəqəm 2681-ə, 2011-ci ildə 2593-ə, 2021-ci ildə 910-a və 2022-ci ildə 893 ədədə enmişdir.

Son illərdə dövlətin fərdi sahibkarlığın inkişafına dəstək şəklində bir sıra tədbirlər həyata keçirilir:

1. sahibkarlıq fəaliyyətində administrativ maneələrin azaldılması;

2. hüquqi şəxslərin qeydiyyat prosesinin «tək pəncərə» prinsipinin tətbiqi ilə sadələşdirilərək maliyyə resurslarına və kreditlərdən istifadənin sadələşdirilməsi;

3. dövlət nəzarətinin həcmnin azaldılması və sahibkarların hüquqlarının qorunması və s.

Lakin bütün bu tədbirlərlə yanaşı mühüm bir məsələnin həlli istiqamətində də müəyyən tədbirlərin görülməsinə də ehtiyac duyulur. Xüsusən də monopolist sahələrdə kənd təsərrüfatına yönəldilən enerjidaşıyıcılarının, nəqliyyat xərclərinin, gübrələrin, texnikanın qiymətlərinin tənzimlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkədə aparılan köklü dəyişiklik, yeni təsərrüfatçılıq və mülkiyyət formalarının yaradılması aqrar siyasətdə də köklü dəyişikliklər aparılmasını və mövcud potensialdan daha səmərəli və optimal istifadə olunmasını şərtləndirdi. Ölkədə institusional, sosial, iqtisadi, ərazi, idarəetmə və s. sahələrdə gedən köklü yenidənqurmalar və reformalar regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilən siyasətə qeyri-standart yanaşmanı tələb edir. Çünki bütün ictimai münasibətlərin düzümü məhz regionlarda

bir-birilə cümləşir, yəni istehsalın müxtəlif komponentləri dayanıqlı və daimi inkişafdadır və ona görə də kənd təsərrüfatı ilə emal sənayesi arasında inteqrasiya əlaqələrinin güclənməsinə böyük ehtiyac duyulur. Deməli regionların iqtisadiyyatının strukturu onun səmərəli, dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsində əsas amil kimi çıxış edir ki, bu da müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun (istər daxili, istərsə də xarici) dəyişikliklərin həyata keçirilməsini şərtləndirir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair 4 böyük Proqram qəbul olunmuşdur (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023).

Bununla yanaşı, respublikanın regionlarında kənd təsərrüfatı istehsalını ləngidən bir sıra problemlər mövcuddur:

- güclü rəqabət mühiti və istehsal olunan yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətli olmaması;
- iri, orta və kiçik təsərrüfat sisteminin formalaşmaması;
- infrastruktur obyektlərinin zəif inkişafı;
- informasiya-kommunikasiya sisteminin zəifliyi;
- müasir servis xidmətinin, sosial sferanın inkişafının qənaətbəxş olmaması;
- regionlardakı bütün potensial elementlərinin (sosial-iqtisadi, təbii resurslar, ekoloji və intellektual) balanslaşdırılmış inkişafına nail olunmaması, onlardan səmərəli və məqsədyönlü istifadə edilməməsi;
- regionlarda kənd təsərrüfatının optimal strukturunun formalaşmaması və dövlət tənzimlənməsinin kifayət səviyyədə olmaması.

Məlumdur ki, dünyada gedən qloballaşma prosesi beynəlxalq müstəvidə ticarət əlaqələrinin dinamizmini sürətləndirir və milli maraqları beynəlxalq kapitalla təbə edir və güclü rəqabət bazarda öz diktəsini edir, beynəlxalq bazar konyunkturəsindən ölkələri asılı edir. Odur ki, kənd təsərrüfatı qarşısında duran ən mühüm məsələ istər daxili və istərsə də xarici bazarlarda rəqabətə davamlı yüksək məhsul istehsal edən səmərəli sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması və inkişafından ibarətdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, daxili bazarda mövcud olan inhisarçılıq, istehsalçıların bazara sərbəst çıxma bilməsi üçün tələb olunan kifayət qədər maliyyə vəsaitinin olmaması, nəqliyyat problemi onları satış üçün vasitəçi axtarmağa məcbur edir ki, bu da istehsal edilən məhsulların strukturunu məhdudlaşdırır.

Hər bir regionun tarazlı inkişafının təmin edilməsi elə özlüyündə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı və ölkədə yoxsulluğun azaldılması üçün dayanıqlı qarantdır. Dövlətin aqrar sahəyə investisiya qoyuluşu siyasətinin səmərəliliyi nəticədə öz əksini ixrac potensialının artırılmasında, xarici bazarlara çıxarılan məhsulların keyfiyyətinin artırılması əsasında rəqabətə davamlı məhsul istehsalında tapır. Bu problemin həllində dövlətdə özəl bölmə arasında səmərəli əməkdaşlıq yaradılmasının, özəl bölmənin inkişafı üçün əlverişli istehsal mühitinin yaradılması vacib şərtlərdəndir. Səmərəli investisiya siyasəti nəticəsində respublikanın çox əlverişli iqlim şəraitinə uyğun olan yüksək keyfiyyətli və məhsuldarlıqlı, eyni zamanda ixrac üçün yararlı subtropik məhsulların və fəraş tərəvəzin respublikanın cənub iqtisadi rayonunda yetişdirilməsi, dağətəyi regionlarda mal əti və süd istehsalı, yüksək dağlıq regionlarında qoyun əti, tütünçülük və şərəb istehsalı üçün üzüm istehsalı və şirə istehsalı üçün meyvəçilik mərkəzlərinə çevirmək olar.

Cədvəl 1

Azərbaycan regionlarında kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu (müvafiq illərin faktiki qiymətləri ilə), min manat

İqtisadi rayonlar	İllər						
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Azərbaycan Respublikası	408711	383157	384958	615203	814426	988366	1172861
Bakı şəhəri	18851	23283	2463	32070	65249	61544	64157
Naxçıvan Muxtar Respublikası	4391	4435	6372	6413	7763	10924	15560
Abşeron-Xızı	51842	12355	13672	44947	206891	225992	227497
Dağlıq Şirvan	9299	9078	7437	26331	34568	42256	44249
Gəncə-Daşkəsən	9181	17843	28007	46900	35771	33822	44590

Qarabağ	50464	43703	46157	49707	63875	37883	59861
Qazax-Tovuz	16697	15336	25003	28203	21055	59245	61234
Quba-Xaçmaz	104749	26597	75830	159021	157791	178161	261119
Lənkəran-Astara	17402	15258	14896	7868	18635	10332	10030
Mərkəzi Aran	16877	41818	29063	36754	30265	103440	126453
Mil-Muğan	24045	60231	41143	31698	27902	35300	61658
Şəki-Zaqatala	24986	21367	19848	39173	35446	43585	39793
Şərqi Zəngəzur	255	380	183	406	322	6405	9773
Şirvan-Salyan	59672	91474	74886	105712	108893	139478	146887

Mənbə: ARDSK-nin regionlar üzrə statistik göstəriciləri, Bakı, 2021.

Lakin burada mühüm bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, əgər kənd təsərrüfatının yüksək inkişafına nail olmaq istəyiriksə onun ən mühüm sərvətlərindən biri istehsalçıların gəlirlərinin qorunması əsas götürülməlidir. Ümumilikdə götürüldükdə respublikanın bütövlükdə inkişafı elə regionların səmərəli sosial-iqtisadi inkişafının səviyyəsindən asılıdır. Ona görə də ilk növbədə regionların tarazlı inkişafına nail olmaq lazımdır. Aparılan təhlil göstərir ki, respublika regionlarında kənd təsərrüfatının inkişafı və prioritet sahələrin üstün inkişafı üçün kifayət qədər geniş imkanlar və zəngin potensial mövcuddur. Lakin məlumdur ki, regionların istehsal potensialı bir-birindən fərqlənir və onlarda mövcud olan bir sıra çətinliklər tarazlı inkişafı təmin etməkdə maneələr yaradır.

Hər bir region üzrə təhlil materiallarından hansı regionda kənd təsərrüfatının hansı sahəsinin aparıcı olduğu məlum olur ki, bu da hər bir regionun rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalını müəyyən etməyə imkan verir.

Regionların tarazlı inkişafına nail olmaq ölkənin ən mühüm strateji problemlərindən biridir. Ölkədə regionların istehsal etdikləri məhsulların daxili bazarının saxlanması üçün daxili bazarda istehsal və istehlakın quruluşu optimal və səmərəli formalaşdırılmalıdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının özləri də fəaliyyətlərini bazar uyğunlaşdırmaq üçün özlərinin daxili mühiyyətlərini ətraflı təhlil etməli və rəqibləri ilə müqayisədə güclü və zəif tərəfləri haqqında dəqiq informasiyalara malik olmalıdırlar ki, malik olduqları potensialı bazarın tələblərinə uyğunlaşdırma və düzgün qərar qəbul edə bilsinlər. Azərbaycan kənd təsərrüfatında güclü və zəif tərəflər bazar imkanlarında və fəaliyyətlərində meydana çıxma biləcək təhlükələr bir sıra amillərlə təzahür edə bilər. Burada daxili amillərin özlərində də güclü və zəif tərəflər mövcuddur. Daxili amillərin güclü tərəfləri:

- yerli məhsulların ucuz olması;
- yerli məhsulların ekoloji baxımdan təmizliyi;
- yerli məhsulların satış bazarına yaxın olması;
- onların strukturunun genişliyidir.

Daxili amillərin zəif tərəfləri isə bunlardır:

- kənd təsərrüfatı istehsalında marketinqin olmaması;
- təsərrüfatlarda texnologiya və texniki təchizatın çox zəif olması;
- təsərrüfatlarda dövrüyyə vəsaitlərinin kifayət qədər olmaması;
- kənd təsərrüfatına kapital qoyuluşunun zəifliyi;
- sahibkarların maraqlarının kifayət qədər qorunmaması;
- istehsalın həcmnin və strukturunun dövlət tərəfindən tənzimlənməməsi;
- məhsul istehsalının realizə olunmasındakı çətinliklər və ən əsası dövlət tədarükü sisteminin olmaması və s.

Göstərilən daxili amillərlə yanaşı eyni zamanda xarici amillərin təsiri də özünü göstərir və təhlükələr də mövcuddur. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- istehsal edilən məhsullara artan tələbin yüksək olması;
- satış bazarının və kənd təsərrüfatı məhsullarının istifadə arealının geniş olması.

Bununla yanaşı xarici təhlükə də mövcuddur:

- daxili bazarda rəqabətin kəskinləşməsi;
- xarici istehsalçıların daxili bazara getdikcə daha çox nüfuz etməsi.

Kənd təsərrüfatında mövcud olan bu problemlərin dağıdıcı təsirinin qarşısının alınması üçün ən düzgün və səmərəli həll yolu regionların sosial-iqtisadi inkişafının dövlət tənzimlənməsidir. Bu tənzimlənmə müxtəlif formalarda aparıla bilər:

- ilk növbədə bu əsasən iqtisadi metodlar olmalıdır;
- daxili bazarın qorunması üçün onun idxaldan və mövcud olan yüksək monopoliyadan qorunması;
- dövlətin sifarişçi funksiyasının saxlanması və təkmilləşdirilməsi;
- regionlarda bazar infrastrukturunun inkişafı;
- regionların sosial problemlərinin, kənd təsərrüfatı sahəsində elm və kadr hazırlığının həlli;
- kredit və vergi tənzimlənməsi; büdcədən maliyyələşdirilmə; səmərəli gömrük siyasətinin aparılması;
- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maraqlarının qorunması və istehsalın stimullaşdırılması;
- kənd təsərrüfatına xidmət edən sahələrdə qiymət siyasəti;
- aqrar sektorda idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- aqrar bölmənin ixrac problemlərinin həlli və onun səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- kənd təsərrüfatında mövcud torpaq resurslarının məhsuldarlığının artırılması və qorunması; torpaqlardan digər məqsədlər üçün istifadəsinə yol verilməməsi;
- kənd təsərrüfatına investisiya və innovasiya köməkliliyi;
- lazım gəldikdə administrativ tənzimlənmənin həyata keçirilməsi.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatının regionların tarazlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsindəki mühüm rolunun daha da gücləndirilməsini şərtləndirən dövlət tənzimlənməsi, innovasiya, investisiya proseslərindən və digər iqtisadi amillərdir. Bunlardan ayrılaraq deyil, kompleks istifadə edilməsi regionların tarazlı inkişafını təmin etməklə ümumilikdə respublikanın sürətli inkişafına, iqtisadi təhlükəsizliyinə, daxili ərzaq bolluğunun yaradılmasına, işsizliyin və yoxsulluğun minimuma çatdırılmasına, ölkənin özünün rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi// Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir, -51s
2. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, rəsmi sayt <https://agro.gov.az/>
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı// 29 yanvar 2019-cu ildə təsdiq edilmişdir, -184 səh.
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri// ARDSK – Bakı: Səda, -2022
5. Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. ARDSK İnternet saytı. <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/> 08.09.2021.
6. Aliyev İ.H. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı, 2003. 315 səh
7. I. Aliyev, İ.Soltanlı “Aqrar sahənin modernləşməsi və rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması problemləri” Bakı “Avropa” nəşriyyatı 2017
8. Aliyev İ.H. Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı, Elm, 2008, 400 s.
9. Vəliyev A.H. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim amilləri. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı 2020, № 4 (34). – s. 38-44.
10. <https://president.az/articles/48205>

Совместная деятельность государства, частного сектора и сельского населения в развитии сельского хозяйства в Азербайджане

Эллада Магомед кызы Ханкишиева,

доктор философии по экономике,

Институт Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики,

AZ1143, Азербайджанская Республика, город Баку, проспект Г.Джавида, 115

ellada10@gmail.com, +994(55)7019197

<https://orcid.org/0000-0002-9996-0946>

Резюме: Статья посвящена важности обеспечения сбалансированного развития регионов Азербайджана. В статье также важное место отведено коренным изменениям в стране, созданию новых форм ведения хозяйства и собственности. Как известно, достижение сбалансированного развития регионов является одной из важнейших стратегических задач страны.

Было отмечено, что наличие территорий, пригодных для сельскохозяйственного производства, изобилие ресурсов и их правильная эксплуатация окажут положительное влияние на развитие экономики страны. Работы, проводимые в этом направлении, являются частью многоплановой системы регионального развития и включены в соответствующие государственные программы.

Ключевые слова: аграрный сектор, инновации, сельское хозяйство, полезные земли, регионы, экономические районы.

УОТ L52 УДК 330.15

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/24-35>

Failure to Prevent Financial Crises: Attempts by the International Monetary Fund

Elshan Zohrab oğlu Orujov

Doctor of Philosophy in Economic Sciences

Azerbaijan University, 71 Jeyhun Hajibeyli, Baku 1007

Department of economics and management, teacher

elshan.orujov@au.edu.az, (070) 311-00-12

Western Caspian University, Department of General Economics, teacher

elshen.orucov@wcu.edu.az

Orchid: 0009-0005-0996-912X

Abstract: In the current era, when events are moving faster, it is important to be more flexible and functional in the protection of global financial stability as well as the institution that will respond to these changes. The recent financial crises and increasing cyclicity of financial fragility show that the International Monetary Fund is not flexible and functional in preventing all this. The main goal of the article is to examine the failures of the International Monetary Fund in the protection of global financial stability, referring to the efforts of the International Monetary Fund to ensure global financial stability in recent times, looking at the history and causes of the crises and financial fragility of the 20th century.

Conclusions: The study of financial crises from time to time helps to recover from past mistakes in time, to improve the currency-credit, financial and market regulations of financial institutions, which reduce the frequency and severity of debt and financial crises. The proposals put forward in the article in the direction of the fight against the financial instability of the nation-states, the recommendations regarding structural updates and the introduction of new mechanisms in the International Monetary Fund can be more flexible and effective in the fight against financial instability.

Systematic analysis, grouping and generalization, comparative analysis, comparative history, statistical and other methods were used in the research.

The number of scientific studies related to the reduction of the effects of financial instability and the introduction of basic and important conditions in the application of pickpocketing methods and their classification is not satisfactory. The proposals put forward in the article can be used in developing countries during the financial crisis, as well as in the pre-crisis period, in the implementation of exit and pickpocket ways. It is also considered appropriate to use it when defining the economic and financial cooperation policy of developing countries with the International Monetary Fund.

The originality and scientific novelty of the research: by studying the mechanisms of the International Monetary Fund's influence on the world economy, its policy mechanisms implemented in countries during global financial crises and financial instability were evaluated, and new directions were shown by analyzing the mechanism and policy of financing its countries.

Key words: International Monetary Fund, financial crises, monetary and financial policy, financial mechanisms.

JEL: F3, F5

UOT: 339.7, 339.9

Maliyyə böhranlarının qarşısının alınmasında uğursuzluq: Beynəlxalq Valyuta Fondunun cəhdləri

Elşən Zöhrab oğlu Orucov

İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Universiteti, 71 Ceyhun Hacıbəyli, Bakı 1007

İqtisadiyyat və idarəetmə kafedrası, müəllim

elshan.orujov@au.edu.az, (070) 311-00-12

Qərbi Kaspi Universiteti, Ümumi iqtisadiyyat kafedrası, müəllim

elshen.orucov@wcu.edu.az

Orcid: 0009-0005-0996-912X

Xülasə: Hadisələrin daha sürətli cərəyan etdiyi hazırkı dövrdə bütün sahələrdə olduğu kimi qlobal maliyyə sabilliyinin də qorunmasında bu dəyişikliklərə cavab verəcəcək qurumun daha çevik və funksional olmasını vacib edir. Son dövrlərin maliyyə böhranları və maliyyə kövrəkliyinin dövriliyinin artması Beynəlxalq Valyuta Fondunun bütün bunların qarşısını almaqda çevik və funksional olmadığını göstərir. Məqalədə əsas məqsəd XX əsrin böhranları və maliyyə kövrəkliyinin tarixinə və səbəblərinə nəzər yetirməklə Beynəlxalq Valyuta Fondunun son dövrlərdə qlobal maliyyə sabilliyinin təmin olunması cəhdlərinə toxunaraq, qlobal maliyyə sabilliyinin qorunmasında uğursuzluqlarını tədqiq etməkdir.

Nəticələr: Zaman-zaman maliyyə böhranlarının öyrənilməsi keçmiş səhvlərdən vaxtında qurtulmağa, maliyyə institutlarının valyuta-kredit, maliyyə və bazar tənzimləmələrini təkmilləşdirməyə kömək edir ki, bunlar da borc və maliyyə böhranlarının tezliyini və şiddətini azaltmış olar. Məqalədə milli dövlətlərin maliyyə qeyri-stabilliyi ilə mübarizəsi istiqamətində irəli sürülmüş təkliflər, Beynəlxalq Valyuta Fondunda struktur yenilənmələri və yeni mexanizmlərinin tətbiqi ilə bağlı tövsiyələr maliyyə qeyri-stabilliyi ilə mübarizədə daha çevik və daha təsirli ola bilər.

Məqalədə sistemli təhlil, qruplaşdırma və ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil, müqayisəli tarix, statistik və digər metodlardan istifadə edilmişdir.

Maliyyə qeyri-stabilliyinin təsirlərinin azaldılması və yankeçmə üsullarının tətbiqində əsas və vacib şərtlərin irəli sürülməsi, təsnifatlara ayrılması ilə bağlı elmi tədqiqatların sayı qənaətbəxş həcmdə deyildir. Məqalədə irəli sürülmüş təkliflərdən inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə böhranı zamanı, eləcə də böhran ərafəsi dövrdə ondan çıxış və yankeçmə yollarının tətbiqində istifadə edilə bilər. Həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə iqtisadi və maliyyə əməkdaşlığı siyasətinin müəyyənəşdirilməsi zamanı da istifadəsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Məqalənin orijinallığı və elmi yeniliyi: Beynəlxalq Valyuta Fondunun dünya iqtisadiyyatına təsir mexanizmləri öyrənilməklə onun qlobal maliyyə böhranları və maliyyə qeyri-stabilliyi zamanı ölkələrdə həyata keçirdiyi siyasət mexanizmləri qiymətləndirilmiş, onun ölkələri maliyyələşdirmə mexanizmi və siyasəti təhlil edilərək yeni istiqamətlər göstərilmişdir.

Açar sözlər: Beynəlxalq Valyuta Fondu, maliyyə böhranları, valyuta-kredit və maliyyə siyasəti, maliyyə mexanizmləri.

JEL: F3, F5

UOT: 339.7, 339.9

Giriş

Maliyyə böhranları qədim dövrlərdən günümüze qədər heç vaxt aktuallığını itirməmişdir. Tarixə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, maliyyə böhranları müxtəlif formalarda hələ qədim Yunan şəhər-dövlətləri, Misir və Romada da baş vermişdir. O dövrdən indiyədək keçən əsrlər boyu maliyyə böhranları zaman-zaman baş verən qarşısı alınmaz bir problemə çevrilmişdir. Maliyyə böhranlarının tarixi öyrənilməklə, ona gətirib çıxaran səbəblər, qarşısının alınması və ondan yankeçmə üsullarını

daha dərindən anlamaq olar. Böhran ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinə zərər yetirdiyindən, bu problem daima maliyyəçilər, iqtisadçılar və siyasi iqtisadçılar üçün aktual mövzu olmuşdur.

2008-ci ildə ABŞ-də başlayan qlobal maliyyə böhranına qədər beynəlxalq aləmdə iqtisadçılar arasında belə bir fikir formalaşmışdı ki, maliyyə böhranları yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verə bilər, maliyyə böhranları artıq inkişaf etmiş ölkələr üçün geridə qalmışdır. Əslində maliyyə böhranlarının tarixi göstərir ki, Yaponiya istisna olmaqla, digər inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatda maliyyə böhranlarına gətirib çıxara biləcək səviyyədə qeyri-stabillik qeydə alınmamışdır. Lakin ABŞ-də başlayan böhran qlobal maliyyə böhranına çevrilməklə bu fikrin tamamilə yanlış olduğunu ortaya qoydu. Yenidən iqtisadi və siyasi dairələrdə maliyyə böhranlarına gətirib çıxaran səbəblər və nəticələr geniş müzakirəyə səbəb oldu. Bundan əlavə, “Kovid-19” pandemiyası və Rusiya-Ukrayna müharibəsi də maliyyə böhranlarının aktuallığına yeni yanaşma gətirdi.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları dünya iqtisadiyyatında qlobal iqtisadi inkişaf baxımından əhəmiyyətli rol oynayır və maliyyə resurslarından səmərəli istifadəni təşkil və təşviq edir. Müasir dövrdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında beynəlxalq maliyyə təşkilatları, xüsusilə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əlaqələr ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir. Qlobal tendensiyaya uyğun olaraq, bütün ölkələr beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlığı iqtisadi siyasətlərinin əsas prioritetlərinə daxil etmişlər. Bu əməkdaşlığı vacib edən başqa bir amil də maliyyə böhranları zamanı ölkələrin təkbaşına böhrandan çıxmağa iqtisadi imkan və maliyyə resurslarının kifayət qədər olmamasıdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə stabilliyinin qorunmasına yönəlik cəhdləri

Beynəlxalq Valyuta Fondu 1930-cu illərin Böyük Depressiyasına gətirib çıxarmış həll edilməyən maliyyə məsələlərinə reaksiya olaraq yaradılmışdır. Bu məsələlər milli valyutalar arasındakı valyuta məzənnələrində qəfil, dəyişkən və gözlənilməz dəyişikliklər və milli valyutaların xarici valyutalar üçün mübadilə edilməsinə imkan verən hökumətlər arasında geniş yayılmış fikir ayrılıqları idi. Könüllü və kooperativ bir qurum olaraq, Beynəlxalq Valyuta Fondu, milli dövlətləri üzvlərinin iqtisadi rifahına zərər verən hərəkətlərdən qaçaraq, bir sıra milli suverenlikdən imtina etmək yolu ilə onların öz maraqlarını qorumaq naminə öz üzvlüyünə cəlb edən beynəlxalq maliyyə qurumudur.

Bütün üzv ölkələrin imzaladığı təşkilati qaydalara, o cümlədən davranış qaydalarına əsasən, bütün üzvlərin valyutalarının xarici valyutalara sərbəst və məhdudiyətsiz mübadilə edilməsini təmin etməli, digər üzv ölkələrin iqtisadiyyatlarına təsir edə biləcək maliyyə və pul siyasətində dəyişikliklər barədə və eyni zamanda bütün üzvlərin ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş Fondun məsləhətlərinə edilən dəyişikliklər barədə Beynəlxalq Valyuta Fonduna məlumat verməlidir. Beynəlxalq Valyuta Fondu üzv ölkələrin mərkəzi banklarının narahatlıq yarandıqda borc ala biləcəyi bir valyuta fonduna rəhbərlik edir. Bununla belə, bu Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsas məqsədi deyil. Beynəlxalq Valyuta Fondu üzvlərinin valyuta və məzənnə siyasətinə və davranış kodeksinə riayət etmələrinə nəzarət edir. Beynəlxalq Valyuta Fondu öz üzvlərindən onların siyasət və perspektivləri barədə tez-tez hesabatlar alır [17].

Beynəlxalq Valyuta Fondunun ilkin funksiyalarına iqtisadi, o cümlədən, fiskal sahələrdə yoxlamaların təşkili, digər fəaliyyətinə üzv ölkələrinin borc qismində maliyyələşdirilməsi, sonuncu fəaliyyətinə isə Fondun təmin etdiyi texniki dəstəklər aiddir. Yuxarıda adları çəkilən bu fəaliyyət növləri arasında biz əsasən borcvermə fəaliyyəti haqqında danışacağıq. Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyət istiqamətinə əsasən büdcəsi üzrə çətinliyi olan ölkələrə maddi yardımın təmin edilməsi daxildir. Fondun dəstəyi nəticəsində, fiskal çətinliyi olan ölkələrin valyutalarının məzənnələrində stabilləşmə baş verir, ölkənin idxal-ixrac əməliyyatlarında tənzimləmələrə nail olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondu, beynəlxalq maliyyə təşkilatları olan Dünya Bankı, Avropa İnkişaf Bankı və s. kimi təşkilatlardan fərqli olaraq xüsusi layihələrə kredit ayırmır.

Son dövrlər Beynəlxalq Valyuta Fondunun başlıca missiyası getdikcə dəyişir. Artıq Fond öz əsas səlahiyyətlərinə aid olmayan makroiqtisadi məsələlərlə (struktur problemləri, özəlləşdirmə, əmək bazarı, pensiya sistemində islahatlar və s.) daha geniş məfhum olan inkişaf strategiyaları ilə məşğul olur.

Beynəlxalq Valyuta Fondu, beynəlxalq ticarətin daha da artmasına, dövlətlərarası fiskal

münasibətlərin inkişafına şərait yaradılması, Fond ilə üzv ölkələr arasında qarşılıqlı mübadilə prosesinin yaradılmasına dəstək verilməsi, o cümlədən, ölkələrin xarici ticarətində olan dəyişikliklər zamanı onların üzləşdiyi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün onlara maddi dəstəyin verilməsi ilə dünya iqtisadiyyatının idarəedilməsində birbaşa iştirak edir. Bununla yanaşı, fond üzv ölkələrin milli və beynəlxalq valyuta-maliyyə problemlərinin həlli istiqamətində məsləhətləşmələr apararaq problemin birgə həllinə nail olmaq üçün forumlar təşkil edir.

Bununla yanaşı, Fond əldə rəhbər tutduğu prinsiplər əsasında, o cümlədən, daha öncə qəbul etdiyi qaydalara əsasən ölkələrin icra etdiyi məzənnə siyasətini nəzarətdə saxlamaqla onların öz öhdəliklərini icra etmələrinə birbaşa nəzarət edir. Fondun üzv ölkələri maddi yardımı Beynəlxalq Valyuta Fondunun rəsmi kreditləşmə mexanizmlərinə uyğun əldə edirlər. Ölkələrə təqdim edilən kreditlər, onların cari fiskal vəziyyətinə, o cümlədən, fond tərəfindən təqdim edilən şərtlərdən asılı olaraq dəyişir. Ölkələrə təhkim edilən kreditlər, sözügedən ölkəyə dair edilən mülahizələrə uyğun təqdim edilir. Beynəlxalq Valyuta Fondu, ölkələrə ayrılan kreditlərdən səmərəsiz istifadə edildiyini aşkarlayarsa, bu halda həmin dövlətə təqdim edilən krediti azalda və ya ümumilikdə belə hüquqdan yararlanmasını məhdudlaşdırma bilər [17].

Mövcud dünya düzəninə dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, 1989-cu ildən başlayaraq Beynəlxalq Valyuta Fondu, keçmiş post sovet ölkələrinə və kommunizm rejimlərinin daha öncə mövcud olduğu Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinə öz iqtisadiyyatlarında islahatların həyata keçirtmələri üçün iri həcmli kreditlər ayırmışdır. Buna nümunə olaraq, Beynəlxalq Valyuta Fondunun bazar iqtisadiyyatının sözügedən ölkələrdə qurulması üçün donoru olduğu hüquqi və institusional layihələri təqdim etmək olar. Bazar iqtisadiyyatına keçidi sürətləndirmək, o cümlədən, ölkələrin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün Fond tərəfindən 1993-cü ildə dəyişikliklərə mənasız maliyyələşdirmə mexanizmini təklif etdi. Bu sistemdən yalnız 1995-ci ilə qədər üzv dövlətlərin yararlanması mümkün oldu.

Dünya düzəndə baş verən dəyişikliklər Meksikadan da yan keçmədi. Belə ki, 1994-1995-ci il aralığında Meksika Respublikasında ciddi fiskal böhran meydana gəldi. Ölkədə vəziyyətin vaxtında düzgün qiymətləndirilməməsi, o cümlədən proseslərə edilən daha zəif müdaxilə vəsaitlərin ölkədən axmasına səbəb oldu. Bütün bunların qarşısını almaq üçün Dövlət, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən əməli tədbirlər icra edildi. Nəticədə, Fond tərəfindən Meksika üçün 17.8 mlilyard ABŞ dolları həcmində kredit xətti ayrıldı. Bu yanaşmadan çıxış edərək Fond gələcəkdə gözlənilməz böhranlar zamanı dərhal təxirəsalınmaz tədbirlərin icrası üçün Yeni borclanma Razılaşması adlı (YBR) sənədi qəbul etdi [3, s.82-88].

Fond tərəfindən 1996-cı ildə üzv dövlətlərin malik olduqları borcları minimal səviyyəyə endirmələrinə yardımçı olmaq, o cümlədən, bu dövlətlərdə iqtisadi islahatların keçirilməsinə şərait yaratmaq üçün yeni YBÜÖ (Yüksək Borca Malik Üzv Ölkə) təşəbbüsünün yaradılmasına səbəb oldu. Sözügedən təşəbbüsün tətbiq sahədəsi 1999-cu ildən daha da genişləndirildi. Digər tərəfdən Fondun genişləndirilmiş maliyyələşdirmə strukturu Yoxsulluğun Azaldılması və İnkişaf Mexanizmi ilə əvəz edildi. Sözügedən mexanizm, iqtisadi cəhətdən uzun müddətə çətinliklərlə qarşılaşan ölkələrə aşağı faiz dərəcələri ilə maddi dəstəyin göstərilməsini nəzərdə tutur. dövlətlərə aşağı faiz dərəcəsi ilə kredit verilməsini nəzərdə tutur.

Fondun digər maddi dəstək fəaliyyətlərinə onun 1997-1998-ci illərdə baş verən Cənub Şərqi Asiya böhranı zamanı, Cənubi Koreya, Tailand və İndoneziyada iqtisadi vəziyyəti stabilləşdirmək üçün ayırdığı böyük həcmli kreditləri qeyd etmək olar. Sözügedən ölkələrə təqdim edilən kreditin həcmi 37 mlilyard ABŞ dolları təşkil edirdi. Sonradan, Fond tərəfindən maddi yardımın gücləndirilməsi üçün əlavə ehtiyatların maliyyələşdirilməsi mexanizmi formalaşdırıldı. Bu kredit ayırma mexanizmi, xüsusilə, ölkə bazarında əhəmiyyətli yer tutan investorların ölkəni tərk etməsi halında və ya ölkədən kapitalın çıxarılması nəticəsində yaranan iqtisadi böhran vəziyyətlərinin idarəedilməsi üçün təsis edilmişdir. Cənub-Şərqi Asiya ölkələri pullarına qarşı edilən spekulyativ hücumlardan özlərini qoruya bilmədikləri üçün Beynəlxalq Valyuta Fondunu köməyə çağırırlar. Qlobal maliyyə böhranı riskini nəzərə ala bilməyən Beynəlxalq Valyuta Fondu tarixinin ən sürətli, ən böyük maliyyə yardımı paketini açmış və hər zaman olduğu kimi, maliyyə yardımı ölkələrə təklif olunan siyasətləri gerçəkləşdirmə şərtlərinə bağlanmışdır. Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən təklif edilən liberallaşma, ölkədaxili bazarları xarici sərmayəçilərə açma, yüksək faiz siyasəti, bank

sistemi islahatı, möhkəm büdcə intizamı və ictimai xərclərin azalması, əmək bazarlarına elastiklik gətirilməsi, ictimai təbəqələrə subsidiyaların verilməməsi kimi siyasətlərin tətbiqi ölkələri böyük bir durğunluq halına gətirmiş, işsizliyi sürətlə artırmış və inflyasiyanı yüksəltmişdir. Yaşanan iqtisadi böhran ölkə iqtisadiyyatlarını çökdürərək, siyasi böhranların yaranmasına səbəb olmuşdur [14, s.103-104].

Tarixə nəzər salsaq, görmək olar ki, maliyyə böhranları təxminən hər on ildən bir baş verir. 1970-ci illərdə həm Britaniyada, həm də ABŞ-də daşınmaz əmlak krediti böhranları və o zamanlar "Böyük tənəzzül" adlandırılan böhranlar yaşandı. 1980-ci illər daha az inkişaf etmiş (indiki inkişaf etməkdə olan ölkələr) ölkələrin hökumətlərinə aldıkları borclarla bağlı qlobal böhran, eləcə də 1982-1992-ci illər arasında ABŞ-nin 2808 maliyyə institutunun iflası ilə nəticələnən böhranları misal gətirmək olar. Bundan əlavə, 1990-cı illərdə bir sıra beynəlxalq maliyyə böhranları: Meksika, Rusiya və Asiya, eləcə də 2000-ci ilin əvvəlində ABŞ-nin dəhşətli texnoloji fond köpüyünün yaradılması ilə başlanan böhran, Avropanın suveren borc böhranını və nəhayət 2008-ci ildə qlobal maliyyə böhranı olan "Böyük tənəzzül"ə gətirib çıxardı. Maliyyə tarixçisi Çarlz Kindlberqer dörd əsrlik bank hadisələrini tədqiq edərək, belə nəticəyə gəlib ki, maliyyə böhranları orta hesabla hər 10 ildən bir baş verir. Oxşar şəkildə fikri, ABŞ Federal Ehtiyatlar Bürosunun sədri Paul Volcker, "təxminən hər 10 ildən bir, biz son 50 ilin ən böyük böhranını yaşayırıq" səsləndirmişdi.

Son dövrlər, müşahidələr göstərir ki, baş verən maliyyə böhranlarının tezliyi və davamlılığı artmışdır. Aşağıdakı cədvəldən də göründüyü kimi, tarixi qanunauyğunluq sübut edir ki, tədricən maliyyə böhranları daha da artacaq və dünya maliyyə böhranına qər q olacaqdır. Bu da kapitalizm sisteminin artıq özünün doğrultmadığını və yeni iqtisadi sistemə ehtiyac yarandığını göstərir. Aşağıdakı cədvəldə 1900-cü illərdən 2010-cu illərədək baş verən maliyyə böhranlarının tezliyi və davamlılığına nəzər yetirəndə bu fikir öz təsdiqini tapır.

Cədvəl 1

Maliyyə böhranlarının başvermə tezliyi və davamlılığı (1900-2010-cu illər)

İllər	Maliyyə böhranları	Baş verdiyi ölkələr	Davamlılıq
1900-cu illər	1901-ci ildə Nyu-York maliyyə bazarlarının çökməsi, Şimali Sakit Okeanı dəmir yolunun tənəzzülü; 1907-ci ildə Bankerlərin panikası.	ABŞ;	1 il;
		ABŞ.	1 ay.
1920-ci illər	Kəskin defilyasiya tənəzzülü; 1929-1933-cü illərin "Böyük Durğunluq" dövrü.	ABŞ və I Dünya müharibəsində iştirak edən digər ölkələr;	18 ay;
		ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, SSRİ, Hindistan, Çin, Mərkəzi və Latın Amerikasası ölkələri, Avropa ölkələri, Avropanın Afrika koloniyaları.	4 il.
1970-ci illər	1973-cü il Neft böhranı və 1979-cu il Enerji böhranı; Britaniya orta gəlirli banklar böhranı; Latın Amerikasında borc böhranı.	ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa, Yaponiya, Avstraliya, Yeni Zelandiya və neft ixrac edən ölkələr;	1 il və 2 il;
		Böyük Britaniya; Latın Amerikasası ölkələri.	2 il; 7 il.
1980-ci illər	80-ci illərin əvvəlləri qlobal iqtisadi durğunluq; Çili böhranı; İsrail bank və birja böhranı; Yaponiya qiymətli kağızlar bazarı böhranı; Qara bazar etrəsi günü" və "Qara çərşənbə axşamı" adlanan qiymətli kağızlar bazarı böhranı; Əmanət və kredit böhranı.	ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Yaponiya və digər inkişaf etmiş ölkələr;	4 il;
		Çili;	1 il;
		İsrail;	1 il;
		Yaponiya;	5 il;
		Çin, ABŞ, Kanada, Yaponiya, Qərbi Avropa ölkələri, Avstraliya və Yeni Zelandiya; ABŞ.	3 il; 6 il.

Cədvəl 1-in ardı

1990-cı illər	Kuba iqtisadi böhranı; 90-cı illərin əvvəlləri durğunluğu; Hindistan iqtisadi böhranı; Finlandiya bank böhranı; İsveç bank böhranı; Meksika valyuta böhranı; Asiya maliyyə böhranları; Rusiya maliyyə böhranı; Ekvador maliyyə böhranı; Argentina iqtisadi böhranı; Brazilyada "Samba təsiri" adlanan valyuta böhranı.	Kuba; ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Böyük Britaniya, Finlandiya; Hindistan; Finlandiya; İsveç; Meksika; Cənub-Şərqi Asiya ölkələri; Rusiya Federasiyası; Ekvador; Argentina; Braziliya.	4 il; 4 il; 1 ay; 2 il; 4 il; 1 il; 2 il; 1 il; 3 il; 4 il; 2 il.
2000-ci illər	Durğunluq dövrü; "Dot-com" adlanan texnoloji partlayış böhranı; Türkiyə iqtisadi böhranı; Uruqvay bank böhranı; Venesuela neft boykotu böhranı; 2007-2012-ci illər Qlobal maliyyə böhranı.	ABŞ və Avropa Birliyi ölkələri; ABŞ; Türkiyə; Uruqvay; Venesuela; ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yaponiya, Yeni Zelandiya, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin böyük əksəriyyəti.	3 il; 2 il; 2 il; 1 il; 2 il; 5 il.
2010-cu illər	Avropa suveren borc böhranı; Yunanıstan hökumət borc böhranı; Portuqaliya maliyyə böhranı; Venesuela böhranı; Ukrayna böhranı; Rusiya maliyyə böhranları; Braziliya iqtisadi böhranı; Çin qiymətli kağızlar bazarı böhranı; Türkiyə valyuta və maliyyə böhranı; Hindistan borc böhranı.	Avropa Birliyi ölkələri; Yunanıstan; Portuqaliya; Venesuela; Ukrayna; Rusiya; Braziliya; Çin; Türkiyə; Hindistan.	9 il; 9 il; 4 il; 7 il; 2 il; 2 il; 3 il; 2 il; 2 il; 26 il.

Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzv ölkələrin iqtisadiyyatına təsir mexanizmləri

Dünyada artan fiskal böhranlar, bu böhranlardan müdafiə tədbirlərini həyata keçirməyin zəruriliyini şərtləndirdi. Bu məqsədlə, Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən yeni maliyyələşdirmə qaydası – şərti maliyyələşdirmə xətti müəyyən edildi. Bu kreditin əldə edilməsi məqsədilə, dövlət sət iqtisadi rejimə keçməli və qarşılaşa biləcəyi iqtisadi problemləri önləməlidir. Bu maliyyələşdirmə mexanizmi Fonda üzv ölkələrə kiçik müddət ərzində geri ödənilməsi şərti ilə kredit əldə etməyə imkan verən sistemi özündə ehtiva edir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən malik olduğu mexanizmləri XXI əsrin əvvəllərində yenidən nəzərdən keçirtmək, bu mexanizmlərə əlavələr etmək kimi zəruriyyətlərin mövcud olduğunu müəyyən etdi. Bu məqsədlə, Fond tərəfindən mövcud maliyyələşdirmə sistemləri, bu sistemlər ilə əlaqədar əldə olunmuş təcrübə öyrənilməsi və zəruri dəyişikliklər təhlil edildi. Aparılan təhlillərin nəticəsi kimi mövcud maliyyələşdirmə mexanizmlərindən 4-ü ləğv edildi və mövcud maliyyələşdirmə sistemləri quruma üzv dövlətlərin böhrana reaksiya sürətinin artırılması məqsədilə yeniləndi.

Yuxarıda sadalananlarla yanaşı, Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən tətbiq edilən yeni

metodologiya, ölkələrin valyuta və qiymətli metallara, o cümlədən, ölkələrin fiskal balansına, ümumi daxili məhsul üzrə göstəricilərinə, tərəfi olduğu maliyyə sazişlərinə dair məlumatları Fonda təqdim etmək zərurəti yaratdı. Öz növbəsində Beynəlxalq Valyuta Fondu əldə etdiyi məlumatlar əsasında təhlillər aparır və bu ölkələrin kredit reytinglərinə dair proqnozlar dərc edir. Bu məruzələr illik əsasda Fondun Şurası tərəfindən hazırlanan məruzələr, rüblük əsasda isə icmal məruzələri aparır. Bununla yanaşı, Fond Ölkələrarası maliyyə statistikası, fiskal balanslarının altı aylıq məlumatları adlı hesabatlılıqları dərc edir [8, s.145].

Məsləhətləşmələr: Beynəlxalq Valyuta Fondu dövrü olaraq quruma daxil olan ölkələrin iqtisadi və maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə bu ölkələr ilə məsləhətləşmələr təşkil edir. Bu məsləhətləşmələr üzv ölkələrin ərzilərinə, Fondun mütəxəssislərinin iştirakı ilə həyata keçirilir. Görüşlərin nəticəsinə əldə etdikləri məlumatlar əsasında həmin ölkənin iqtisadi vəziyyətinin təhlilinə dair hesabatlar formalaşdırılır. Bu hesabatlar sonrada təsdiqlənməsi üçün Fondun Müşahidə Şurasına təqdim edilir.

Maliyyə dəstəyi xidməti: Beynəlxalq Valyuta Fonduna daxil olan üzv dövlətlər, o cümlədən, bu dövlətlərin ödəniş etmək üçün balanslarında olan çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün onların mövcud maliyyə vasitələrinə çıxış imkanları olur. Bu çıxış aşağıdakı qaydada icra edilir: Fonda daxil olan ölkə öz balansındakı çatışmamazlığı ləğv etmək, o cümlədən, başqa üzv ölkənin valyutasını Fondan almaq üçün öz milli pul vahidindən istifadə edir. Fonda daxil olan ölkənin ehtiyat vəziyyəti yaxşılaşarsa, Fondan əldə etdiyi məbləği qısa zamanda geri qaytarmalıdır. Fondan əldə edilən kredit məbləği dörd hissəli formada əldə edilir və bu ödənişlərin hər biri toplam məbləğin $\frac{1}{4}$ hissəsindən artıq olmamalıdır [17].

Dövlətlər öz ticarətlərində, o cümlədən, qiymət formalaşdırma mexanizmlərinin tətbiqi nəticəsində fiskal balansda çatışmamazlıqlarla üzləşərlərsə, bu zaman ölkənin iqtisadi vəziyyətinin bərpası üçün daha çox maliyyə vəsaitinə ehtiyac yarana bilər. Bu vəziyyətdə dövlətdən Fondan ilkin kredit məbləğinin 140 faizi məbləğində kredit əldə etmə imkanına malik olur. Maliyyə vəsaitinə ehtiyacı olan dövlətin hansı kredit növünə müraciət etməsindən asılı olaraq bu vəsaitlər stənd bay kreditləri kimi nəzərdə tutulur. Ümumi qəbul edilmiş yanaşmaya görə kreditlər bir il müddətinə təqdim edilir və geri ödəniş müddəti 3 ilə qədər uzadıla bilər [3, s.59].

Beynəlxalq Valyuta Fonduna daxil olan üzv dövlətlərinin borc vəsaitini əldə edərkən ilkin görməli olduğu iş borcun büdcəsində olan çatışmamazlığın aradan qaldırılması olur. Bu prinsip şərtləndirmə prinsipini adlanır. Digər tərəfdən Fondun mütəxəssisləri ölkənin iqtisadi, sosial, o cümlədən, digər xüsusiyyətlərini təhlil edərək bu ölkələrdə iqtisadi tarazlığın əldə edilməsində yardımçı olurlar. Fonda kreditlərin müddətinin uzadılmasına dair edilən müraciətlər üçün maliyyələşdirmə məbləğinin 0.5 faizi həcmində əlavə xidmət haqqı tutulur.

Digər tərəfdən Fond, həm xüsusi məqsədlər, həmçinin, ehtiyatın formalaşdırılması üçün vəsait ayırır. Fond tərəfindən üzv dövlətlərə ayrılan vəsaitlər xüsusilə, ölkənin iqtisadiyyatının təbiət hadisələri zamanı, və ya iqlim xüsusiyyətlərindən asılı olaraq iqtisadiyyatında zərərlərin müşahidə edilməsi hallarını əhatə edir. İlkin olaraq, Fond bu təcrübəni taxıl idxal edən ölkələrin iqtisadi balansında baş verən çatışmamazlıqları təmin etmək üçün istifadə etmişdir. Balans ehtiyatının formalaşdırılması üçün maliyyə yardımları, müstəqil formada öz maliyyə vəziyyətində tarazlığı bərpa edə bilməyən ölkələrə təqdim edilir.

Texniki dəstək: Fonda daxil olan bütün ölkələr Fondun texniki yardımından yararlanmaq hüququna malikdir. Fond öz növbəsində öz mütəxəssislərini sözügedən ölkələrə ezam edərək, həmin ölkənin fiskal siyasəti, ticarət şərtləri, cari iqtisadi vəziyyətini təhlil edir və nəticədə üzv ölkələrə Fondun tövsiyyələrini əks etdirən hesabatı təqdim edir. Fond tərəfindən üzv ölkələrin iqtisadi və fiskal sektorunun təhlil edilməsi və hesabatlarının hazırlanması, sözügedən ölkələrin gələcəkdə kredit üzrə reytinglərinin müəyyənləşdirilməsinə əhəmiyyətli rol oynayır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu XX əsrin əvvəllərində dünyada artan terrorçuluq fəaliyyətlərinin məhdudlaşdırılması, o cümlədən, maliyyələşdirmə zamanı çirkli pulların dövriyyəyə daxil olmasını qarşısını almaq üçün ölkənin maliyyə sektorunun qiymətləndirilməsi zamanı ölkənin ofşor hesabatlarının olub-olmaması, o cümlədən, maliyyə sektorunda apardığı islahatları ciddi nəzərdən keçirir. Bütövlükdə, Fond tərəfindən bu təcrübənin genişləndirilməsi, o cümlədən, bu yanaşmanın

daha da təkmilləşdirilməsi üçün çox tərəfli işlər aparılır.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun valyuta məzənnəsinin dəyişməsi rejimində stabilliyin qorunması və böhranların qarşısının alınması istiqamətindəki cəhdləri, bu quruluşun nəzarət etmək funksiyası ilə sıx əlaqədardır. Beləliklə, bir növ “xəbərdarlıq sistemi” fəaliyyət göstərir və əlaqədar hökumətlərin səhv iqtisadi siyasətləri nəzarətə götürülərək, lazımlı tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı maliyyə yardımı verilir. Beynəlxalq Valyuta Fondu az inkişaf etmiş iqtisadiyyatların bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşması prosesində yaranan problemlərin həllində “həkim” rolunu oynayır, həmçinin qloballaşma və yeni dünya nizamına qarşı çıxanlara, bununla əlaqədar müəyyən siyasət həyata keçirmək istəyən qüvvələrə qarşı “jandarma” vəzifəsini yerinə yetirir [2, s.332].

Ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün siyasi stabillikdən heç də az əməliyyat kəsb etməyən onun iqtisadi strukturunun düzgün qurulması, valyuta-kredit və maliyyə sisteminin harmonik şəkildə tənzimlənməsi və malik olduğu resurslardan səmərəli şəkildə istifadə olunması vacib şərtlərdəndir. Müasir dövrdə bir ölkə üçün bütün bunların qurulması uzun müddət tələb edir. Eyni zamanda, qloballaşan iqtisadi şəraitdə bu cür iqtisadi sistemin qurulması ölkə tərəfindən təkbaşına edilməsi mümkün görünür. Bunun üçün region və dünya dövlətləri ilə qarşılıqlı iqtisadi-siyasi əməkdaşlıqdan əlavə, beynəlxalq iqtisadi və maliyyə institutları ilə də geniş əməkdaşlıq qurulması tələb olunur. Beynəlxalq və regional maliyyə institutlarının funksiyaları müxtəlif olsa da, onların hamısını birləşdirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, bu maliyyə institutları müxtəlif sosial və iqtisadi inkişaf proqramları vasitəsilə onların iqtisadiyyatlarının inkişafını və yeni iqtisadi sistemə keçilməsində kömək etməkdir. Beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsini və ona nəzarət edilməsini səsən Beynəlxalq Valyuta Fondu həyata keçirsə də, bu işin həyata keçirilməsinə yardımçı olan müxtəlif maliyyə təşkilatları da mövcuddur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətləri öz iqtisadi sistemlərini təkmilləşdirilməsi və əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün regional maliyyə institutlarının yaradılmasında aktiv rol oynayırlar.

Səlahiyyət və əhatə dairəsinə görə dövləüstü maliyyə qurumlarından ən əsası Beynəlxalq Valyuta Fondudur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsas məqsədi üzv ölkələrin ödəmə balanslarında kəsir yarandığı zaman onları kvotaya uyğun olaraq müvəqqəti maliyyələşdirməkdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun 1987-ci ildən tətbiq etdiyi Genişləndirilmiş Ehtiyat Mexanizminin (Extended Fund Facility-EFF) əsas məqsədi ortamüddətli ödəmə balanslarında kəsir yaranan inkişaf etməkdə olan ölkələrə güzəştli maliyyə yardımı ayırmaq idi. Maliyyə yardımının məbləği üzv dövlətin Beynəlxalq Valyuta Fondundakı qvotasının 145%-ə bərabər müəyyən olunurdu. 1996-cı ildə birgə yaradılmış Beynəlxalq Valyuta Fondu - Dünya Bankı İnkişaf Komitəsi bu mexanizmi genişləndirərək ağır xarici borca malik olan yoxsul ölkələrin də faydalanmasına şərait yaratdı [6, s.88].

Beynəlxalq Valyuta Fondu digər beynəlxalq maliyyə qurumları ilə birlikdə iqtisadi inkişafı dəstəkləyən çoxsaylı proqramlar həyata keçirir. Belə proqramlardan biri Beynəlxalq Valyuta Fondunun Dünya Bankı ilə əməkdaşlığı çərçivəsində Birgə İnkişaf Komitəsinin xətti ilə yaradılan yoxsulluqla mübarizə tədbirləri proqramıdır. Bu komitə vasitəsilə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində yoxsul ölkələrin bir çoxlarının borcları azaldılmışdır, 2000-ci ildə isə Beynəlxalq Valyuta Fondu 22 ən yoxsul ölkənin 20 milyard ABŞ dolları həcmində borclarını tamamilə silmişdir. Bu cür ölkələrin xarici siyasətdə tutduğu mövqelər onların iqtisadi siyasətlərində öz əksini tapır. Bu cür görülən tədbirlərə və inkişaf proqramlarına baxmayaraq, son 25 ildə beynəlxalq ticarət dövriyyəsində yoxsul ölkələrin payları nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmışdır. Bu azalmanın obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Burada inkişaf etməkdə olan ölkələrin özlərinə aid 3 əsas subyektiv səbəbi qeyd etmək olar:

- inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi siyasətlərində olan struktur problemləri;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etməməsi;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracat yönümlü siyasət həyata keçirə bilməməsi.

Digər obyektiv səbəb isə inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrə idxal olunan mallara görə tariflər, idxal kvotaları və başqa bir sıra dövlət tənzimləmələri ilə ticarət əngəlləməsidir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici ticarət potensialını artırmaq üçün Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə qarşılıqlı etimada əsaslanan mexanizmlər işlənilib hazırlanmalı, milli hökumətlər tərəfindən dayanıqlı

stabil maliyyə sisteminin qurulması təmin edilməli, xarici investrlar üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələr isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracına şərait yaradaraq maneələri ləğv etməlidir. Hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarına məhsul və xidmətlər ixrac etməkdə böyük məhdudiyyətlərlə üzləşirlər. Belə sahələrdən kənd təsərrüfatı və tekstil məhsullarına olan məhdudiyyətlər daha çoxdur. Bu məqsədlə Dünya Bankı inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici ticarət potensialının artırılması üçün müəyyən proqnoz və statistik məlumatlar işləyib hazırlamışdır. Dünya Bankı ekspertləri hesab edirlər ki, inkişaf etmiş ölkələrdən ABŞ, Kanada, Yaponiya və Avropa ittifaqı inkişaf etməkdə olan ölkələrdən məhsul və xidmətə olan məhdudiyyətləri aradan qaldırırlarsa, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracatı 11% həcmində artar [6, s.101].

2007-2008-ci illərdə Avropa və ABŞ-ni cənginə alan maliyyə böhranı ağır və davamlı iqtisadi tənəzzül ilə müşayiət olundu. Böhrandan əvvəl borc və aktivlərin qiymət bümü var idi. Tarixi araşdırmalara əsasən aşağıdakı ümumi nümunələri göstərə bilərik:

- Maliyyə böhranları məcmu istehsalın və məşğulluğun (və kreditin) güclü azalması ilə müşayiət olunur və bərpası (qeyri-maliyyə tənəzzüllərinə nisbətən) daha uzun vaxt aparır;
- Maliyyə böhranlarının ən yaxşı proqnozlaşdırıcısı güclü kredit bumudur (yüksək aktiv qiymətləri ilə müşayiət olunur).

Qlobal maliyyə böhranı ölçüsü və miqyası baxımından unikal böhran idi və buna görə də paralel meyilləri və böhran təsirlərinin müxtəlif potensial kanallarını bir-birindən ayırmaq çətindir. Əsas odur ki, biz bir çox ölkələrdə baş verən müxtəlif böhran epizodları arasında nəticələri tədqiq edirik. Bu, bizə müxtəlif böhran növlərinin təsirlərini (bank, valyuta, suveren borc) ayırmağa, bu kanalın hansı böhranlarda işlədiyini müəyyən etməyə və ümumi təsirə dair sübut təqdim etməyə imkan verir. O, digər mexanizmlərlə tandemdə (məsələn, kreditin daha innovativ firmalardan daha az innovativə doğru bölüşdürülməməsi) və ya təcrid olunmuş vəziyyətdə ola bilər (məsələn, kredit məhdudiyyətləri bağlandıqda bütün firmalar araşdırma və inkişafa xərclənən maliyyəni kəsməyə meyillidir). Qeyd etmək olar ki, bu kanal valyuta və ya dövlət borc böhranları zamanı deyil, yalnız bank böhranları zamanı effektiv rol oynayır, bank böhranlarının digər böhran və tənəzzüllərlə müqayisədə niyə daha pis məhsuldarlıq nəticələrinə gətirib çıxardığını sübut edir.

Nəticə və təkliflər

Müasir dövrdəki maliyyə böhranlarını tədqiq etdikcə yeniləşən texnologiya ilə uyğunlaşan beynəlxalq iqtisadiyyat haqda anlayışlar da yenilənir, milli və beynəlxalq səviyyədə qurulan maliyyə strukturlarının idarəetmə metodları təkmilləşdirilir. Tarixi qanunauyğunluq sübut edir ki, adətən böhranlardan sonra iqtisadiyyat və maliyyə sahəsində idarəetmədə ciddi struktur islahatları həyata keçirilir, yeni idarəetmə metodları tətbiq edilir. Aparılan struktur yenilənmələri və yeni mexanizmlərin tətbiqi böhranla mübarizədə daha çevik və daha təsirli olur. Zaman-zaman maliyyə böhranlarının öyrənilməsi keçmiş səhvlərdən vaxtında qurtulmağa, maliyyə institutlarının valyuta-kredit, maliyyə və bazar tənzimləmələrini təkmilləşdirməyə kömək edir ki, bunlar da borc və maliyyə böhranlarının tezliyini və şiddətini azaltmış olar.

Bundan əlavə, böhranların tədqiqi dövlətin makroiqtisadi siyasəti, strukturu və daxili və xarici təsirlərə reaksiyalar haqqında anlayışlara yenilik gətirdi. Son dövrlərin maliyyə böhranları bank işi, borclanma, inflyasiya böhranlarının təhlili, kapital axınları, uçot faiz dərəcələrinin iqtisadi tənzimləmədə rolu, məzənnə rejimlərinin və makroiqtisadi əlaqələrin həlledici rolu haqqında anlayışlara yeni baxış gətirdi. Bunla da, mərkəzi banklar və hökumətlərin iqtisadi siyasətlərinə dair bir çox nümunələr yaranmağa başladı. Maliyyə böhranların proqnozlaşdırıla bilməməsinin və vaxtında qarşısının alınma bilməməsinin digər bir səbəbi də dünyada baş verən siyasi proseslərin zamanla yeni fazaya keçməsidir.

Böhranın başvermə səbəblərinə uyğun olaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan təkliflər 2 istiqamətdə qruplaşdırılmışdır:

I Böhrandan öncəki maliyyə böhranlarının başvermə riskinin azaldılması istiqamətində təkliflər;

II Artıq baş vermiş maliyyə böhranlarının təsirinin azaldılması və ondan çıxış yolları.

Maliyyə sistemində baş verən böhran böyük iqtisadi geriləməyə və əlavə xərclərə, müflisləşməyə və işsizliyin artmasına gətirib çıxarır. Buna görə də, onun başvermə riskinin azaldılması və ciddi maliyyə böhranına gətirib çıxaracaq dəyişikliklərə və zəifliklərə diqqət yetirilməsi vacibdir. Maliyyə böhranının bütün mərhələlərində bankların iştirak etdiyini və böhrana qarşı davamlılığın banklardan asılı olmasını nəzərə alaraq, daha sağlam bankların yaradılması üçün ilk növbədə, təklif və tələblər bank sektorunu əhatə etməlidir.

BVF tərəfindən İEOÖ-in iqtisadi siyasətinə və proqramların həyata keçirilməsinə dair qoyulan tələblərin icrasının zəifləməsi də maliyyə böhranlarının əsas başvermə səbəblərindəndir. Son dövrlər BVF-nin İEOÖ-lə əlaqələri zəifləmiş, sanki formallaşmış və qarşılıqlı etimadın itirilməsi ilə nəticələnmişdir. Qarşılıqlı etimadın itirilməsinin əsas səbəbləri:

1. ABŞ başda olmaqla, böyük dövlətlərin digər dövlətlər üzərində hegomonluq etmək istəyi və bu istəyin İEOÖ-in hökumətləri tərəfindən müsbət qarşılanmaması;

2. BVF-nin maliyyə kvotasının ədalətsiz bölgüsü bir çox İEOÖ və YSO üçün “ağır şərtlər” hesab olunması;

3. ABŞ başda olmaqla keçmiş imperiya dövlətlərinin müstəmləkə siyasətlərini gizli formada həyata keçirməsinin aşkarlanması və İEOÖ-ə dair qoyulan tələblərdə hiss olunması;

4. BVF-nin İEOÖ-də korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərini qənaətbəxş hesab etməməsi və maliyyə və texniki yardımlar zamanı əsas tələblər kimi irəli sürməsinin ABŞ-nin hökumətləri tərəfindən müsbət qarşılanmaması;

5. BVF-nin İEOÖ-in maliyyə şəffaflığını qənaətedici hesab etməməsi.

6. C. Stiqlitzin “Qloballaşma və onun doğurduğu təzahürlər” kitabında ABŞ və BVF-nin siyasətinə yönəlmiş kəskin tənqidi fikirlər və yanaşmalar. Belə ki, İEOÖ və BVF-nin siyasətini daxili işlərə qarışma kimi qiymətləndirən digər dövlətlər ABŞ Administrasiyasının İqtisadi Şurasının sədri və Dünya Bankı Qrupunun vitse-prezidenti olmuş nobel mükafatçısı olan iqtisadçının BVF-nin və ABŞ-nin siyasətini kəskin tənqid etməsindən ruhlanmışlar.

Qeyd olunan səbəblər aradan qaldırılmayınca, BVF-nin İEOÖ-lə əlaqələrinin qarşılıqlı etimad şəraitində bərpa olunması mümkünsüz olması qənaətinə gəlinmişdir.

Maliyyə böhranları araşdırılarkən, əsas diqqət böhrandan öncəki vəziyyətə ayrılmalıdır. Bildiyimiz kimi, maliyyə böhranı baş verməmişdən əvvəl ilk siqnal iqtisadiyyatda durğunluğun başlamasıdır. Amerika iqtisadçısı Mankiw [11] durğunluğu iqtisadi artımın dördüdə ikisinin azalması kimi qeyd edir və real ümumi daxili məhsulun (ÜDM) azalması, işsizliyin artması, dövlət borclanmasının artması, tələbin azalması və əmək haqqı inflyasiyası hesabına inflyasiyanın azalması. Bütün bunlar artıq böhranın ilk siqnallarıdır. Başqa sözlə, BVF-nin müdaxiləsi isə maliyyə böhranı başlayandan və dövlətin ona müraciətindən sonra etdiyi yardımlardan ibarət olur. Digər hallarda isə BVF yalnız məsləhətlər edə bilər. Bu o deməkdir ki, maliyyə böhranına gətirib çıxaran əsas səbəblər dövlətin sağlam iqtisadi sistem qurmaması, daha sonra maliyyə böhranına ilk siqnalı olan iqtisadi durğunluq zamanı proaktiv tədbirlər görməməsindən qaynaqlanır. İqtisadiyyatda durğunluğun qarşısının alınmasında böhrana keçməmiş əsas məsələ fiskal siyasətin tətbiqi olardı, əgər dövlətin yüksək borcu yoxdursa. Fiskal siyasətin əsas rolu hökumət xərclərini azaltmaq və vergiləri artırmaq (yaxud alternativ dövlət vergi ödəmələri təmin etmək). Bununla da hökumət məşğulluq səviyyəsini saxlamaqla inflyasiya və defilyasiyanı nəzarətdə saxlaya bilər, biznes mühitini sabitləşdirə bilər. Nəzəriyyədə Keynsçilər və Klassiklərin yanaşmaları fərqləndirilir. İstənilən böhranda hökumət xüsusi məşğulluq proqramı hazırlamalıdır.

Bundan əlavə, İEOÖ-in BVF ilə gələcək əməkdaşlıq perspektivləri aşağıdakı şərtlər ödəndikdə daha effektiv olar:

- BVF ilə münasibətləri şəffaflıq üzərində qurmalı;
- Makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması qaydasını beynəlxalq standartlara uyğun hazırlamalı və düzgün statistik məlumat bazası yaratmalıdır ki, BVF və digər qurumların statistika əsasında hazırladıqları proqramlar səmərə versin;
- Hökumət tərəfindən verilən qərarlar və BVF tərəfindən edilən tövsiyələrin icra mexanizminə xüsusi diqqət yetirilməlidir;

- İEOÖ-in hökumətləri eyni zamanda, maliyyə sabitliyini saxlamaq üçün sərt tənzimləmələr etməlidir;
- İEOÖ-in yoxsulluqla mübarizə və işsizliyin azaldılması üçün dövlət tərəfindən xüsusi inkişaf və məşğulluq proqramlarının hazırlanması;
- BVF İEOÖ və aşağı gəlirli ölkələrin maliyyə kvotasını əhəmiyyətli dərəcədə artırmalıdır;
- Texniki yardım və təlimlər sadəcə təlim xarakteri daşımamalı, dövlətlər üzərinə müəyyən öhdəliklər qoymalı və onun icrasına nə dərəcədə nail olunması və nəticəyə uyğun olaraq müəyyən məcburi tədbirlər görülməlidir;
- İEOÖ-in statistik məlumatların toplanması və hazırlanması üçün bütün üzv ölkələr üçün vahid proqram təmin edilməli və tamamilə BVF-nin yeni yaratdığı qaydalara tam uyğun hazırlanmalıdır;
- BVF dövlətlər üzərinə məsləhət xarakterli tövsiyələr verməkə deyil, icra mexanizmi birbaşa nəzarət edilən tədbirlər görmək səlahiyyətinə malik olmalıdır.

Son dövrlərin müşahidələri göstərir ki, baş verən maliyyə böhranlarının tezliyi və davamlılığı artmışdır. Böhranların tezliyi və davamlılığının artması onu deməyə əsas verir ki, hazırkı beynəlxalq valyuta tənzimləmə qaydalarında əsaslı dəyişikliklər olmadıqca tədricən maliyyə qeyri-stabilliyi daha da artacaq. Bu da bazar iqtisadiyyatı sisteminin mövcud şəraitdə tələblərə cavab vermədiyini və yeni dünya iqtisadi və maliyyə tənzimləmələrinə ehtiyac zərurəti yaradır. Əsas məsələlərdən biri BVF-nin nizamnaməsində köklü dəyişikliklər edilməsidir. Məsələn, yalnız kredit götürəndə deyil, dövrü olaraq, dövlətlərin makroiqtisadi siyasətləri haqda nəzarət mexanizmi yaradılmalı, xəbərdarlıq xətti müəyyən edilməli, iqtisadi göstəricilər həmin xəttə yaxınlaşdıqda dövlətlər üzərinə proaktiv tədbirlər görmək üçün konkret vaxt çərçivəsində tələb qoyulmalıdır, tələbləri yerinə yetirməyən dövlətlərə qarşı müəyyən tədbirlər görülməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. Kərimli, İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri / İ.A.Kərimli – Bakı, – 2006.
2. Vəliyev, D.Ə. Beynəlxalq maliyyə. Dərslük. / D.Ə.Vəliyev, M.S.Rəhimov – Bakı, – 2008.
3. Zeynalov, V.Z. Qlobal maliyyə böhranı və antiböhran tədbirləri: təhlil və qiymətləndirmə / V.Z.Zeynalov – Bakı, – 2012.
4. Anna, J. Schwartz, Christopher R.Whalen, Walker F. Todd. Time to Abolish the International Monetary Fund and the Treasury's Exchange Stabilization Fund: Documents on their origins, consequences, and failures, with a roadmap to abolition. Monograph Number 54. – North Carolina, – 1998.
5. Articles of Agreement of the International Monetary Fund (By the modifications approved by the Board of Governors in Resolution No. 63–2, adopted April 28, 2008). International Monetary Fund Washington, D.C.
6. Bang, N. Jeon. From the 1997-98 Asian Financial Crisis to the 2008-09 Global Economic Crisis: Lessons from Korea's Experience. – Pennsylvania, – 2010.
7. Daniel, Bradlow. Developing countries debt crises, international financial institutions and international law: some preliminary thoughts. – Washington, – 2009.
8. Eswar, S. Prasad, Kenneth Rogoff, Shang-Jin Wei, M. Ayhan Kose. Effects of Financial Globalization on Developing Countries: Some Empirical Evidence. Occasional paper; no. 220. International Monetary Fund. – Washington DC, – 2003.
9. Ghosh, R., Ostry, J., Tamirisa N. Anticipating the Next Crisis. Finance and Development. – Washington DC, – 2009.
10. James, M. Boughton. Does the World Need a Universal Financial Institution? IMF Working Paper 05/116. – Washington DC, – 2005.
11. N. Gregory Mankiw, Principles of Economics (International ed of 6th revised ed) Publisher: South-Western [Paperback] Paperback, – 2011.
12. Ruben, Lamdany, Hali Edison. Independent evaluation at the IMF: the first decade. IMF. – Washington DC, – 2012.

13. Sebastian, Edwards. Review of Joseph E. Stiglitz's Globalization and its Discontents. National Bureau of Economic Research. – Los Angeles, – 2002.
14. Stiglitz, J.E. Globalization and Its Discontents. W. W. Norton & Company: – New York, – 2002.
15. Öməröv, İ. Qloballaşma dövründə Beynəlxalq Valyuta Fondunun rolu // – Bakı: İpək yolu, – 2013. №1.
16. Vəliyev, D.Ə. Qloballaşma proseslərinə Uol-Stritdən fərqli baxış // – Bakı: İpək yolu, – 2004. №1.
17. www.imf.org – Beynəlxalq Valyuta Fondunun rəsmi internet ünvanı

Неспособность предотвратить финансовые кризисы: попытки Международного валютного фонда

Эльшан Зограб оглы Оруджев

Доктор философии по экономическим наукам

Азербайджанский Университет, ул. Джейхуна Гаджибейли, 71, Баку 1007

Кафедра экономики и менеджмента, преподаватель

elshan.orujov@au.edu.az, (070) 311-00-12

Западно-Каспийский университет, факультет общей экономики, преподаватель

elshen.orucov@wcu.edu.az

Orcid: 0009-0005-0996-912X

Аннотация: В нынешнюю эпоху, когда события развиваются быстрее, важно быть более гибкими и функциональными в защите глобальной финансовой стабильности, а также институтов, которые будут реагировать на эти изменения. Недавние финансовые кризисы и растущая цикличность финансовой нестабильности показывают, что Международный валютный фонд не является гибким и функциональным в предотвращении всего этого. Основная цель статьи – рассмотреть неудачи Международного валютного фонда в защите глобальной финансовой стабильности, обращаясь к усилиям Международного валютного фонда по обеспечению глобальной финансовой стабильности в последнее время, рассматривая историю и причины кризисы и финансовая нестабильность 20-го века.

Выводы: Изучение финансовых кризисов время от времени помогает вовремя исправить прошлые ошибки, усовершенствовать валютно-кредитное, финансовое и рыночное регулирование финансовых учреждений, что снижает частоту и тяжесть долговых и финансовых кризисов. Выдвинутые в статье предложения в направлении борьбы с финансовой нестабильностью национальных государств, рекомендации по структурным обновлениям и внедрению новых механизмов в Международном валютном фонде могут быть более гибкими и эффективными в борьбе с финансовой нестабильностью.

В исследовании использовались системный анализ, группировка и обобщение, сравнительный анализ, сравнительно-исторический, статистический и другие методы.

Количество научных исследований, связанных с уменьшением последствий финансовой нестабильности и введением основных и важных условий применения способов карманных краж и их классификации, не является удовлетворительным. Предложения, выдвинутые в статье, могут быть использованы в развивающихся странах в период финансового кризиса, а также в предкризисный период при реализации выходных и карманных способов. Также считается целесообразным использовать его при определении политики экономического и финансового сотрудничества развивающихся стран с Международным валютным фондом.

Оригинальность и научная новизна исследования: путем изучения механизмов влияния Международного валютного фонда на мировую экономику были оценены механизмы его политики, реализуемые в странах в период мировых финансовых кризисов и финансовой нестабильности, а также показаны новые направления путем анализа механизма и политику финансирования своих стран.

Ключевые слова: Международный Валютный Фонд, финансовые кризисы, денежно-кредитная и финансовая политика, финансовые механизмы.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/36-42>

The role of municipalities in the development of the service sector

Adalat Baba oğly Azizov

p.h.d.

Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republik of Azerbaijan

Department : Economics of the service sector, senior researcher

E-mail: edaletazizov1122@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-5810-3182>

Abstract: The purpose of the research work is to analyze and evaluate the current state of service areas in Azerbaijan. For this purpose, the article examines the classification of service areas and considers certain options for improving the quality of service. It was noted that the involvement of municipalities in service work promises to provide cheap and high-quality services to the population. As a result, it is proposed to establish an enterprise that coordinates service areas under the Municipalities.

Key words: Paid services, municipality, self-government, Gross Domestic Product, small enterprise, classification, small and medium business.

JEL-014, UOT-338

Xidmət sferasının inkişafında bələdiyyələrin rolu

Ədalət Baba oğlu Əzizov, i.f.d.

Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutu

“Xidmət sferasının iqtisadiyyatı” şöbəsi, b.e.i.

E-mail: edaletezizov1122@gmail.com

https: orcid.org/0009-0000-5810-3182

Xülasə: Tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycanda xidmət sahələrinin mövcud vəziyyətinin təhlil edilib qiymətləndirilməsidir. Bu məqsədlə məqalədə xidmət sahələrinin təsnifatı araşdırılmış və xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün müəyyən variantlara baxılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, Bələdiyyələrin xidmət işlərinə cəlb edilməsi əhaliyə nisbətən ucuz və keyfiyyətli xidmətin göstərilməsini vəd edir. Nəticə etibarlı ilə Bələdiyyələrin nəzdində xidmət sahələrini koordinasiya edən müəssisənin yaradılması təklif edilir.

Açar sözlər: Pullu xidmətlər, bələdiyyə, özünü idarəetmə, Ümumi Daxili Məhsul, kiçik müəssisə, təsnifat, kiçik və orta biznes.

JEL – 014, UOT – 338

Giriş:

Pullu xidmətlər tələbatların ödənilməsi mexanizmi kimi çıxış edərək ictimai istehsalın mühüm həlqəsi olan istehsal, bölgü və tələbat arasında sıx əlaqə yaradır ki, bu da nəticə etibarlı ilə insanların rifah halının yüksəldilməsinə xidmət edir. (№5, s.12)

Xidmət sferası dünya iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir. Xidmət sferası insanların gündəlik tələbat mallarına, o cümlədən geyimə, yaşayış və kommunal xidmətinə, nəqliyyata, rabitəyə və digər xidmət növlərinə olan maddi tələbatını ödəyir. Xidmət sferası sosial infrastrukturun daxilində geniş sahələrdən ibarət olaraq – ticarət, ictimai iaşə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, şəhər nəqliyyatı, geniş çeşidli məişət xidməti və s. sosial sahələri əhatə edir. Ona görə də xidmət sferasının genişləndirilməsi, təşkilinin daim yaxşılaşdırılması, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi sosial məsələ kimi ümumdövlət əhəmiyyəti kəsb edir. Xidmət bazarında məişət və kommunal xidməti əhalinin gündəlik tələbatını ödəmək baxımından daha fəal çıxış edir. Sözün əsl mənasında, vaxtında və keyfiyyətli təmir işləri ayaqqabı, paltar, məişət xidməti texnikası və s. istifadə müddətini xeyli uzadaraq, hər bir ailənin büdcəsindən səmərəli istifadə etməyə imkan yaradır. (№5, s.12)

Xidmət sahələrinin təsnifatı

Xidmətlərin təsnifləşdirilməsi üzrə aparılan bir sıra önəmli tədqiqatların əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxtadək xidmətin təsnifləşdirilməsinin vahid meyarı məsələsi həll edilməmişdir.

Xidmət sferasında bazar münasibətlərinin xarakteri və elementləri əmtəə istehsalı sferasının məzmunundakı reallığı əks etdirir. Başqa sözlə, xalq təsərrüfatının maddi nemətlər istehsal edən sahələri bir qədər fərqli strukturla əhaliyə pullu xidmət göstərən sferada təkrarlanır. Ayaqqabı istehsal edən, paltar tikən, nəqliyyat vasitəsi, məişət texnikası, metal istehsalı ilə məşğul olan iqtisadi fəaliyyət sahələrinin məhsulları satıldıqdan sonra xidmət sferasına keçir və onların məhsuldar işi, istifadə dərəcəsi, qulluq müddəti pullu xidmət sferasının işindən asılı olur. Nəticədə, tələbatın ödənilməsi zamanı adı çəkilən istehsal və qeyri-istehsal xidmət sahələri Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) formalaşmasında birgə iştirak edirlər [№5, s.13]. XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq bir sıra iqtisadçılardan fikrincə, insanın tələbatının ödənilməsinə yönəldilən istənilən əmək-məhsuldar əməkdir. Bundan başqa, alimlər maddi və qeyri-maddi nemətlərin bir-birinin əvəzlənməsinin mümkünlüyünü əsaslandırmışlar. K.Lavrov öz əsərində xidmətlərin aşağıdakı təsnifatını təklif etmişdir (bax cədvəl 1).

Xidmətlərin təsnifatı

Xidmətlərin təbəqələşməsi	Xidmət sahələri
Toxunmaqla-insanı duymaq və ona xidmət etmək	Səhiyyə, sərnişin nəqliyyatı, bərbərxana, gözəllik salonları, iaşə müəssisələri, turizm, yerləşdirmə vasitələri
Əmtəə və digər fiziki obyektlərə yönəldilən xidmət	Yük nəqliyyatı, avadanlıqların təmiri, mühafizə, kimyəvi təmizlənmə, camaşırxana, baytarlıq xidməti
İnsana toxunmadan onu dərk etmə qabiliyyəti	Təhsil, teatr, muzey, radio, televiziya, turizm, informasiya xidmətləri
Aktivlərə toxunmadan, onları duymamaq qabiliyyəti	Bank xidməti, hüquq və məsləhət xidməti, sığortalanma, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar

Mənbə: K.Lavrovun təklif etdiyi təsnifat əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmış [7]

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, incəsənət, bədən tərbiyəsi və idman kimi xidmətlərin göstərilməsinin pulsuz formaları qeyd edilmişdir. Bu, cəmiyyətimizin çox böyük sosial nailiyyətidir. Lakin qeyri-istehsal sahələrində əhaliyə göstərilən məişət xidmətinin bütün növləri, mənzil-kommunal təsərrüfatında və yuxarıda adı çəkilən digər sosial sahələrdə xidmətlərin müəyyən hissəsi pulla göstərilir ki, nəticədə son zamanlar həmin sahələrdə yaradılan özəl xidmət obyektləri pullu xidmətin həcmnin artmasına müsbət təsir göstərməkdədir. Yeni təsərrüfatçılıq şəraitində xidmətlərin pulsuz formaları ilə pullu formaları arasında optimal uzlaşdırmanın təmin edilməsi qeyd edilən sahələrin qanunauyğun yolla təkmilləşdirilməsinə və inkişafına əsaslı təkan vermiş olar [№5, s.16].

Əhaliyə pullu xidmət sferasının bir sıra xüsusiyyətləri ona özünəməxsus xarakter verir. Y.N.Jiltsov (48), N.N.İvanov (53) və T.N.Sofina (77) öz əsərlərində xidmətin aşağıdakı xarakterlərini fərqləndirirlər:

- yığılmasının və saxlanması qeyri-mümkünlüyü;
- göstərilən xidmətlə tələbatın nəticələrini əks etdirən prosesin uzlaşması;
- xidmətin öz mənbəyindən ayrılmazlığı;
- lokallığı və daşınma qabilsizliyi;
- keyfiyyətin dəyişkənliyi (xidmətin müxtəlif ixtisas səviyyəsinə malik işçilər tərəfindən qeyri-müəyyənlik şəraitində yerinə yetirilməsi və s. səbəblər üzündən);
- göstərilən xidmətin keyfiyyətinin personalın peşəkarlığından asılı olaraq əl əməyinin xüsusi çəkisinin yüksək olması;
- xidmət icraçısının, adətən, xidmətin nəticələri üzərində mülkiyyət hüququnun olmaması [№5, s.16-17].

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına görə 2010-cu ildə ÜDM-in 27,9%-ni, 2015-ci ildə 39,8%-ni; 2020-ci ildə 41,9%-ni, 2021-ci ildə 37,4%-ni və 2022-ci 31,9%-ni xidmətlər təşkil etmişdir (bax cədvəl 2).

Ümumi Daxili Məhsulun tərkibi (yekuna görə, faizlə)

Göstəricilər	2010	2015	2020	2021	2022
Ümumi Daxili Məhsul	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ondan:					
Məhsul istehsalı	65,3	51,2	48,7	54,5	60,7
Xidmətlər	27,9	39,8	41,9	37,4	31,9
Məhsula və idxala xalis vergilər	6,8	9,0	9,4	8,1	7,4

Azərbaycanın Sstatistik Göstəriciləri, Bakı, 2023, səh. 355.

Dövlət Statistika Komitəsinin operativ məlumatlarına əsasən 2010-2022-ci illərin Ümumi Daxili Məhsulun tərkibini analiz edərkən məlum olur ki, 2022-ci ildə xidmətlərin Ümumi Daxili Məhsulun tərkibindəki xüsusi çəkisi 42677,8 mln.manat olmuşdur ki, bu da xidmətlərin ÜDM-dəki xüsusi çəkisinin 2010-cu ildəki 11862,0 mln.manata nisbətən 3,6 dəfə artaraq 31,9% təşkil etməsi deməkdir (bax cədvəl 3).

Cədvəl 3

Ümumi Daxili Məhsulun tərkibi

Göstəricilər	2010	2015	2020	2021	2022
Ümumi Daxili Məhsul (cari qiymətlərlə),					
Mln.manat	42465,0	54380,0	72578,1	93203,2	133825,8
Ondan:					
Məhsul istehsalı	27726,5	27771,3	35342,1	50836,8	81282,6
Xidmətlər	11862,0	21749,7	30387,6	34786,8	42677,8
Məhsula və idxala xalis vergilər	2876,5	4859,0	6848,4	7579,6	9865,4
ÜDM-in deflyatoru, əvvəlki ilə nisbətən faizlə	113,6	91,1	92,5	121,6	137,3
ÜDM-in fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	105,0	101,1	95,8	105,6	104,6

Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, Bakı, 2023, səh. 355.

Müasir iqtisadi şəraitdə xidmət sferasının strukturlaşması və onların təsnifləşdirilməsi üzrə vahid mövqə formalaşmadığından, həmin məsələ mühüm nəzəri və praktiki problem kimi öz aktuallığını saxlayır. Lakin kimyəvi təmizləmə xidməti üzrə göstərilən meyarları bütün xidmət növlərinə şamil etmək olmaz. Odur ki, xidmətin tipləri və onların tətbiq sferalarının differensial tərtibatı və dəqiqləşməsinə ehtiyac duyulur. Təsnifat meyarlarının müəyyən edilməsi ilk növbədə xidmətin mühüm texnoloji əlamətini aşkara çıxarmağa imkan verir. İkincisi, xidmətin təsnifləşdirilməsi üzrə müxtəlif ölkələrdə mövcud olan yanaşmaların ümumiləşdirilməsi əsasında vahid konsepsiyayı irəli sürməyə imkan yaranır. İnkişaf etmiş bir sıra ölkələrin dövlətlərarası təcrübəsində meyarlarla tətbiq sferası arasında qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı kimi göstərilir (bax cədvəl 4).

Cədvəl 4

Xidmətin tipləri və onların tətbiq olunması sferası

Xidmətin tipləri	Tətbiq sferası
Istehsal təyinatlı xidmətlər	Injiniring, lizinq, avadanlıqların təmiri və onlara xidmət və s.
Bölüşdürücü xidmətlər	Ticarət, nəqliyyat, rabitə
Peşəkarlığı xarakterizə edən xidmətlər	Banklar, sığorta kompaniyaları, maliyyə, məsləhət və digər firmalar
Istehlak xidmətləri	Ev təsərrüfatı, asudə vaxtın keçirilməsi ilə əlaqədar məişət-kommunal xidmətləri
İctimai xarakterli xidmətlər	Televiziya, radio, təhsil və mədəniyyət

Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrinin statistika orqanlarında qeyd edilən standart xidmətləri müqayisə etmək üçün onların təhlilini aparmaq yerinə düşərdi. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə xidmətlər aşağıdakı kimi təsnifləşir:

- işgüzar xidmətlər;
- rabitə xidməti;
- tikinti və injiniring xidmətləri;
- distribüter xidmətləri;
- sığortalama da daxil olmaqla maliyyə xidmətləri;
- sağlamlığın qorunması üzrə xidmətlər və sosial xidmətlər;
- turizm və səyahət xidmətləri;
- asudə vaxtın təşkili xidmətləri;
- nəqliyyat xidməti;
- sair xidmətlər [№5, s.25-26].

Dünyanın bir sıra ölkələrində xidmətlərin təsnifatı sahə prinsipləri əsasında formalaşdırılır. Məzmunca oxşar xidmət sferaları və növləri üzrə meyarlar müəyyən edilmişdir. Belə bir təcrübə ən çox Rusiya Federasiyasının təsərrüfat təcrübəsində daha geniş tətbiq edilərək hələ 1993-cü ildə əhaliyə göstərilən xidmətlər üzrə ümumrusiya klassifikatoru işlənib hazırlanmışdır. Sonrakı illərdə

həmin ölkədə xidmət sferasında mülkiyyət və idarəetmə formaları dəyişsə də, qeyd edilən klassifikator (təsnifat) hələ də uçot sistemində saxlanılır.

Bir sıra ölkələrin iş təcrübəsində xidmət sferasını təhlil edərkən, xidmətlərə differensial yanaşmaq onların funksional mahiyyətinə görə qruplaşdırılır və qiymətləndirilir. Bu zaman xidmətlərin aşağıdakı kimi qruplaşdırılması ön plana çəkilir:

➤ istehsal zərurəti ilə əlaqədar iqtisadi strukturların yerinə yetirdikləri istehsalat xarakterli xidmətlər;

➤ ticarət təşkilatlarının xidmətləri;

➤ ailə-əv əlaqələri çərçivəsində əhaliyə göstərilən həyat təminatlı xidmətlər;

➤ əhalinin tələbatını ödəməyə yönəldilən sosial xidmətlər;

➤ bədii-estetik, elmi-təfəkkür və əyləncə xarakterli əhaliyə göstərilən mədəni xidmətlər.

Beləliklə, yuxarıda şərh edilənlərə əsasən, xidmətlərin iqtisadi mahiyyəti və məzmunu ilə əlaqədar belə nəticəyə gəlmək olar: qeyri-istehsal sferasında yaradılan xidmətlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar arasında bir eynilik mövcuddur. Bu da onların bir sahə daxilində birləşməsidir və onu maddi istehsaldan fərqləndirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin (kiçik və orta biznesin) genişləndirilməsi xidmət sferasının sürətli inkişafına təminat yaratmışdır. Qloballaşan dünyanın mürəkkəb iqtisadi sistemində baş verən dəyişikliklər xidmət sferasındakı iri müəssisələrin kiçik bizneslə kooperasiya əlaqələrinə üstünlük verirlər. Bütün ölkələrdə xidmət sferasının subyektləri-iri, orta və kiçik müəssisələrə bölünürlər. Onların içərisində kiçik müəssisələr bütün ölkələrdə xidmət sferası üzrə yerinə yetirilən işlərin əsas hissəsini icra edirlər. Dünya statistikasının məlumatlarına görə, inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik biznes onların milli məhsulunun 50%-nə qədərini təşkil edirlər.

Bələdiyyələrin xidmət sahəsindəki rolu

Keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarında ölkədə aparılan struktur dəyişiklikləri və sosial infrastruktur obyektlərinin özəlləşdirilməsi, məişət-kommunal xidmətləri üzrə sahə elmi-tədqiqat, layihə-konstruktor təşkilatların ləğv edilməsi həmin sferada aparılan tədqiqatların kəskin azalmasını şərtləşdirmişdir.

Bütün bunlar da bu sahədə köklü islahatların aparılmasını labüd edir.

1999-cu ildə ölkəmizdə ilk bələdiyyə seçkiləri keçirilərkən onların fəaliyyətini nizamlamaq üçün bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir ki, bunlardan ən vaciblərindən biri Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında (7 dekabr 1999-cu il) qanunudur. Bu qanunun qüvvəyə minməsi ilə bələdiyyələrin fəaliyyət göstərməsi üçün vacib olan maliyyə məsələlərinin həlli nəzərdə tutulur. Qəbul edilmiş qanuna əsasən bələdiyyələrin (yerli büdcənin) gəlirlərini aşağıdakılar təşkil edir:

1. fiziki şəxslərdən torpaq vergisi;

2. fiziki şəxslərdən əmlak vergisi;

3. yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi;

4. bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi;

5. küçə (divar) reklamlarının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödəniş;

6. kurort rüsumu, mehmanxana rüsumu, avtomobillərin dayanacağı üçün rüsum və qanunla müəyyən edilən digər yerli vergi və ödənişlər;

7. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən verilən dotasiya və subvensiyalar;

8. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən gəlirlər, lotereyalardan daxil olan vəsait, habelə bələdiyyələrin fəaliyyətindən əldə edilən digər gəlirlər;

9. fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantları;

10. dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin və dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan xərclərin ödənilməsi üçün maliyyə vəsaiti.

Bələdiyyələrin fəaliyyətini analiz edərkən onların topladıqları bəzi gəlirlərində müəyyən çətinliklərin olduğu aydın olur. Belə vergilərdən biri fiziki şəxslərdən əmlak vergisidir. Bu verginin yığılmasında çox böyük problemlər mövcuddur, belə ki, bələdiyyələrin ərazisində olan yaşayış evlərinin çox bir qismi mülkiyyət sənədi olmadan istifadə edilir. Azərbaycan Respublikasının Vergi

Məcəlləsinin 197-ci maddəsində göstərilir ki, rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən tikililərin və ya onların hissələrinin (bundan sonra bina adlandırılacaq), həmçinin yerindən və istifadə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq rezident fiziki şəxslərə məxsus su və hava nəqliyyat vasitələri vergitutma obyektləridir. Bələdiyyələrin çoxunun ərazisində mövcud olan yaşayış sahələrinin təxminən 60 faizinin mülkiyyət sənədlərinin olmaması onların büdcəsinə çox böyük vəsaitin yığılmamasına səbəb olur. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, fiziki şəxslərin əmlak vergisi bələdiyyə büdcəsinə, hüquqi şəxslərin əmlak vergisi isə dövlət vergi orqanlarına köçürülür.

Bələdiyyələrin problemləli gəlirlərindən biri də küçə (divar) reklamlarının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödənişdir. Məlumdur ki, ölkəmizdə küçə (divar) reklamlarının yerləşdirilməsi və yayımı Azərbaycan Dövlət Reklam Qəntliyi (ADRA) tərəfindən həyata keçirilir. Reklam lövhələrinin yerləşdiyi bələdiyyə torpaqlarına görə həmin bələdiyyələrə ADRA tərəfindən torpaq icarə haqqı ödənilir. Bu zaman da torpağın mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədin olması vacib şərtlərdən biridir. Hal-hazırda bələdiyyələrin cəmi 20 faizinin torpağın mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədinin olduğunu nəzərə alsaq bələdiyyə büdcəsinə bu sahədə yığılmayan ödənişi hesablamaq o qədər də çətin olmaz.

Bələdiyyələrin daha bir problemləli gəlirlərinə avtomobillərin dayanacağı üçün rüsum aiddir. Böyük şəhərlərdə avtomobil dayanacaqlarının fəaliyyəti yerlərdə icra hakimiyyətlərinin müvafiq qurumları vasitəsi ilə həyata keçirilir ki, nəticədə bələdiyyə büdcəsinə küllü miqdarda vəsaitin toplanması əngəllənir.

Bütün bu göstərilənlərin nəticəsində də bir çox bələdiyyələr hələ də dövlət büdcəsindən ayrılan dotasiyalarla fəaliyyət göstərirlər ki, bu da onların fəaliyyətinin qənaətbəxş olmasını sual altında qoyur.

Nəticə:

İllər öncə biz məişət-kommunal xidmətlər sahəsini araşdırarkən bəzi təkliflər irəli sürmüşdük ki, bunlardan da ən vaciblərindən biri məişət-kommunal sahəsinin fəaliyyətini koordinasiya etmək üçün bələdiyyələrin tərkibində departamentlərin yaradılması idi. İlk öncə onu nəzərə almaq lazımdır ki, bələdiyyələr yerli özünü idarəetmə qurumlarıdır. Əhaliyə müəyyən xidmətlərin göstərilməsi, ərazilərin idarə edilməsi bilavasitə bələdiyyələrin səlahiyyət çərçivəsinə daxildir.

Lakin bu gün biz şəhərlərdə (rayon, qəsəbə) fəaliyyət göstərən məişət-kommunal obyektlərinin işinə nəzarət edəcək və onların fəaliyyətinin plan və proqnozlaşdırılmasını həyata keçirilməsini nəzərdə tuturuq. Bələdiyyələrin fəaliyyətini araşdırarkən məlum olur ki, onlar xidmət sahələrini koordinasiya edən müəyyən işləri həyata keçirirlər. Buna bariz nümunə olaraq xidmət obyektlərinin dislokasiyasının aparılması nəzərdə tutulur ki, bu prosesdə obyektlərin ünvanı, sahəsi, işçilərin sayı və s. kimi vacib məlumatlar öz əksini tapır. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, mənzil istismar sahələri olmayan yaşayış sahələrində həmin funksiyaları bələdiyyələr həyata keçirir ki, bu da həmin ərazilərdə xidmət sahələrinin onlar tərəfindən idarə edilməsini asanlaşdırır. Yeni tikilən hündür mərtəbəli binaların idarə edilməsi üçün həmin tikintiləri həyata keçirən şirkətlər tərəfindən komendantlıqlar yaradılır ki, bu sahənin idarə edilməsində müəyyən narazılıqlar (süni qiymət artımı, keyfiyyətsiz xidmət, qanunsuz ödənişlər və s.) üzə çıxır ki, bunun da dəfələrlə gündəlik xəbərlər proqramlarında şahidi oluruq. Zənnimcə həmin ərazilərin idarə edilməsi də bələdiyyələrə həvalə edilsə sakinlər nisbətən ucuz və keyfiyyətli xidmətlərdən istifadə edə bilərlər. Son zamanlar şəhərlərdə (rayon, qəsəbə) tikilən hündür mərtəbəli binalar tikilərkən şəhərsalma normalarına uyğun olaraq binaların birinci mərtəbələri xidmət sahələri üçün nəzərdə tutulur ki, bu da özünü əhaliyə göstərilən xidmət sahələrinin keyfiyyətinin yüksəkliyi və əhalinin mənzil məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında özünü göstərir. Bələdiyyələrin nizamnaməsində onların nəzdində müəyyən müəssisələrin yaradılması nəzərdə tutulur ki, bu da bələdiyyələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və onun fonunda ərazilərin onlar tərəfindən yüksək keyfiyyətlə idarə edilməsində özünü göstərəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 5 dekabr 2023-cü il, № 1033-VİQD.
2. Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 7 dekabr 1999-cu il, № 772-İQ.
3. Əzizov Ə.B. Azərbaycan əhaliyə göstərilən məişət xidmətinin təşkilinin tədqiqi və genişləndirilməsi istiqamətləri. AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyatı elmləri seriyası №4. Bakı, "ELM" 2008. 87-91 s.
4. Əzizov Ə.B. Azərbaycanda əhaliyə göstərilən məişət xidmətinin təşkilinin mövcud vəziyyəti və perspektiv inkişafı. AMEA-nın EİM, "Ölkə iqtisadiyyatının inkişafının elmi innovasiyanın rolu. III Beynəlxalq EPK-nın materialları. Bakı, "ELM" 2009, s. 141-145.
5. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, Bakı, 2023, s. 355.
6. Əzizov Ə.B. Dissertasiya işi, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı 2013, s. 12-26.
7. Жильцов Е.Н. Основы хозяйственного механизма в сфере услуг. М., "Колос", 2006, 191 с.
8. Иванов Н.Н. Менеджмент качества в сфере услуг Чебоксары, 2003, 278 с.
9. Сафина Т.Н. Сфера услуг: Трансформация в рыночной экономике. СПб, изд. СПбГУЭ и Ф. 1999, 186 с.
10. Лавров К. маркетинг услуг: персонал, технология, стратегия. Изд. Дом и «Вильямс» 2005, 56 с.

Роль муниципалитетов в развитии сферы услуг**Адалят Баба оглы Азизов**

к.е.н.

Институт Экономики Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики

Отдел Экономика сферы услуги старший научный сотрудник.

Резюме: Целью исследовательской работы является анализ и оценка текущего состояния сферы обслуживания в Азербайджане. Для этого в статье рассматривается классификация зон обслуживания и рассматриваются отдельные варианты повышения качества обслуживания. Было отмечено, что привлечение муниципалитетов к сервисной работе обещает предоставить населению относительно дешевые и качественные услуги. В результате предлагается создать предприятие, которое будет координировать сферы обслуживания муниципалитетов.

Ключевые слова: Платные услуги, муниципальное образование, самоуправление, валовой внутренний продукт, малое предприятие, классификация, малый и средний бизнес.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/43-50>

Foreign trade relations on agricultural products with the Turkic States of Azerbaijan

Serttash Leyla

Department of “Regulation of Foreign Economic Activity”

Abstract: The article examines the import-export operations of Azerbaijan with the Turkic states on the products of the agricultural sector. In recent years, the expansion of economic relations between these countries has been reflected in the import-export of agricultural products.

It has been determined that in recent years, Azerbaijan has a negative balance with the Turkic states on agricultural products. In the article, based on statistical data, the trade relations between Azerbaijan and the Turkish states for individual agricultural products were extensively analyzed, existing problems were indicated, and potential opportunities for import-export operations were determined. At the end of the article, proposals for increasing the export of agricultural products from Azerbaijan to the Turkish states were given.

Key words: export, import, agricultural, commercial turnover

Azərbaycanın Türk Dövlətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələri

Serttaş Leyla

Azərbaycan Respublikası Elm və təhsil Nazirliyi iqtisadiyyat İnstitutu
“Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi” şöbəsinin böyük elmi işçisi

Xülasə: Məqalədə kənd təsərrüfatı sektoru məhsulları üzrə Azərbaycanın Türk Dövlətləri ilə idxal-ixrac əməliyyatları araşdırılmışdır. Son illər bu ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal-ixracında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, 2022-ci ildə Azərbaycanın Türk Dövlətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsulları ilə xarici ticarət dövriyyəsi 920 mln təşkil etmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, son illərdə Azərbaycanın Türk Dövlətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə mənfi saldo yaranmışdır. Məqalədə statistik məlumatlar əsasında ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə Azərbaycan və Türk Dövlətləri arasında ticarət əlaqələri geniş təhlil edilmiş, mövcud problemlər göstərilərək, idxal-ixrac əməliyyatları üçün potensial imkanlar müəyyən edilmişdir. Məqalənin sonunda Azərbaycandan Türk Dövlətlərinə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artırılması üçün təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: idxal, ixrac, kənd təsərrüfatı, ticarət dövriyyəsi

JEL Q1; UOT 339.5

Giriş.

Türk Dünyası 20-ci əsrin əvvəllərində bir tərəfdən Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində digər tərəfdən isə Sovetlər Birliyinin yaranması ilə öz bütövlüyünü itirmişdir. 1991-ci ildə Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistan müstəqilliklərini əldə etdilər. Türk dövlətləri müstəqilliklərini əldə etdikdən sonra bu dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr daha sürətli inkişaf etməyə başladı. Türk dövlətlərinin ümumi ərazisi 4.7 milyon kv.km, əhalisi isə 78112077 mln nəfər təşkil edir. Həmçinin Türk dövlətlərinin tarixi İpək Yolu üzərində yerləşməsi Şərqi və Qərbi arasında artmaqda olan ticarət dövriyyəsində önəmli rolə malik olmasına şərait yaradır. Türk dövlətləri içərisində iqtisadiyyatı daha güclü inkişaf edən ölkə Türkiyədir. Azərbaycan neft-qaz yataqları ilə zəngin olan və iqtisadiyyatı son illərdə sürətlə inkişaf edən ölkədir. Azərbaycan yeraltı sərvətlərinə görə Türk dünyası ölkələri içərisində ən zəngindir. Mərkəzi Asiyanın ən böyük iqtisadiyyatlarından birinə malik olan, həmçinin zəngin neft-qaz yataqlarına sahib olan ölkə Qazaxıstandır. Təbii sərvətlərlə zəngin olan Özbəkistan isə son illər iqtisadiyyatın liberallaşması və xarici investorları cəlb etmək məqsədi ilə bir sıra iqtisadi islahatlar həyata keçirmişdir. Türkmənistanda zəngin neft-qaz yataqlarına sahibdir Türk dövlətləri içərisində yalnız Qırğızıstan kənd təsərrüfatından asılı olan kiçik iqtisadiyyata sahib olan bir ölkədir.

Türk Dövlətləri kənd təsərrüfatı sahəsində də inkişaf potensialına malikdirlər. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da ÜDM-də kənd təsərrüfatı məhsullarından gələn gəlirlərin həcmi azdır. Belə ki, kənd təsərrüfatından gələn gəlirlərin həcmi ÜDM 4.8% -i təşkil edir. Ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı 12.6 mlrd manat təşkil etmişdir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 4780.5 min hektar, əkin yerləri isə 2052.8 min hektar təşkil edir. Türkiyə ərazisinin təxminən 30.8 %-i əkin sahələrindən ibarətdir. 2022-ci ildə Türkiyədə kənd təsərrüfatının tərkibindəki 10 sahədən 3-ü ixrac rekordlarını qırmışdır. Ən çox ixrac edilən dənli bitkilər, paxlalılar, yağlı toxumlar və məhsullar, meyvə-tərəvəz, zeytun olub. Qazaxıstanın ərazisinin 70%-dən çoxu bitkiçilik və heyvandarlıqda istifadə olunur. Qazaxıstan üçün xarakterik olan kənd təsərrüfatı sahələri heyvandarlıq, yun, dəri və taxıldır. Qazaxıstan un və buğdanın dünya ölkələri içərisində 10 ən böyük tədarükçüsündən biridir. Özbəkistanın kənd təsərrüfatı 2017-2022-ci illər ərzində davamlı şəkildə inkişaf etmişdir. Belə ki bu illər ərzində dənli bitkilər 10%, kartof 23%, tərəvəz 9%, meyvə-tərəvəz 14%, üzümün istehsalı isə 8% artmışdır. Kənd təsərrüfatı sahəsi Qırğızıstan iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biridir. Ən çox istehsal edilən məhsullar kartof, taxıl, tərəvəz və texniki bitkilərdir. Türkmənistan iqtisadiyyatında

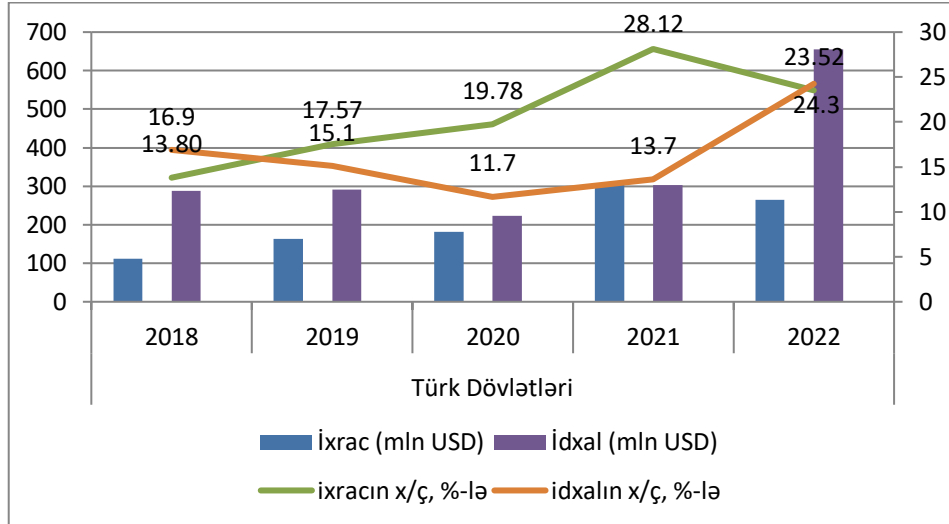
ən mühüm sahələrindən biri kənd təsərrüfatı sahəsidir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əsas növləri buğda, pambıq, çəltik, şəkər çuğunduru, yem, tərəvəz və meyvələrdir.

Türk dövlətləri arasında xarici ticarət əlaqələri

Son illər Türk dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələr sürətlə inkişaf etməkdədir. Hazırda Türk dövlətləri arasında çoxtərəfli eyni zamanda ikitərəfli strateji əməkdaşlıq əlaqələri qurulub. Statistik məlumatlara görə, Türk Dövlətlərinin kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 2022-ci ildə 920 mln dollar təşkil etmişdir. Azərbaycan Türk Dövlətləri ilə ticarət əlaqələrində əsas yerlərdən birini kənd təsərrüfatı sahəsi təşkil edir. (Qrafik 1)

Qrafik 1

Azərbaycanın Türk dövlətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxal-ixrac əməliyyatları



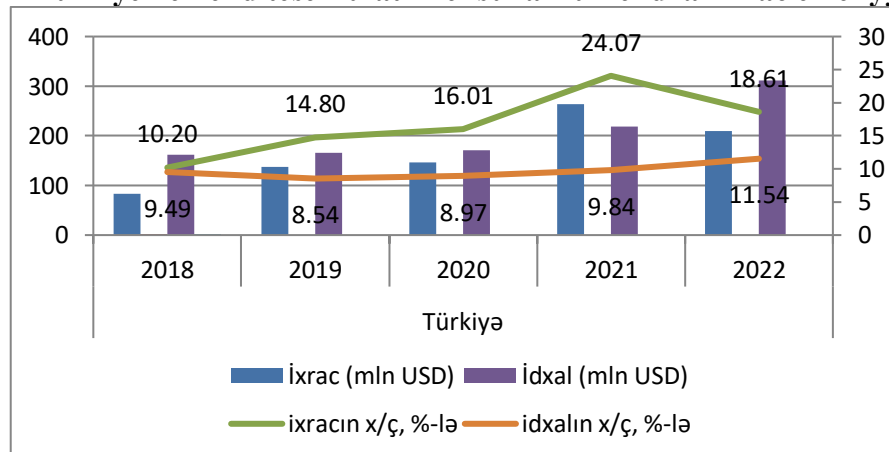
Cədvəl www.trademap.org –un statistik məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Qrafik məlumatlarından göründüyü kimi, 2018-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə Azərbaycanla Türk Dövlətləri arasında ixrac-idxal əməliyyatlarının həcmi artmışdır. Belə ki, 2022-ci ildə bu məhsulların ixracı 2018-ci illə müqayisədə 2.36 dəfə artaraq 265.2 mln ABŞ dolları, idxalın həcmi isə 2.27 dəfə artaraq 654.7 mln dollar artmışdır. 2018-ci ildə Azərbaycanın ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında Türk Dövlətlərinin xüsusi çəkisi 13.8 % olmuşdursa, 2022-ci ildə 23.57 % təşkil etmişdir. İdxalın xüsusi çəkisi isə müvafiq olaraq 16.9%-dən 24.3%-ə qədər artmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycanla Türk dövlətləri arasında ixrac-idxal əməliyyatlarında 389.51 mln ABŞ dolları mənfi saldo yaranmışdır.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əməliyyatlarında əsas tərəfdaş ölkə Türkiyədir.

Qrafik 2.

Azərbaycanın Türkiyə ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxal-ixrac əməliyyatları



Cədvəl www.trademap.org –un statistik məlumatları əsasında hazırlanmışdır

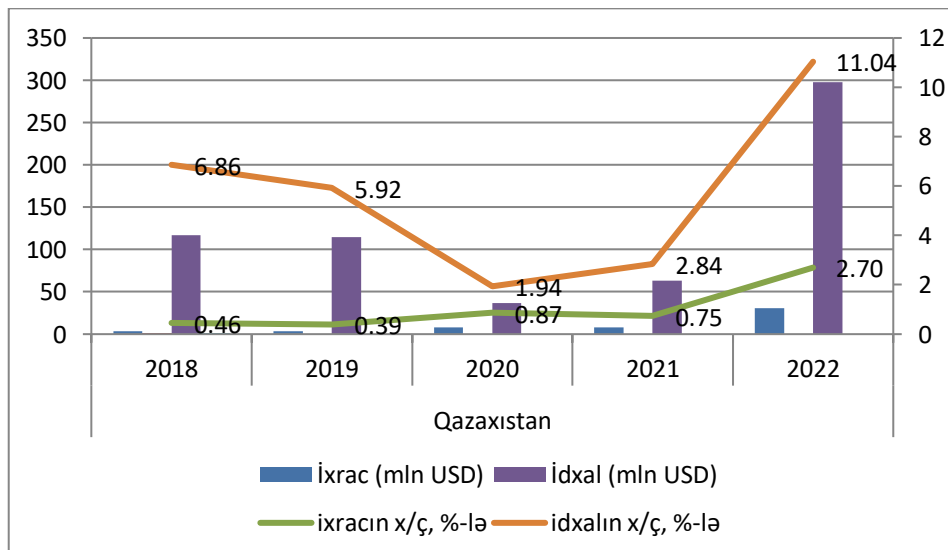
Qrafik məlumatlarından göründüyü kimi, 2018-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları

üzrə Azərbaycandan Türkiyəyə ixracın həcmi, o cümlədən Türkiyədən idxalın həcmi ilbə-il artmışdır. Belə ki, 2022-ci ildə Azərbaycandan Türkiyəyə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 2018-ci illə müqayisədə 2.53 dəfə artaraq 209.9 mln dollar, idxalın həcmi isə 1.92 dəfə artaraq 311.6 mln dollar təşkil etmişdir. Ticarət dövriyyəsində 101.2 mln dollar kəsr yaranmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə Türkiyə ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi ümumi Türk Dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsinin 56.7%-ni təşkil etmişdir.

Azərbaycanın Türkiyəyə ən çox ixrac etdiyi məhsullar içərisində pambıq, meyvə və taxılın toxumları, yağlı toxumlar, qida sənayesinin qalıqları və tullantılarından hazırlanmış heyvan yemi, bitki və heyvan mənşəli piylərdən hazırlanmış yeməli yağlar, meyvə, qoz-fındıq və sitrus meyvələr təşkil edir. Tütün və tütünün əvəz ediciləri 2020-ci ildə ixrac edilməsə də 2022-ci ildə 597 mln dollar olmuşdur ki, bu da 2021-ci illə müqayisədə 5.1 dəfə artıqdır. Həmçinin şəkər və qənnadı məhsullarının da 2020-ci ilə qədər ixrac olunmadığı halda 2022-ci ildə 2021-ci illə müqayisədə 100 dəfə artaraq 300 mly dollar təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycanın Türkiyəyə ən çox ixrac etdiyi məhsul pambıqdır. Azərbaycanın Türkiyəyə ixrac etdiyi pambığın böyük hissəsi xammal şəkilində, qismən də pambıq iplik, pambıq və iplik tullantıları şəklində həyata keçirilir. Azərbaycan Türkiyəyə pambıqdan toxunmuş parçaları 22 il ərzində 3 dəfə 2012, 2013 və 2021-ci illərdə ixrac edilib. Türkiyənin dünya ölkələrindən cəmi pambıq idxalı 2021-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 1.3 dəfə artmasına baxmayaraq Azərbaycandan idxal 1.3 dəfə azalmışdır. Türkiyənin pambıq idxal etdiyi ölkələr Pakistan, Yunanıstan və İtaliyadır. Azərbaycanın dünyaya pambıq ixracı bu illər ərzində 1.3 dəfə artmışdır. Meyvə, tərəvəz, qoz-fındığın ixracı isə 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 5.2 dəfə azalmışdır. Lakin Türkiyənin bu məhsulları dünyadan idxalı isə 1.7 dəfə artmışdır. Kofe, çay, ədviyyat ixracı 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 11.9 dəfə artmasına baxmayaraq 2022-ci ildə bu məhsulların ixracı 0 olmuşdur. Türkiyənin bu məhsulları dünyadan idxalı 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 1.5 dəfə artmışdır. Həmçinin Azərbaycanın da bu məhsulları dünyaya ixracı 1.2 dəfə artmışdır. Türkiyənin dünyadan ipək idxalı 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 1.2 dəfə artığı halda, Azərbaycanın Türkiyəyə ipək ixracı 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 4.9 dəfə azalmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycanın dünyaya ipək ixracı isə həmə illərdə 1.5 dəfə artmışdır. Bütün bu göstərilən məhsulların Azərbaycandan Türkiyəyə ixracı azaldığı halda Türkiyənin bu məhsulları dünyadan idxalı artmışdır.

Qrafik 3.

Azərbaycanın Qazaxıstan ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxal-ixrac əməliyyatları



Cədvəl www.trademap.org –un statistik məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Azərbaycanın Türkiyədən ən çox idxal etdiyi məhsullar pambıq, meyvələrin, taxılın toxumları, yağlı toxumlar, heyvan mənşəli məhsullar, qida sənayesinin qalıqları və tullantılarından hazırlanmış heyvan yemidir. Azərbaycanın Türkiyədən ən çox idxal etdiyi məhsul olan pambığın idxalı 2020-ci

illə müqayisədə 2022-ci ildə 1.4 dəfə artmışdır. İkinci ən çox idxal olunan məhsul meyvələrin, taxılın toxumları, yağlı toxumların idxalı 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 2.6 dəfə artmışdır. Heyvan mənşəli məhsullar, qida sənayesinin qalıqları və tullantılarından hazırlanmış heyvan yemlərinin idxalı isə 1.8 dəfə artmışdır. Bu illər ərzində bütün məhsullarının, meyvə, qoz- fındıq, sitrus meyvələrinin idxalı 2022-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 3.5 dəfə artmışdır.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ticarət əlaqələrinin inkişaf etdiyi ölkələrdən biri Qazaxıstandır.

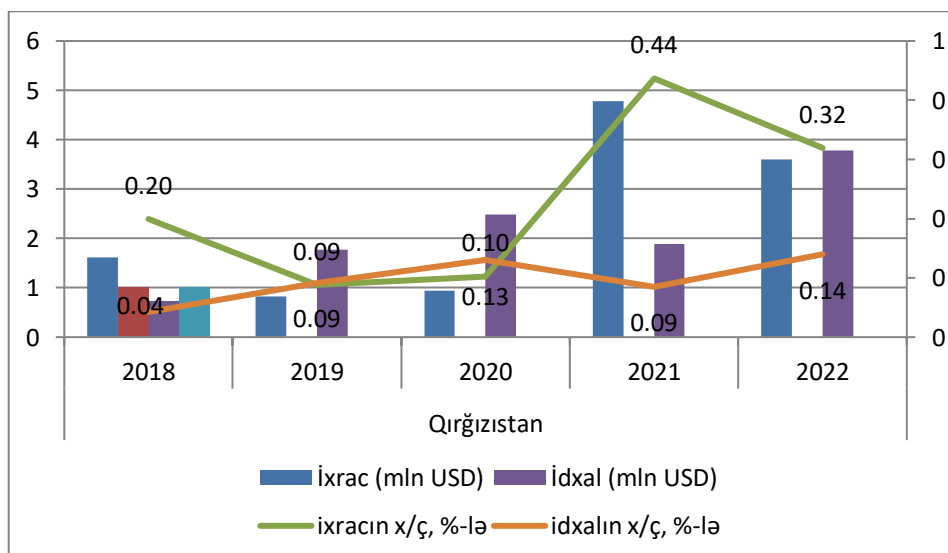
Qrafik məlumatlarından görüldüyü kimi, 2018-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə Azərbaycandan Qazaxıstana ixracın həcmi, o cümlədən Qazaxıstandan idxalın həcmi ilbə-il artmışdır. Belə ki, 2022-ci ildə Azərbaycandan Qazaxıstana kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 2018-ci illə müqayisədə 8.15 dəfə artaraq 30.4 mln dollar, idxalın həcmi isə 2.5 dəfə artaraq 298.0 mln dollar təşkil etmişdir. Ticarət dövriyyəsində 267.6 mln dollar kəsr yaranmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə Qazaxıstan ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi ümumi Türk Dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsinin 35.6 %-ni təşkil etmişdir.

Azərbaycanın Qazaxıstana ixrac etdiyi əsas məhsullar meyvə, sitrus meyvələri, qoz-fındıq, şəkər, qənnadı məhsulları, içkilər, spirtli içkilər, sirkə, kakao, müxtəlif meyvə və tərəvəzlərin toxumları, taxılın toxumları, ət aiddir. 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə ət ixracı 39.5 dəfə meyvə, sitrus meyvələri ixracı 1.9 dəfə, şəkər və qənnadı məhsullarının ixracı 54.6 dəfə, spirtli içki, sirkə, müxtəlif içkilər ixracı 2.01 dəfə, cacao ixracı bu illər ərzində 1.5 dəfə artmışdır. Tütün məhsullarının ixracı isə 5.4 dəfə azalmışdır.

Azərbaycanın Qazaxıstandan idxal etdiyi əsas məhsullara taxıl, un, nişasta, cacao, şəkər və qənnadı məhsulları, şirniyyat məhsulları, spirtli içkilər, heyvan və bitki mənşəli piylər, yeməli yağlar, meyvə- tərəvəz kökləri və balıq məhsulları aiddir. Azərbaycanın Qazaxıstandan ən çox idxal etdiyi məhsul taxıldır. Bu məhsulun idxalı 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 17.7 dəfə, meyvə-tərəvəz köklərinin idxalı 1.5 dəfə, kakao idxalı 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 4.9 dəfə, şəkər və qənnadı məhsullarının idxalı 2.1 dəfə, balıq məhsulları 1.8 dəfə, spirtli içkilərin idxalı isə 1.6 dəfə artmışdır. Azərbaycanın Qazaxıstandan diri heyvan idxalı 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 4.7 dəfə artmasına baxmayaraq 2022-ci ildə bu məhsulun idxalı 2021-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 204.4 dəfə azalmışdır.

Qrafik 4.

Azərbaycanın Qırğızıstan ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxal-ixrac əməliyyatları



Cədvəl www.trademap.org –un statistik məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Qrafik məlumatlarından görüldüyü kimi, 2018-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə Azərbaycandan Qırğızıstana ixracın həcmi azalmış Qırğızıstandan idxalın həcmi isə artmışdır. Belə ki, 2022-ci ildə Azərbaycandan Qırğızıstana kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 2018-ci illə

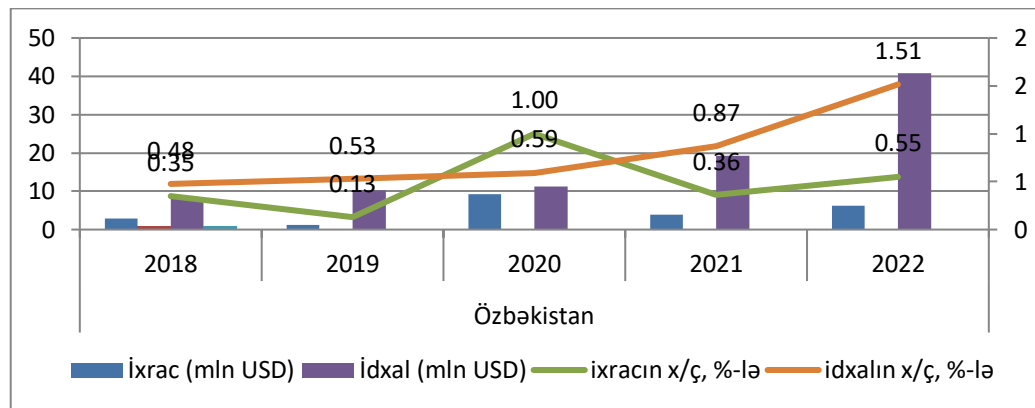
müqayisədə 2.2 dəfə artaraq 3.6 mln dollar, idxalın həcmi isə 5.1 dəfə artaraq 3.8 mln dollar təşkil etmişdir. Ticarət dövriyyəsində 0.2 mln dollar kəsr yaranmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə Qırğızıstan ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi ümumi Türk Dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsinin cəmi 0.008 %-ni təşkil etmişdir.

Azərbaycanın Qırğızıstana ən çox ixrac etdiyi tütün məhsullarıdır ki, 2021-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 20.1 dəfə artmışdır. İstehsal edilmiş tütün və istehsal edilmiş tütün əvəzediciləri, isə yalnız 2021-ci ildə ixrac edilib. **Azərbaycan** qamış və ya çuğundur şəkəri və kimyəvi cəhətdən təmiz saxarozanın ixracı son 10 ildə 9.2 dəfə azalmışdır. Lakin Qırğızıstanın bu məhsulun dünyadan idxalı 1.3 artmışdır.

Azərbaycanın Qırğızıstandan ən çox idxal etdiyi məhsul olan yeməli tərəvəzlər, müəyyən köklər 2021-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 1.1 dəfə azalmışdır. Azərbaycanın bu məhsulu dünyadan idxalı isə 1.3 dəfə. Meyvələr, qoz-fındıq, sitrus meyvələr, yemiş idxalı 8.0 dəfə artmışdır. Taxıl, un, nişastadan hazırlanan məmulatlar yalnız 2022-ci ildə idxal olunmuşdur.

Qrafik 5.

Azərbaycanın Özbəkistan ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxal-ixrac əməliyyatları



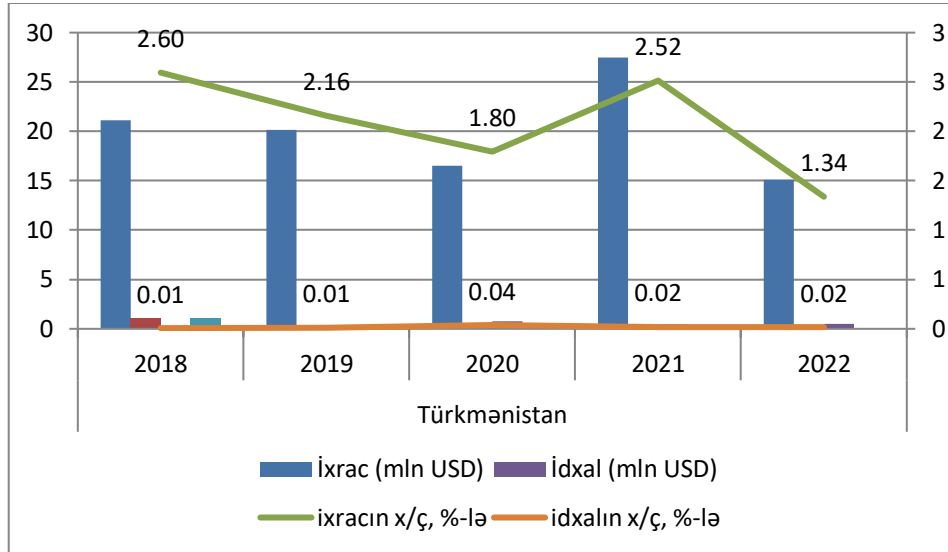
Cədvəl www.trademap.org –un statistik məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Qrafik məlumatlarından göründüyü kimi, 2018-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə Azərbaycandan Özbəkistana ixracın həcmi azalmış, Özbəkistandan idxalın həcmi isə artmışdır. Belə ki, 2022-ci ildə Azərbaycandan Özbəkistana kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 2018-ci illə müqayisədə 2.7 dəfə azalaraq 6.2 mln dollar, idxalın həcmi isə 5.0 dəfə artaraq 40.9 mln dollar təşkil etmişdir. Ticarət dövriyyəsində 34.7 mln dollar kəsr yaranmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə Özbəkistan ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi ümumi Türk Dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsinin 0.05 %-ni təşkil etmişdir.

Azərbaycanın Özbəkistana ən çox ixrac etdiyi məhsul yeməli meyvə və qoz-fındıq, sitrus meyvələrinin, qovunların qabığı, cacao, spirtli içkilər, heyvan bitki mənşəli piylərdir. Sitrus meyvələrinin və qoz-fındıq ixracı 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 7.4 dəfə artmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycanın bu məhsulu dünyaya ixracı isə son 8 ildə 2.0 dəfə artmışdır. Azərbaycanın Özbəkistandan ən çox idxal etdiyi məhsul tütündür. Bu məhsulu Azərbaycan ilk dəfə 2022-ci ildə idxal edib. Sitrus meyvələrinin, qoz-fındıqın idxalı 2020-ci illə müqayisədə 2.06 dəfə, taxıl toxumlarının idxalı 2.07 dəfə, pambıq idxalı 1.8 dəfə, spirtli içkilərin idxalı 9.2 dəfə, cacao idxalı 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 69.9 dəfə, taxıl, un idxalı ildə 209.3 dəfə, şəkər və qənnadı məhsullarının idxalı 2.1 dəfə, kofe, çay, ədviyyatın idxalı 2.1 dəfə artmışdır.

Qrafik 6.

Azərbaycanın Türkmənistan ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxal-ixrac əməliyyatları



Cədvəl www.trademap.org –un statistik məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Qrafik məlumatlarından görüldüyü kimi, 2018-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə Azərbaycandan Türkmənistana ixracın həcmi azalmış Türkmənistandan idxalın həcmi isə artmışdır. Belə ki, 2022-ci ildə Azərbaycandan Türkmənistana kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 2018-ci illə müqayisədə 0.71 dəfə azalaraq 15.1 mln dollar, idxalın həcmi isə 3.9 dəfə artaraq 0.5 mln dollar təşkil etmişdir. Ticarət dövriyyəsi 15.6 mln dollar təşkil edir. Qeyd edək ki, Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə Türkmənistan ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi ümumi Türk Dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsinin 0.016 %-ni təşkil etmişdir.

Azərbaycanın Türkmənistandan çox ixrac etdiyi məhsul şəkər və qənnadı məhsullarıdır. Bu məhsul qamış və ya çuğundur şəkəri və kimyəvi cəhətdən təmiz saxaroza, bərk formada və tərkibində kakao olmayan şəkərli qənnadı məmulatları, ağ şokolad şəklində daimi ixrac edir. İkinci daha çox ixrac edilən məhsul heyvan bitki mənşəli piylərdən hazırlanmış yeməli yağlardır ki, onlarında ixracı 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 3.4 dəfə azalmışdır. Ümumilikdə Azərbaycanın bu məhsulu dünyaya ixracı son 8 ildə 5.0 dəfə azalmışdır. Azərbaycan 2022-ci ildə Türkmənistana tütün və tütün məhsulları ixrac etmişdir. Son iki ildə Azərbaycan Türkmənistana İpəkdən və ya ipək tullantılarından toxunmuş parçalar ixrac etmişdir. 2022-ci ildə isə xam ipək və ipək tullantılarından toxunmuş parçalar ixrac edib. Azərbaycanın Türkmənistandan bir neçə məhsul idxal edir. Bunlar içərisində ən çox idxal etdiyi məhsul pambıqdır. Pambığın idxalı 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 2.3 dəfə azalmışdır. İkinci idxal olunan məhsul şəkər və qənnadı məhsullarıdır ki, onların idxalı 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 2.1 dəfə artmışdır. Tərəvəzlər, müəyyən köklərin idxalı isə 3.1 dəfə artmışdır.

Nəticə.

2018-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə Azərbaycan ilə Türk Dövlətləri arasında həm ixracın həm də idxalın həcmi artmışdır. Azərbaycan ilə Türk Dövlətləri arasında ticarət dövriyyəsinin təhlili göstərir ki, bu illər ərzində Azərbaycanın Türk Dövlətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə mənfi saldo yaranmışdır. Mənfi haldır ki, Azərbaycan kənd təsərrüfatı üzrə Türk dövlətləri ilə ticarət əlaqələri yalnız Türkmənistan ilə müsbət saldo yaranmışdır. Digər ölkələr ilə isə mənfi soldodur. Azərbaycanın Türk Dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrinin xüsusi ilə kənd təsərrüfatı üzrə idxal –ixrac əməliyyatlarının genişlənməsi üçün potensial imkanlar mövcuddur. Bunun üçün idxal ixrac əməliyyatlarının genişlənməsinə mane olan amillərin, xüsusi ilə gömrük vergilərinin araşdırılaraq aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməlidir. Həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində birgə müəssisələrin yaradılması da əhəmiyyətlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. .Edited by Prof.Dr.Vusal Gasimli Turkic State Economy .
2. F.Ə.Qənbərov.Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım.səh 75
3. Yılmaz, Ş.E. (2014). Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi, 3. Baskı, Efil Yayınevi, Ankara.
- 4.Yüce.,M.(2022).Central Asian Turkic Republics and Relations üith Türkiye (1st ed.),İatanbul:SETAPublications
5. Yüce,M.(2022).Orta Asiya Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye ilişkileri.Bursa: Türk Ocakları Dernegi Bursa Şubesi
6. www.trademap.org
7. <https://www.stat.gov.az/>
8. <https://www.worldbank.org/>

Внешнеторговые отношения по сельскохозяйственной продукции с тюркскими государствами Азербайджана**Серташ Лейла**

старший научный сотрудник отдела «Регулирование внешнеэкономической деятельности»

Резюме: В статье рассматриваются импортно-экспортные операции Азербайджана с тюркскими государствами по продукции аграрного сектора. В последние годы расширение экономических связей между этими странами нашло отражение в импорте-экспорте сельскохозяйственной продукции. Таким образом, в 2021 году внешнеторговый оборот сельскохозяйственной продукции с тюркскими государствами Азербайджана составил 920 миллионов долларов. Установлено, что в последние годы Азербайджан имеет отрицательный баланс с тюркскими государствами по сельскохозяйственной продукции.

В статье на основе статистических данных были подробно проанализированы торговые отношения между Азербайджаном и турецкими государствами по отдельным сельскохозяйственным продуктам, обозначены существующие проблемы и определены потенциальные возможности для импортно-экспортных операций. В конце статьи были даны предложения по увеличению экспорта сельскохозяйственной продукции из Азербайджана в турецкие государства.

Ключевые слова: экспорт, импорт, сельскохозяйственная продукция, торговый оборот.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/51-60>

Advantages and Difficulties of Applying IFRS in Different Countries

Bakhishova Nurangiz Ilgar

Azerbaijan State Economic University

nurangiz_bakhishova@unec.edu.

Abstract: The adoption of International Financial Reporting Standards (IFRS) in different countries has brought numerous advantages, including increased comparability and transparency of financial statements, improved investor confidence, attraction of foreign investment, facilitation of international business transactions, and enhancement of corporate governance practices. Countries such as India, Turkey, Japan, and Kenya have experienced these benefits, which have led to improved financial reporting quality, increased access to global capital markets, and alignment with international standards.

However, the application of IFRS has also presented challenges in various countries. Difficulties include a lack of awareness and understanding among stakeholders, the need for training and education to ensure proper application, the complexity of transitioning from local accounting standards to IFRS, cultural and language differences, and the need for changes in regulations and legislation. Additionally, industries with unique business models and long-term contracts, complex business environments, and limited resources have faced specific challenges in implementing IFRS.

Overall, while the advantages of adopting IFRS are significant, countries have encountered difficulties in applying the standards. Addressing these challenges requires investment in education and training, harmonization of regulations, and ongoing efforts to stay updated with the evolving IFRS requirements. By overcoming these difficulties, countries can fully leverage the benefits of IFRS and enhance their financial reporting practices on a global scale.

Key words: Adoption of IFRS, benefits, challenges, influential factors, IFRS

Introduction

International standardization efforts are ongoing worldwide (De George et al., 2016) and have a significant impact on accounting practices worldwide. The development and adoption of global accounting standards such as International Financial Reporting Standards (IFRS) has influenced the standardization of financial statements and improved the comparability of financial statements across countries.

The International Accounting Standards Board (IASB) is the global standard-setting body for accounting standards, and its efforts have been instrumental in driving international standardization in accounting. The goal of the IASB is to develop a set of high-quality, globally accepted accounting standards that can be used by organizations in different jurisdictions.

There are several advantages to using global accounting standards. IFRS facilitates global financial reporting standards, allowing organizations from different countries to present their financial statements in a consistent and transparent manner. This promotes comparability and helps investors and stakeholders make informed decisions when evaluating different companies.

IFRS adoption increases transparency and accountability. By following standardized rules, organizations can provide accurate and reliable financial information, which increases trust among investors and stakeholders. In addition, the adoption of IFRS facilitates financial reporting for multinational corporations operating in many countries.

Instead of preparing financial statements according to different accounting standards, these companies can adopt IFRS, reducing complexity and costs. For example, Barth et al. (2012) argue that companies adopting IFRS have less earnings management, more timely loss recognition and greater value relevance of earnings, all of which were interpreted as evidence of higher accounting quality.

Finally, the adoption of IFRS helps the development of international business. When a company follows a globally accepted accounting framework, it becomes more attractive to investors, potentially leading to increased access to capital and expanded business opportunities.

However, the adoption of international accounting standards is not without problems. Each country has its own legal, cultural and regulatory framework, which may differ from the principles and requirements set forth in global standards. As a result, there may be changes in the application and interpretation of the standards, which could lead to potential inconsistencies in the financial statements.

In addition, some countries may resist adopting global standards due to concerns about losing national regulatory autonomy or the costs of transitioning to new standards. Nevertheless, the trend towards international standardization in accounting is likely to continue as the benefits of harmonized financial reporting become more apparent.

The paper route is as follows. A brief literature review is provided in Section II. Section III discusses the benefits of promoting IFRS. Challenges associated with the promotion of IFRS are discussed in Section IV. This section V summarizes the article. VI References reflect.

The study is primarily qualitative in nature and does not use any quantitative tools to analyze the data. It was mainly conducted on the basis of literature survey and secondary data. Various journal, newspaper and magazine articles have been referenced in the writing of this article.

The study was conducted on different countries that have adopted IFRS. Here, the process of their adoption of IFRS and the difficulties they experienced are discussed. The research was mainly conducted on India, Turkey, Russia, Japan, Vietnam, Libya, Kenya and a number of European countries.

Literature review

The International Financial Reporting Standards (IFRS) are a set of accounting standards and rules developed by the International Accounting Standards Board (IASB). These standards aim to enhance transparency and comparability in financial reporting globally. While IFRS adoption has been widely embraced by many countries, its application varies across different regions. This literature

review aims to explore the application of IFRS in India, Turkey, Russia, Japan, Korea Vietnam, Kenya, and various European countries.

India introduced its adoption of IFRS in 2011, implementing the converged standards known as "Ind AS," which are largely based on IFRS with some modifications to suit Indian accounting requirements. The transition to Ind AS was a significant change for Indian companies, especially for those who previously followed the Indian Generally Accepted Accounting Principles (Indian GAAP). Scholars have documented the benefits of IFRS adoption in India, including increased transparency, improved corporate governance, and enhanced financial reporting quality (Kaur and Bansal, 2018). However, challenges such as the lack of skilled professionals and the complexity of transitioning to Ind AS have been noted.

Turkey has been implementing IFRS since 2003 for publicly listed companies and financial institutions. Scholars have highlighted the positive effects of IFRS adoption in Turkey, such as increased foreign investments, improved financial reporting quality, and enhanced comparability (Yadav and Akinci, 2016). However, some studies also discuss challenges related to the implementation process, such as a lack of enforcement mechanisms and inadequate training and education of accounting professionals (Kavut and Sonmez, 2018).

Russia transitioned to IFRS in 2004 for listed companies, and in recent years, the application has expanded to include non-listed entities. Studies indicate that IFRS adoption in Russia has led to improved financial reporting quality, increased transparency, and enhanced comparability (Vladimirov et al., 2019). However, challenges related to the lack of enforcement and the prevalence of earnings management practices have been identified (Petrov, 2015)

Japan began adopting IFRS in 2010 for listed companies on a voluntary basis, with the aim of improving financial reporting quality and enhancing global comparability. Studies highlight the benefits of IFRS adoption in Japan, such as increased consistency in financial reporting and improved access to global capital markets (Bruno et al., 2018). Nevertheless, concerns relating to cultural differences, the complexity of IFRS, and the need for additional training and education have been cited as challenges (Müller et al., 2019).

Vietnam began adopting IFRS in 2007, targeting listed companies, financial institutions, and state-owned enterprises. Scholars have acknowledged the positive impact of IFRS adoption, including improved financial reporting quality, enhanced transparency, and increased foreign investments (Van Dinh and Liyanarachchi, 2019). However, challenges such as the lack of expertise, cultural differences, and limited enforcement mechanisms have been discussed.

Azerbaijan has adopted International Financial Reporting Standards (IFRS) as its national accounting standards since 2010. This decision was made in order to enhance transparency, comparability, and reliability of financial reporting in the country. By adopting IFRS, Azerbaijan aims to align its accounting practices with international standards, attract foreign investment, and improve the overall quality of financial reporting. Implementing IFRS helps companies in Azerbaijan to communicate their financial performance and position in a consistent and standardized manner, which is important for investors, lenders, and other stakeholders.

Kenya adopted IFRS in 2005 to enhance financial reporting quality, attract foreign investments, and align with international standards. Scholars highlight the benefits of IFRS adoption in Kenya, including improved transparency, increased comparability, and enhanced access to global capital markets (Gitau et al., 2020). However, challenges such as the lack of skilled professionals and the need for additional training and education have been noted.

IFRS application in European countries has been widely studied due to their significant reliance on IFRS. Scholars have explored various aspects of IFRS adoption, including its impact on financial reporting quality, comparability, and the convergence process with local accounting standards. Overall, studies suggest that IFRS adoption in European countries has led to greater transparency, increased comparability, and improved financial reporting quality (Ball et al., 2019).

The advantages of IFRS promotion in different countries

In the last ten years, a number of countries have adopted International Financial Reporting Standards (IFRS) and benefited from its advantages. These countries have seen various benefits from

adoption, such as increasing the comparability and transparency of financial statements, increasing investor confidence and attracting foreign investment, facilitating international business transactions, improving corporate governance practices, and simplifying financial statements.

For example, the adoption of IFRS in India has enabled Indian firms to access global capital markets more easily and at lower cost. It has improved the quality and reliability of financial reporting and provided a single set of financial reporting to follow.

Similarly, the adoption of IFRS in Turkey has improved comparability and transparency, making it easier to compare the financial performance of local companies with their international counterparts. It has also attracted foreign investment, increased confidence in the financial market and simplified cross-border transactions.

Alignment with IFRS helps Turkey meet European Union (EU) reporting requirements. As a potential candidate for EU membership, this is important to promote Turkey's closer integration with European financial markets.

Overall, the adoption of IFRS in Turkey not only improves the quality of financial reporting, but also increases the country's attractiveness for foreign investors and supports the goal of alignment with EU standards.

The introduction of IFRS in Russia has led to better analysis and decision-making by investors and stakeholders. It has also increased the credibility of Russian companies in the global market and promoted better corporate governance practices.

Adoption of IFRS in Japan increased comparability and transparency, simplified international business transactions. It attracted foreign investment and boosted confidence in the Japanese financial market. And it also increased the credibility of Japanese companies in the global market, potentially leading to increased access to international capital markets and lower borrowing costs.

Similarly, the implementation of IFRS in Korea has promoted transparency, facilitated global investment, improved financial reporting practices and improved corporate governance. Thus, the process of attracting foreign investments, access to global capital markets and attracting funds on favorable terms has been simplified.

The adoption of IFRS in Vietnam has brought benefits such as enhanced comparability, facilitation of international business transactions, increased credibility of Vietnamese companies, and ease of comparison with global peers. In addition, the introduction of IFRS provided a framework for consistent and reliable financial reporting. It has increased the credibility of Vietnamese companies in the global market. This has led to increased access to international capital markets and potentially lower borrowing costs for Vietnamese institutions.

The adoption of IFRS has ensured that the financial statements of Azerbaijani companies are prepared in accordance with globally recognized accounting standards. This made it easy to compare financial data with companies in other countries, which facilitated investment decisions and attracted foreign investors. Azerbaijan has also increased its global competitiveness with other countries by adapting its accounting practices to IFRS.

IFRS promotes better financial management practices and governance structures. By adopting IFRS, Azerbaijani companies have improved their financial reporting and decision-making processes, leading to increased efficiency and effectiveness in their operations.

By adopting IFRS, Kenya aligned its financial reporting practices with internationally recognized standards. This has increased the country's credibility and reputation in the global business community, making it more attractive to foreign investors and facilitating cross-border transactions.

IFRS provides a standardized approach to accounting and financial reporting. The adoption of IFRS in Kenya facilitates the comparison and analysis of financial statements both domestically and internationally. It helps to better understand and evaluate the financial performance of companies.

Adoption of IFRS requires a skilled workforce with knowledge of international accounting standards. It facilitates the professional development of accountants, auditors and finance professionals in Kenya, equipping them with the necessary skills to meet global reporting requirements.

The adoption of International Financial Reporting Standards (IFRS) in European countries such as the UK, Italy and Ireland has brought various benefits to their financial reporting landscape.

The adoption of IFRS strengthens the UK's position as a global financial centre. He said that the country's alignment of financial reporting practices with internationally recognized standards increases its reputation and makes it more attractive to foreign investors.

By using IFRS, UK companies can easily link and compare their financial information with their international counterparts.

Consistent and transparent financial statements based on IFRS increase investor confidence and trust. This attracts more foreign direct investment to the UK, leading to economic growth, job creation and infrastructure development.

The adoption of IFRS has increased the transparency and accountability of financial statements in Italy. Thus, it became easier for businesses operating in the country to make better decisions by providing reliable and comparable financial information.

Italy, as a member of the European Union, benefits from aligning its financial reporting practices with IFRS. This alignment promotes consistency and comparability between EU member states, facilitates cross-border transactions and strengthens the integration of European capital markets.

The adoption of IFRS in Ireland aligns the country's financial reporting practices with international standards and increases comparability with global peers. This strengthens Ireland's economic integration into the global market, making it more attractive to multinational companies and foreign investors.

IFRS provides a comprehensive framework for financial reporting. The adoption of IFRS in Ireland has reduced reporting complexity and facilitated consistent and standardized reporting across industries.

Most of the advantages mentioned are common to the countries under study.

Difficulties in applying IFRS in different countries

In the process of adoption of International Financial Reporting Standards (IFRS) in India, there were problems of lack of awareness among stakeholders. There was a need to train experts to prepare reports in a form that would meet the requirements of IFRS. Also, since the adoption of IFRS affects financial statements and tax liabilities, there was a need for necessary amendments to the existing laws, especially regarding taxation. Furthermore, the use of fair value as a measurement base and the need for a comprehensive financial reporting system can be described as one of the challenges faced by Indian firms. These problems can be solved by taking guidance from countries with similar conditions that have already adopted IFRS.

Turkish companies have faced difficulties in applying IFRS due to lack of experience and familiarity with the standards. Many companies in Turkey have historically used Turkish Accounting Standards (TAS), which have some differences with IFRS. Therefore, there is a need for companies to invest in training and education to ensure proper application of IFRS. At the same time, companies had to resubmit their financial statements when switching from TMS to IFRS. This was a complex and resource-intensive process.

And since IFRS was mainly developed by the United Kingdom-based International Accounting Standards Board (IASB), Turkish companies had difficulty understanding and interpreting the standards due to cultural and language differences.

Russia has historically followed its own accounting standards based on Russian Accounting Standards (RAS). These standards differed significantly from IFRS, which was one of the factors that made it difficult for companies to transition to IFRS.

Many Russian organizations, especially small and medium-sized enterprises, did not have the necessary experience in IFRS. This made it difficult for companies to meet the complex requirements of IFRS and ensure compliance with the standards.

The implementation of IFRS required a change in thinking and a cultural change in the approach to financial reporting. It took time for Russian organizations to adapt to the principles-based approach of IFRS, which relies more on judgment and interpretation.

One of the main challenges in implementing IFRS in Japan was that Japan had its own accounting system governed by the Financial Instruments and Exchange Act (FIEA). The implementation of IFRS required the alignment of internal regulations with international standards, which necessitated changes to existing regulations and legislation. At the same time, the transition of companies working with Japanese Generally Accepted Accounting Principles (GAAP) to IFRS was a complicated process. Companies had to retrain their employees, update systems and change internal controls. This transition was a costly and time-consuming process.

Japanese companies often had complex business structures involving cross-shareholdings and intercompany transactions that could make IFRS application difficult. Determining how to account for these transactions and ensuring accurate consolidation of financial statements was difficult.

Korea's business culture is unique and has different accounting practices compared to western countries. The adoption of IFRS required a significant change in thinking and accounting practices, which created adaptation challenges for Korean companies. Most notably, some industries, such as construction and shipbuilding, face unique challenges in applying IFRS due to complex business models and long-term contracts. The application of fair value accounting and revenue recognition principles was particularly difficult in these industries. Since the application of IFRS in Korea is not as strict as in other countries, it has led to inconsistent interpretations and application of standards.

Many companies in Vietnam were unaware of the requirements and principles of IFRS. This lack of knowledge and understanding made it difficult for them to effectively adopt and apply these standards. Vietnam has its own accounting standards and practices that differ from IFRS. The different cultural and linguistic context created difficulties in correctly understanding and applying IFRS principles.

Vietnam had a complex business environment with a mixture of large state-owned enterprises, multinational companies, and small and medium-sized enterprises. Each of these entities has different accounting and reporting requirements, which made it difficult to achieve consistency and comparability in financial statements.

The regulatory environment in Vietnam was also quite complex, with inconsistencies between regulations issued by different authorities. This made it difficult for companies to adjust their financial statements to the requirements of IFRS.

Many accountants and financial professionals in Uzbekistan lacked a thorough understanding of IFRS and how to apply its principles. This lack of experience made it difficult to correctly apply IFRS in financial statements. Also, necessary resources such as software and training materials for full adoption and implementation of IFRS were not available in Uzbekistan. This created additional barriers to implementing the necessary changes to conform to the standards. This lack of knowledge caused the concern of interested parties such as investors and creditors during the adoption of IFRS.

The legal framework in Uzbekistan also did not fully support the adoption and application of IFRS. The lack of conflicting rules or specific guidance on certain aspects of IFRS has made it difficult to consistently apply the standards.

One of the main obstacles to the application of IFRS in Azerbaijan was the fact that the accounting and auditing profession of Azerbaijan was still developing in the period after gaining independence. A lack of qualified experts with IFRS experience, lack of resources and experience prevented companies from effectively implementing IFRS.

Azerbaijan had its own local accounting standards, which may differ from IFRS, which created difficulties in adapting local rules to IFRS requirements. Although Azerbaijan adopted IFRS, enforcement mechanisms to ensure compliance were still weak. This non-application resulted in companies not fully complying with IFRS requirements.

Many companies in Kenya still do not know or fully understand the requirements of IFRS. This lack of awareness and understanding makes it difficult for companies to properly apply and

implement the standards. And some standards are known for their complexity and technical characteristics. These standards require a detailed knowledge of accounting principles and concepts, as well as a thorough understanding of the specific requirements of each standard.

Due to the inconsistent application of IFRS in Kenya, there was a lack of comparability between the financial statements of different companies. This makes it difficult for investors and other stakeholders to make meaningful comparisons and evaluations.

Before IFRS was adopted in Europe, each country had its own accounting standards. This led to differences in the recognition, measurement and disclosure of certain transactions. The transition to IFRS required changes in accounting policies and practices, which made it difficult for companies to adjust their financial statements to the new standards.

European countries have different legal and cultural frameworks that may affect the application of IFRS. For example, there may be differences in the treatment of certain transactions or the interpretation of accounting principles. Companies should address these differences and seek professional advice to ensure compliance with IFRS.

The transition to IFRS was particularly costly for small companies with limited resources. There were costs associated with staff training, updating systems and processes, and bringing in outside experts to help with the transition. These costs were even higher in countries with complex legal and regulatory environments.

IFRS has more comprehensive and complex reporting requirements than national accounting standards, which made it difficult for companies to measure fair value, test for impairment and treat complex financial instruments. IFRS standards are regularly updated and revised. And keeping up with these developments takes a lot of time and resources for companies. Not keeping up with the latest changes leads to inconsistencies and potential errors in financial statements.

Conclusion

In the end, I would like to mention that International Financial Reporting Standards (IFRS) are applied in many countries of the world. Countries that apply IFRS when preparing financial statements get more than one benefit. They increase the confidence of interested parties and attract more investments by preparing more manageable and transparent financial statements. They have access to foreign investments with financial statements that are understood by everyone. Also, companies achieve success in their businesses through simplified international business operations and improved corporate governance practices

However, the process of applying IFRS is also accompanied by certain difficulties. Some of these examples include the lack of awareness among stakeholders, the need for training of reporting specialists, the incorrect translation of IFRS from English to the local language, conflicts with tax and other laws, cultural differences, and industries with special business models etc.

The need to apply IFRS requires significant effort and resources from companies and countries. However, advantages such as increased transparency, comparability and attractiveness to foreign investors usually justify these costs.

Overall, although the implementation of IFRS is complex and challenging, it has the potential to bring significant benefits to countries and their business communities. Correct implementation and application of IFRS helps to improve financial reporting, attract investments and strengthen the country's position in the global market.

References

1. Auwalu Musa, (2019) , “The Role of IFRS on Financial Reporting Quality and Global Convergence: A Conceptual Review”, International Business and Accounting Research Journal ,Vol 3, No 1 , Pp 67-76 . DOI: <http://dx.doi.org/10.15294/ibarj.v3i1.65>
2. Philip Brown, (2013), “Some Observations on Research on the Benefits to Nations of Adopting IFRS”, The Japanese Accounting Review, Vol. 3 , Pp. 1-19. The Japanese
3. Accounting Review Vol.3 2013 (jst.go.jp)

4. Rehana Ismail, (2017) , “An Overview of International Financial Reporting Standards (IFRS)”, *International Journal of Engineering Science Invention*, Vol 6 , No 5 , Pp 15-24.
5. Irina-Doina Pășcan, (2015) ,” Measuring the effects of IFRS adoption on accounting quality: a review” , *Procedia Economics and Finance*, Vol 32 , Pp 580-587.
6. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)01435-5](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01435-5)
7. Pawan Jain, (2011), “IFRS Implementation in India: Opportunities and Challenges”, *World Journal of Social Sciences*, Vol.1, No. 1., Pp.125 – 136.
8. <https://www.researchgate.net/publication/228435057>
9. Ram Singh, Santosh Kumar Srivastava, (2019), “Implementation of IFRS as Indian Accounting Standard for Similarity in Financial Reporting in India: Challenges & Benefits”, *American Journal of Theoretical and Applied Business*. Vol. 5, No. 4, Pp. 90-96.
11. <https://www.sciencepublishinggroup.com/article/10.11648.j.ajtab.20190504.12>
12. Preeti Kulshrestha, (2019), “The Benefits and Challenges of IFRS Adoption in India: The Dawn of a New Era”, *International Journal of Accounting and Financial Reporting* , Vol. 9, No. 4, Pp. 334-350. <https://doi.org/10.5296/ijafr.v9i4.16012>
13. Cagnur Kaytmaz Balsari , Secil Varan , (2014), “IFRS implementation and studies in Turkey”, *Accounting and Management Information Systems* , Vol. 13, No. 2, pp. 373–399.
14. Oğuzhan Bahadır , Volkan Demir ,Aslı Gül Öncel , (2016), “IFRS implementation in Turkey: benefits and challenges”, *Accounting and Management Information Systems* Vol. 15, No. 1, pp. 5-26. <https://www.researchgate.net/publication/317184598>
16. Natalia Generalova, Genrietta Soboleva and Natalia Sokolova, (2016), “Adoption Of IFRSs In Russia: 22 Years Of Accounting Reforms”, *Journal of Eastern Europe Research in Business and Economics*, Vol. 2016 , Pp 1-10 . (PDF) Adoption Of IFRSs In Russia: 22 Years Of Accounting Reforms (researchgate.net)
18. Oksana Kim, (2013), “Russian Accounting System: Value Relevance of Reported Information and the IFRS Adoption Perspective”, *The International Journal of Accounting*, Vol 48, No 4, Pp. 525-547. <https://doi.org/10.1016/j.intacc.2013.10.007>
20. Robert Mosomi Ombati and Anita Shukla , (2018), “Analyzing the problems with the current adoption of IFRS in the companies among India, China, Germany, Russia and Kenya”, *Accounting* 4, Pp. 29–40.
22. Junjian Gu, (2020), “Voluntary IFRS adoption and accounting quality: Evidence from Japan”, *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, Vol.34 No. 1, Pp. 1985-2012.
23. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2020.1860793>
24. Ichiro Mukai, (2017), “IFRS Application and the Comparability of Financial Statements”, *Journal of Accounting and Finance* Vol. 17 ,No.5 , Pp. 52-63.
25. Woo Jae Lee, (2019), ” Toward Sustainable Accounting Information: Evidence from IFRS Adoption in Korea” , *Sustainability*, Vol. 11, doi:10.3390/su1104115
26. Jung Do Jin , Hur Ji An ,Jung A Reum , (2020), “The Precondition of Benefits from IFRS Adoption: Financial Statement Comparability” , *The Journal of Asian Finance, Economics and Business* , Vol. 7 , No. 12 , Pp. 255-265.
27. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no12.255>
28. Thi Cam Thanh Tran , Xuan Thach Ha , Tran Hanh Phuong Le and Ngoc Tien Nguyen, (2019), “ Factors affecting IFRS adoption in listed companies: Evidence from Vietnam” , *Management Science Letters*, Vol. 9 , Pp. 2169-2180.
29. Ngoc Thi Bui , Oanh Thi Tu Le and Huy Manh Dao, (2020), “ Estimation of Benefits and Difficulties When Applying IFRS in Vietnam: From Business Perspective” , *International Journal of Financial Research* , Vol. 11, No. 4, Pp. 165-179. <https://doi.org/10.5430/ijfr.v11n4p165>
31. Eshpulatova Zainab Baratovna , (2022) , “The First Application of International Financial Reporting Standards in the Republic of Uzbekistan” , *Journal of Marketing, Business and Management* , Vol. 1, No. 1, Pp. 109-111.
33. G.S. Jambakieva , (2022) , “ Convergence of the National Accounting System with IFRS: Problems and Prospects” , *Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and*

34. Humanities, Vol.5, Pp. 74-78.
35. Akif Valiyev, Arif Huseynov, İlham Huseynov , Abasov Elmar , (2021), “A Practical
36. Model to Implementing IFRS in the National Accounting System: The Case of Azerbaijan” , Journal of Eastern European and Central Asian Research, Vol.8, No.4, Pp. 585-598.
37. <http://dx.doi.org/10.15549/jeecar.v8i4.836>
38. Theresa Dunne ,Suzanne Fifield ,Gary Finningham ,Alison Fox ,Gwen Hannah ,Christine HelliarDavid Power, Monica Veneziani ,(2008), “The implementation of IFRS in the
39. UK,Italy and Ireland”, The Institute of Chartered Accountants of Scotland , Pp 220.
40. Ildikó B’udyné Rózsa (2013) , “ Difficulties of applying IFRS in continental Europe from the perspective of codification” , Social and Management Sciences , Vol.21 No.2 , Pp. 91–97.

Fərqli ölkələrdə MHBS-nin tətbiqinin üstünlükləri və çətinlikləri

Baxışova Nurəngiz İlqar

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nurangiz_bakhishova@unec.edu

Xülasə: Müxtəlif ölkələrdə Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (BMHS) qəbulu maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyinin və şəffaflığının artırılması, investorların inamının yüksəldilməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, beynəlxalq biznes əməliyyatlarının asanlaşdırılması və korporativ idarəetmə təcrübələrinin təkmilləşdirilməsi daxil olmaqla, çoxsaylı üstünlüklər gətirmişdir. Hindistan, Türkiyə, Yaponiya və Keniya kimi ölkələr maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, qlobal kapital bazarlarına çıxışın artmasına və beynəlxalq standartlara uyğunlaşmasına səbəb olan bu üstünlükləri yaşayıblar.

Bununla belə, MHBS-nin tətbiqi müxtəlif ölkələrdə də problemlər yaratmışdır. Çətinliklər arasında maraqlı tərəflər arasında məlumatlılığın və anlayışın olmaması, düzgün tətbiqi təmin etmək üçün təlim və təhsilə ehtiyac, yerli mühasibat uçotu standartlarından MHBS-ə keçidin mürəkkəbliyi, mədəniyyət və dil fərqləri, qaydalarda və qanunvericilikdə dəyişikliklərə ehtiyac var. Bundan əlavə, unikal biznes modelləri və uzunmüddətli müqavilələri, mürəkkəb biznes mühitləri və məhdud resursları olan sənayelər MHBS-nin tətbiqində xüsusi çətinliklərlə üzləşmişlər.

Ümumilikdə, MHBS-ni qəbul etməyin üstünlükləri əhəmiyyətli olsa da, ölkələr standartların tətbiqi ilə bağlı çətinliklərlə üzləşiblər. Bu problemlərin həlli təhsil və təlimə sərmayə, qaydaların uyğunlaşdırılması və inkişaf edən MHBS tələbləri ilə yenilənmək üçün davamlı səylər tələb edir. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaqla ölkələr BMHS-nin üstünlüklərindən tam istifadə edə və qlobal miqyasda maliyyə hesabatları təcrübələrini təkmilləşdirə bilərlər.

Açar sözlər: MHBS-nin qəbulu, faydalar, çətinliklər, təsiredici amillər, MHBS

Преимущества и трудности применения МСФО в разных странах

Бахишова Нурангиз Ильгар

Азербайджанский Государственный Экономический Университет
nurangiz_bakhishova@unec.edu

Резюме: Принятие в многих странах Стандартов Международной Финансовой Отчетности (МСФО), наряду с повышением сопоставимости и прозрачности финансовых отчетов и доверия инвесторов, привлечением иностранных инвесторов, упрощением международных бизнес-операций совершенствованием опыта корпоративного управления, способствовало созданию многочисленных преимуществ. Индия, Турция, Япония, Кения и другие страны используют эти преимущества в целях улучшения качества финансовой отчетности, расширения выхода ее на глобальный рынок капитала и соответствии международным стандартам. Однако, применение МСФО создало также проблемы в различных странах. К этим проблемам можно отнести отсутствие информированности и

взаимопонимания между заинтересованными сторонами, необходимость в наличии навыков и знаний для правильного составления отчетности, сложности в переходе со стандартов местного бухгалтерского учета на СМФО, языковые и культурные различия, необходимость в изменениях в существующих правилах и законодательстве. Несмотря на это, сферы промышленности с уникальными бизнес-моделями и долгосрочными договорами, обладающие сложной бизнес-средой и ограниченными ресурсами не сталкиваются с особыми трудностями в применении СМФО.

В целом, хотя преимущества принятия СМФО имеют существенное значение, многие страны испытывают определенные трудности, связанные с применением этих стандартов. Решение этих проблем требует расходов на приобретение знаний и навыков, а также усилий по адаптации и овладению правил и требований СМФО. Устранив эти трудности, многие страны могут полностью использовать преимущества СМФО и усовершенствовать практику составления финансовых отчетов в глобальном масштабе.

Ключевые слова: Принятие МСФО, преимущества, проблемы, влиятельные факторы, МСФО.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/61-69>**Export issues of small and medium enterprises on shopping platforms such as Alibaba and Trendyol****Babishov Sanan Sohrab**

BBU-doctoral student

sinansohrab7@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-0645-3807>

Abstract: Small and Medium Enterprises (SMEs) face many export barriers on e-commerce platforms such as Alibaba and Trendyol. Challenges include market saturation, intense competition, understanding complex platform algorithms, and guaranteeing product authenticity. SMEs often face problems with logistics and payment processing. To overcome these problems, specific tactics are needed, such as increasing visibility, implementing targeted marketing, optimizing supply chain management, and following platform rules to improve export performance of SMEs on e-commerce platforms.

Key words: Shopping platforms, export issues, business directions, development prospects.

Alibaba və Trendyol kimi alış-veriş platformalarında kiçik və orta sahibkarlığın ixracat məsələləri

Bəbişov Sənan Söhrab

BBU-doktorant

sinansohrab7@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-0645-3807>

Xülasə: Kiçik və Orta Müəssisələr (KOB) Alibaba və Trendyol kimi e-ticarət platformalarında bir çox ixrac maneələri ilə üzləşirlər. Çətinliklərə bazarın doyması, gərgin rəqabət, mürəkkəb platforma alqoritmlərini başa düşmək və məhsulun orijinallığına zəmanət vermək kimi maneələr yaradır. KOM-lar tez-tez logistika və ödənişlərin işlənməsi ilə bağlı problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün görünürlüqün artırılması, məqsədyönlü marketinqin həyata keçirilməsi, təchizat zəncirinin idarə edilməsinin optimallaşdırılması və elektron ticarət platformalarında KOM-ların ixrac göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün platforma qaydalarına riayət etmək kimi xüsusi taktikalara ehtiyac vardır.

Açar sözlər: Alış-veriş platformaları, ixracat məsələləri, sahibkarlıq istiqamətləri, inkişaf perspektivləri.

Giriş

Onlayn platformalar rəqəmsal iqtisadiyyatların və cəmiyyətin inkişafında həlledici rol oynayır. Son on il ərzində onlar OECD ölkələrində və onun hüdudlarından kənarında bir neçə iqtisadi sektora və sosial qarşılıqlı əlaqələrə təsir edərək geniş yayılıblar. Onlayn platformalar vasitəçilər, xidmət təminatçıları, işəgötürənlər, kreditörlər və ya bu rolların qarışığı kimi fəaliyyət göstərir və iqtisadiyyatın sürətli böyüməsində iştirakı onun əhatə dairəsini və təsirini aşağı başlanğıc nöqtəsindən indiki əhəmiyyətinə qədər genişləndirməkdə mühüm rol oynamışdır. ABŞ-da elektron ticarət ümumi pərakəndə satışların faizi olaraq 1999-cu ildəki 0,6%-dən 2020-ci ilin ikinci rübündə 16,1%-ə yüksəldi. Ümumdünya COVID-19 epidemiyası və bununla bağlı sosial məsafəyə ehtiyac bu tendensiyaları sürətləndirdi.

Kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün internet platformalarından istifadənin artması xüsusilə vacibdir. KOM-ların daha böyük şirkətlərdən fərqli olaraq büdcə məhdudiyyətləri və/yaxud təcrübə çatışmazlığı səbəbindən rəqəmsallaşmadan faydalanmaq üçün daxili rəqəmsal infrastruktur yaratmaq imkanları məhduddur.

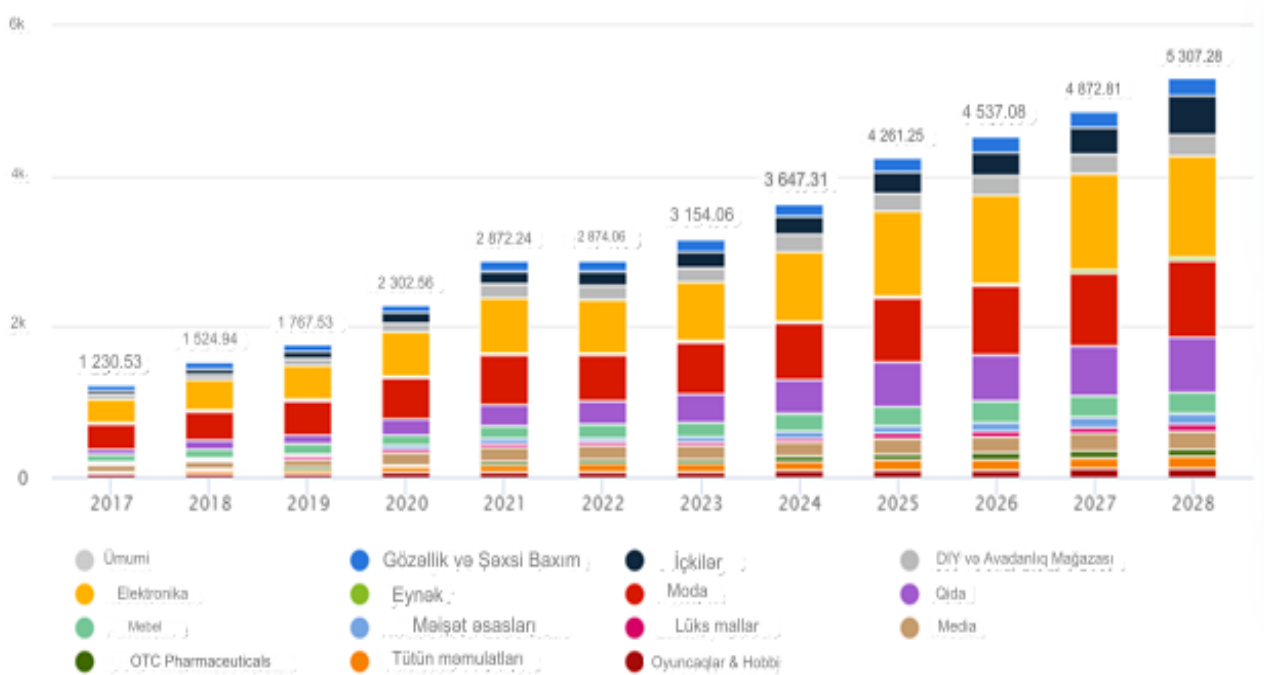
Onlayn platformalardan istifadə kiçik və orta müəssisələrə ölçü ilə bağlı maneələri dəf etməyə və rəqəmsal transformasiyadan tam istifadə etməyə imkan verir. Onlayn platformalar kiçik və orta müəssisələrə aydın üstünlüklər verir. Onlar yeni bazarlara, satınalma kanallarına və digər rəqəmsal şəbəkələrə çatmaq üçün bir yol təqdim edirlər. Onlar xərclərə qənaət etməyə, şəbəkə üstünlüklərindən istifadə etməyə və nəticədə rəqabət qabiliyyətini və səmərəliliyi artırmağa səbəb ola biləcək prosesləri rasionallaşdırmaq üçün imkanlar təqdim edir. Rəqəmsal texnologiyalar axtarış xərcləri, təkrarlama xərcləri, paylama xərcləri, izləmə xərcləri və yoxlama xərcləri kimi müxtəlif xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq potensialına malikdir. İƏİT-in 10 ölkəsində aparılan empirik tədqiqat KOM-ların üstünlük təşkil etdiyi dörd sənayeni (otellər, restoranlar, taksilər və pərakəndə ticarət) araşdırıb və aşkar edib ki, platformalar mövcud biznesin məhsuldarlığını artırma və işçiləri daha səmərəli şirkətlərə keçməyə təşviq edə bilər. Bu yaxınlarda aparılan bir araşdırma, platforma trafikinin artmasının kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün əmək məhsuldarlığının artımına daha əhəmiyyətli dərəcədə faydalı təsir göstərdiyini aşkar etdi (OECD 2023).

KOM-ların həm mənimsəmə, həm də uyğunlaşmada maneələri var. Onlayn platformalar öz daxili rəqəmsal infrastrukturlarını yaratmaqda çətinlik və xərclərdən qaça bilər, lakin onların çatışmazlıqları da yoxdur. Onlayn platformalardan istifadə platforma haqları, məxfi şirkət məlumatlarının paylaşılması və KOM-ların daha az nəzarət etdiyi uyğun alqoritmlərə tabe olmaq da daxil olmaqla, həm birbaşa, həm də dolaylı xərcləri əhatə edir. İstehsalın, reklamın və məhsulların

paylanmasının inteqrasiyası kimi platformaların şaquli inteqrasiyası, məhdud sövdələşmə imkanlarına görə kiçik və orta müəssisələr (KOB) ilə maraqların toqquşmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, internet platformaları bir sıra ənənəvi biznes modellərini pozaraq kiçik və orta müəssisələrin inkişaf edən mənzərəyə uyğunlaşmasını tələb edir. Potensial rəqabət əleyhinə fəaliyyətlərlə məşğul olan onlayn platformalar bir neçə bazarda ədalətli rəqabəti təhlükə altına qoya bilər və bu, müxtəlif OECD ölkələrinin səlahiyyətlilərini bu məsələyə fəal şəkildə nəzarət etməyə sövq edir.

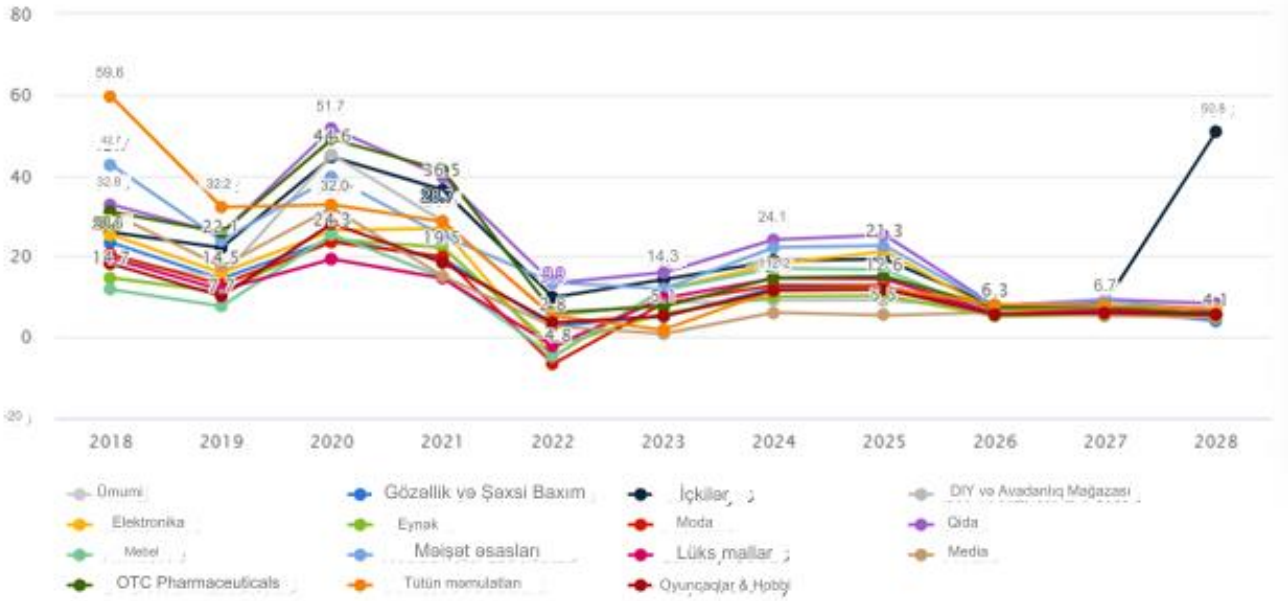
Bir sıra hökumətlər, xüsusən də dünya miqyasında yayılan COVID-19 pandemiyası zamanı kiçik və orta müəssisələrin (KOB) rəqəmsal biznes metodlarına keçidini dəstəkləyir. İƏİT-in bir sıra ölkələri kiçik və orta sahibkarlara (KOB) və sahibkarlara onlayn platformaların üstünlüklərindən istifadə etməkdə kömək etmək arzusununu ifadə ediblər. Kiçik və orta müəssisələrin e-ticarət, onlayn mövcudluq və məsafədən işləmək üçün kommunikasiya platformalarında bacarıq və anlayışını artırmaq üçün bəzi siyasətlər həyata keçirilib. Bu siyasətlər pandemiyanın yaratdığı problemlərin həllində əhəmiyyət qazanıb.

Şəkil 1. E-ticarət - ümumdünya gəliri (ABŞ dolları)



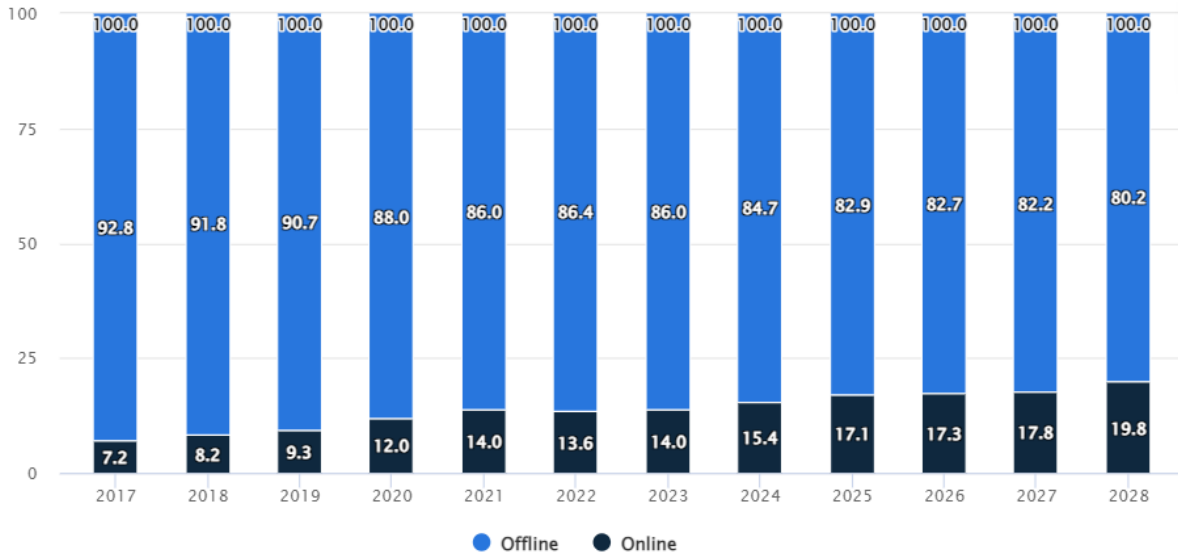
Mənbə: <https://www.statista.com/outlook/emo/ecommerce/worldwide#revenue>

Yuxarıdakı şəkildə 2017-ci ildən 2028-ci ilə qədər e-ticarətdən gələn gəlir qeyd edilmişdir. Şəkildəndə görüldüyü kimi qarşıdakı 5 il ərzində bu sahədə gəlirlərin artacağı proqnozlaşdırılır. Pandemiya zamanı insanların elektron ticarətə güvəninin artması bu sahənin keyfiyyətli və güvənli olmasının vurğuladı.

Şəkil 2. E-ticarət - ümumdünya gəlir dəyişimi (ABŞ dolları)

Mənbə: <https://www.statista.com/outlook/emo/ecommerce/worldwide#revenue>

Şəkil 2-də görüldüyü kimi 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər dalğalanmalar baş vermişdir. Lakin artıq 2023-cü ildən stabilləşməyə getmiş və 2026-cı ildən stabilləşmənin daha çox olması proqnozlaşdırılır.

Şəkil 3. e-ticarət - Ümumdünya Satış Kanalları, %

Mənbə: <https://www.statista.com/outlook/emo/ecommerce/worldwide#sales-channels>

Şəkil 3-də satış kanallarının qeyd olunması e-ticarət üçün önəm daşımaqdadır. 2017-ci ildə 7,2% olan onlayn satış 2028-ci ildə 19,8% çatacağı fərz edilir. Növbəti illərdə bu prosesin bu şəkildə davam etməsi onlayn satışın artması ilə nəticələncəkdir.

Qlobal iqtisadiyyatda bir regiona e-ticarətə əsaslanmaq üçün töhfə vermək üçün ən yeni və ən sürətlə inkişaf edən ideya olan sərhədlərarası e-ticarət bu COVID-19 kimi çətin vəziyyətlərdə dəstəyə çatan üsullardan biridir. Transsərhəd elektron ticarəti seçərkən bu, onlayn sövdələşmələrə aiddir. Logistik dəyər zəncirləri ilə birlikdə əməliyyat prosesini başa çatdırmaq üçün malların çatdırılması üçün əməliyyatlar və ödənişlər müxtəlif ölkələrdə və ərazilərdə aparılır. CBE-nin dəyişiklik yolu ilə iqtisadi artımı qorumağa və məhsullarını təkmilləşdirmək üçün bazar payını artırmağa diqqət yetirməsinə töhfə verməsinə baxmayaraq, bu pandemiya üçün hökumət siyasəti

bunu dəstəkləyir. CBE ticarət artımı əldə etmək potensialına malik mühüm platformadır. Bununla belə, CBE kiçik və orta müəssisələrə (KOB) beynəlxalq bazarda kömək etmək üçün məhdud resurslara və imkanlara malikdir. Hökumətlər kiçik və orta müəssisələrin və mikro müəssisələrin daha da inkişafını yaxşılaşdırmaq üçün transsərhəd e-ticarətə təsir göstərmək üçün siyasətlər hazırlaya bilərlər. İqtisadiyyatın böyüməsində KOM və mikro müəssisələr əhəmiyyətli rola malikdir. KOM və mikro müəssisələr müxtəlif inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və müxtəlif sənayelərdə standart işçi qüvvəsinə töhfə verirlər. Bundan əlavə, KOM-lar və mikro müəssisələr öz bazar proseslərini, məhsullarını və biliklərini araşdırmaq imkanına malikdirlər. COVID-19 vəziyyətinə görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bütün hökumət siyasətləri mikro müəssisələrin böyüməsini dəstəkləyir və kiçik və orta müəssisələrin təşviqi CBE bazarına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. E-ticarət xüsusiyyəti transsərhəd iş fəaliyyətlərini istifadə edə bilər. Bununla belə, KOM-lar və mikro müəssisələr resursların çatışmazlığı səbəbindən platformalarını qura bilmirlər. Buna görə də, platformaların seçilməsi strategiyaları KOM və mikro müəssisələrə satış üçün transsərhəd e-ticarət tətbiq etməyə imkan verir. Bundan əlavə, hökumətin çətinliklərə və inkişaf üçün yaranan imkanlara qarşı geniş sxemləri var. Bundan əlavə, rəqəmsal platformaların ortaya çıxması KOM-ların beynəlxalq bazarlara çıxmasına kömək edir. Bundan sonra KOM-lar CBE-yə başlamaq qərarına gələ bilərlər. KOBİ xüsusiyyətləri şirkətlərin transsərhəd e-ticarəti üçün platforma seçmək qərarına təsir edəcək. Transsərhəd e-ticarət platformaları şəbəkə və ticarət amilləri ilə internet texnologiyası üzərində qurulur. İnternet texnologiyasının və e-ticarətin inkişafı son bir neçə ildə daha sürətli böyümə əldə etdi (<https://www.trade.gov/knowledge-product/taiwan-ecommerce>).

Son illərdə transsərhəd e-ticarət platformaları getdikcə daha çox istehlakçının yüksək keyfiyyətli xarici məhsulları toplamağa üstünlük verdiyini və yeni xarici ticarət agentləri deyil, internet və birbaşa xaricdən alış-veriş vasitəsilə xidmətlərin getdikcə daha çox insan tərəfindən qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. İstehlakçı münasibətləri dəyişir və transsərhəd e-ticarətin inkişafına təkan verir. Müəssisələr transsərhəd e-ticarət platformasını seçərkən iqtisadi, sosial, texnologiya və hüquqi amilləri nəzərə almalıdırlar. Bir neçə tədqiqatçı təhlil və tədqiq etməklə transsərhəd e-ticarət üçün maneələri fərqləndirir (Xiao, L., Guo, F., Yu, F., Liu S., 2019).

Transsərhəd e-ticarət tətbiqləri ilə bir ölkəyə daxil olmaqda olan şirkətlərin təsirləri və imkanları əldə etmək və onları azaltmaq üçün tədbirlər görmək lazımdır (Mouzas, S.). Digər qurğular idarəetmə xidməti, ödəniş, logistika, sertifikatlaşdırma, vergitutma və s.dir ki, bu KOM və ya mikro müəssisənin CBE platformasının seçimində əldə edilməsini öyrənir. Mövcud yerli xarici ədəbiyyatda kiçik və orta müəssisələrin transsərhəd e-ticarət platformalarında necə fəaliyyət göstərdiyinə dair məlumatlar var, lakin mikro müəssisələr haqqında məlumat azdır. Axı mikro müəssisələrlə kiçik və orta müəssisələr arasında hələ də fərqlər var. Transsərhəd e-ticarət platformasının yaradılması ilə bağlı mülahizələrdə də fərqlər olacaq, buna görə də mikro təşkilatın və kiçik və orta müəssisələrin transsərhəd e-ticarət platformasının seçilməsi ilə bağlı problemlərlə mübarizə aparıb-qarşılaşmadığını təyin etmək lazımdır. Mikro müəssisələr və KOM-lar hər biri transsərhəd e-ticarət platforması modelini seçirlər.

Qlobal təchizat zənciri beynəlxalq ticarət bazarında əsas sərmayədarlıq və ticarət birlikləri beynəlxalq sənayelərin ictimai xidmət platformasını müasir modellər:

- Elektron ticarət kommunikasiyalarının perspektivləri, məhsulların/xidmətlərin və ya ödənişlərin telefonları, kompüter şəbəkələri və ya hər hansı digər elektron aspektlərinin ötürülməsidir;
- E-ticarət biznes prosesi perspektivi biznes əməliyyatlarının və iş axınlarının avtomatlaşdırılması texnologiyasının tətbiqidir;
- Elektron kommersiya perspektivləri malların keyfiyyətini yaxşılaşdıran xidmətlər və xidmətlərin göstərilməsi sürətini artırmaqla yanaşı, şirkətlər, istehlakçıların və əlavələrin xidmətlərindən istifadəni azaltmaq məqsədi ilə cavab verən bir vasitədir;
- Elektron ticarətin onlayn perspektivi internetdə məhsul və məlumat əldə etmək, başqa onlayn xidmətlər almaq və satmaq imkanını təmin edir (Anderson, J.E., Larch, M., Yotov, Y.V., 2019).

ALİBABA və Trendyol nümunəsi

Qlobal e-ticarətin dinamik mənzərəsində Alibaba və Trendyol kimi dünya miqyasında biznesləri birləşdirən güclü platforma kimi seçilir. Onun geniş əhatə dairəsi və innovativ

xüsusiyyətləri ənənəvi ixrac dinamikasını dəyişdirərək, sahibkarlara transsərhəd ticarətlə məşğul olmaq üçün misilsiz imkanlar təqdim edib.

Onlayn platformalarda sahibkarlıq beynəlxalq bazarlara çıxışı demokratikləşdirərək ixrac mənzərəsində yenilik etdi. Kiçik və Orta Müəssisələr (KOB) və fərdi sahibkarlar öz məhsul və xidmətlərini qlobal auditoriyaya nümayiş etdirmək üçün interfeysindən və geniş şəbəkədən istifadə edə bilirlər. Bu əlçatanlıq sahibkarlara ənənəvi ticarət maneələrini aşmağa və sərhədləri aşaraq alıcılarla birbaşa əlaqələr qurmağa imkan verir, bununla da onların ixrac imkanlarını genişləndirir və bazarda rəqabət qabiliyyətini artırır.

Onlayn platformaların sahibkarlığa əsas təsirlərindən biri beynəlxalq ticarətə giriş maneələrinin yumşaldılmasıdır. Tarixən, KOM-lar xarici bazarlara girməyə cəhd edərkən çətin problemlərlə, o cümlədən yüksək xərclər, tənzimləyici maneələr və bazar biliklərinin olmaması ilə üzləşmişlər. Bununla belə, Alibaba və Trendyol platformaları sahibkarlara öz məhsullarını nümayiş etdirmək, sövdələşmələr aparmaq və sifarişləri nisbi rahatlıqla yerinə yetirmək imkanı verən ucuz qiymətə qlobal ticarətə giriş nöqtəsi təqdim edir. İxrac imkanlarının bu demokratikləşməsi sahibkarlara daha inklüziv və dinamik qlobal bazarı təşviq edərək, daha böyük korporasiyalarla bərabər şəraitdə rəqabət aparmağa imkan verir.

Cədvəl 1.

Trendyol və Alibaba sahibkarlığın inkişafına dəstəyinin SVOT analizi

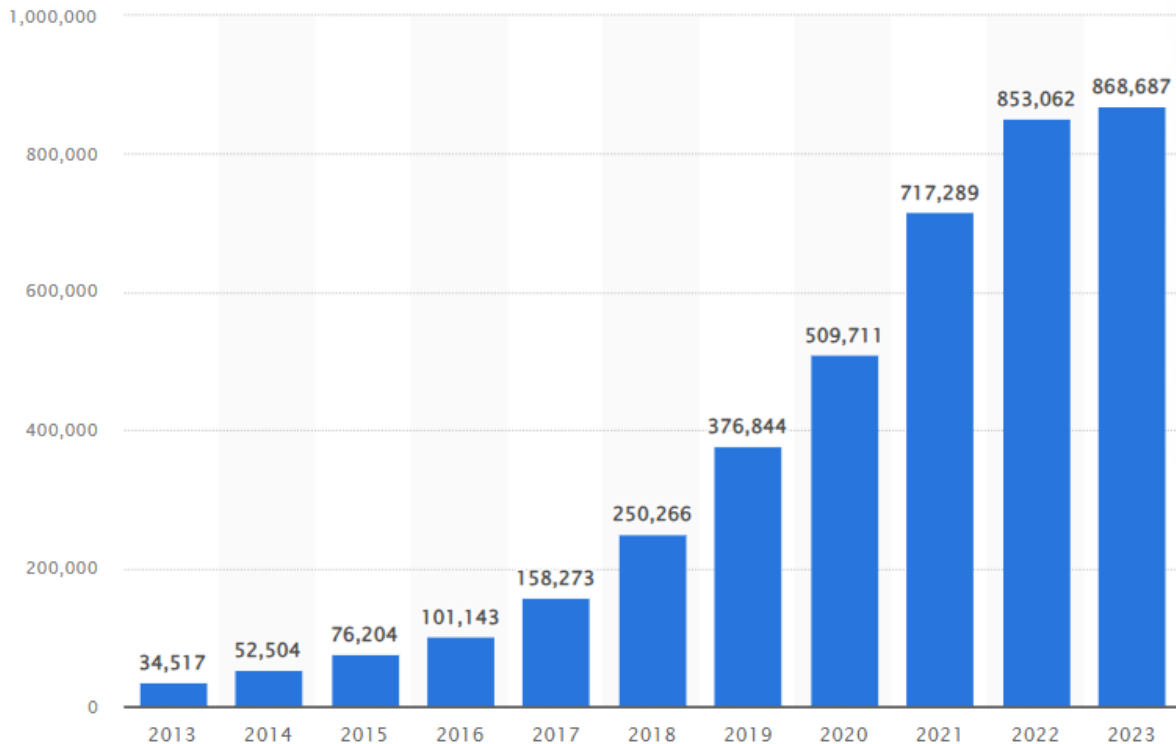
TRENDYOL	
<p>Güclü tərəflər: Trendyol Türkiyənin əhəmiyyətli bir bazar payına və marka tanınmasına malik aparıcı e-ticarət platformasıdır. Trendyol müxtəlif istehlakçıların seçim və ehtiyaclarına cavab verən müxtəlif kateqoriyalar üzrə geniş çeşiddə məhsullar təklif edir. Trendyol, Türkiyədə və onun hüdudlarından kənarında sifarişlərin səmərəli yerinə yetirilməsinə və çatdırılmasına imkan verən etibarlı logistika infrastrukturunun inkişafına sərmayə qoyub. Trendyol platformaya çıxış, marketing alətləri və satıcı təlim proqramları daxil olmaqla, sahibkarlar üçün hərtərəfli dəstək və resurslar təqdim edir.</p>	<p>Zəif cəhətləri: Trendyol-un Türkiyədə güclü əhatə dairəsi olsa da, onun beynəlxalq əhatə dairəsi Alibaba kimi qlobal e-ticarət nəhəngləri ilə müqayisədə nisbətən məhduddur. Trendyol Türkiyədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq e-ticarət platformalarının güclü rəqabəti ilə üzləşir ki, bu da onun böyüməsinə və bazar payına problemlər yarada bilər. Trendyol-un uğuru Türkiyə iqtisadiyyatının performansı və istehlak xərcləri modelləri ilə sıx bağlıdır və bu, iqtisadi tənəzzüllər zamanı onun böyümə perspektivlərinə təsir göstərir.</p>
<p>İmkanlar: Trendyol, fəaliyyətini Türkiyədən kənarında genişləndirmək və Yaxın Şərq, Avropa və onun hüdudlarından kənarında yeni bazarlara nüfuz etmək imkanına malikdir. Trendyol rəqəmsal ödənişlər, fintech xidmətləri və logistika həlləri kimi e-ticarətdən kənarında öz təkliflərini şaxələndirmək imkanlarını araşdırır. Trendyol məhsul təkliflərini və müştəri təcrübəsini artırmaq üçün yerli və beynəlxalq brendlər, pərəkəndə satıcılar və təchizatçılarla strateji tərəfdaşlıqdan istifadə edir.</p>	<p>Təhdidlər: Trendyol Türkiyədə və digər bazarlarda onun fəaliyyətinə və inkişaf trayektoriyasına təsir göstərə bilən tənzimləmə problemləri və uyğunluq problemləri ilə üzləşir. Texnologiyada sürətli irəliləyişlər və istehlakçı davranışındakı dəyişikliklər e-ticarət mənzərəsini poza, Trendyol-un biznes modelinə və rəqabət qabiliyyətinə təhlükə yarada bilər. Valyuta məzənnələrindəki dalğalanmalar və iqtisadi qeyri-sabitlik istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinə təsir edə bilər və Trendyol-un gəlirinə təsir göstərir.</p>
ALIBABA	
<p>Güclü tərəflər: Alibaba dünya üzrə biznesləri və istehlakçıları birləşdirən geniş beynəlxalq varlığa malik qlobal e-ticarət nəhəngidir. Alibaba e-ticarət, bulud hesablamaları, rəqəmsal ödənişlər, logistika və s. daxil olmaqla, müxtəlif platformalar və xidmətlər ekosistemini idarə edir. Alibaba sahibkarlar üçün geniş dəstək və resurslar,</p>	<p>Zəif cəhətləri: Alibaba müxtəlif bazarlarda tənzimləmə yoxlaması və uyğunluq problemləri ilə üzləşir, xüsusən də əqli mülkiyyət hüquqları, məlumatların məxfiliyi və antiinhisar problemləri ilə bağlı problemlər yaşanır. Alibaba öz platformalarında saxta və pirat malların satışı ilə bağlı tənqid və hüquqi</p>

<p>o cümlədən platformalarına çıxış, maliyyələşdirmə, marketing alətləri və təlim proqramları təqdim edir. Alibaba, e-ticarət ekosistemini təkmilləşdirmək və istifadəçi təcrübəsini təkmilləşdirmək üçün süni intellekt, böyük məlumat analitikası və blokçeyn daxil olmaqla texnologiyadan innovativ istifadəsi ilə tanınır.</p>	<p>problemlərlə üzləşib ki, bu da onun nüfuzuna xələl gətirə və istehlakçıların etibarını sarsıdırdı. Alibaba yerli və beynəlxalq e-ticarət iştirakçıları, eləcə də ənənəvi pərakəndə satıcılar və bazarların rəqabəti ilə üzləşən yüksək rəqabətli bazarda fəaliyyət göstərir.</p>
<p>İmkanlar: Alibaba artan istehlak tələbinə və artan orta təbəqə əhalisinə toxunaraq Asiya, Afrika və Latın Amerikasını üzrə inkişaf etməkdə olan bazarlarda mövcudluğunu genişləndirmək imkanına malikdir. Alibaba logistika, maliyyə, əyləncə və səhiyyə kimi bitişik sənayelərdəki şirkətləri əldə etməklə və ya onlarla əməkdaşlıq etməklə şaquli inteqrasiya imkanlarını araşdıra bilər. Alibaba qlobal istehlakçıların və bizneslərin ehtiyaclarını ödəmək üçün Alibaba Cloud, AliExpress və Alipay kimi xidmətlərini daha da beynəlmilləşdirə bilər.</p>	<p>Təhdidlər: Alibaba, beynəlxalq əməliyyatlarına və bazara çıxışına təsir göstərə biləcək geosiyasi risklər və xüsusilə Çin və digər ölkələr arasında ticarət gərginliyi ilə üzləşir. İqtisadi yavaşlamalar, tənəzzüllər və maliyyə böhranları Alibaba-nın gəlirinə və gəlirliliyinə təsir edərək istehlak xərclərinə və biznes investisiyalarına təsir göstərə bilər. Texnologiyada sürətli irəliləyişlər və istehlakçı davranışındakı dəyişikliklər Alibaba-nın biznes modelinə və bazar mövqeyinə təhlükə yaradaraq e-ticarət mənzərəsini poza bilər.</p>

Mənbə: Araşdırma nəticəsində müəllifin özü tərəfindən

Onlayn platformalarda sahibkarlıq bazarın doyması və əmtəələşmə kimi ənənəvi ixrac problemlərini həll etməklə innovasiya və məhsul diversifikasiyasına təkan verir. Sahibkarlar beynəlxalq istehlakçıların seçilməsinə uyğunlaşdırılmış unikal məhsullar hazırlamaq üçün geniş təchizatçılar, istehsalçılar və texnologiya tərəfdaşlarından ibarət ekosistemindən istifadə edirlər. İnkişaf etməkdə olan tendensiyaları və istehlakçı fikirlərini öyrənməklə sahibkarlar öz təkliflərini fərqləndirə, əlavə dəyərli təkliflər yarada və niş bazar segmentlərini ələ keçirə, bununla da rəqabət təzyiqlərini azalda və ixrac artımına təkan verə bilərlər.

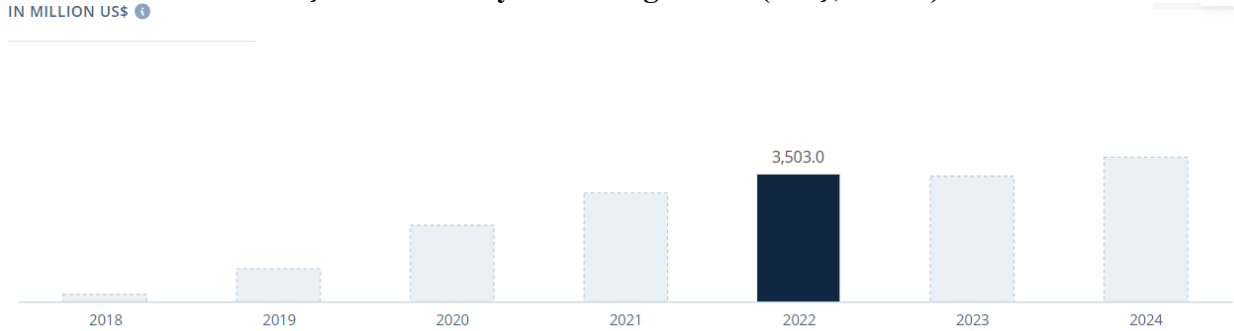
Şəkil 4. Alibaba Qrupunun 2013-cü ildən 2023-cü maliyyə ilinə qədər illik gəliri, yuan



Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/225614/net-revenue-of-alibaba/>

Yuxarıdakı şəkildə Alibaba qrupunun 2013-ci ildən 2023-cü ilə qədər e-ticarətdən gələn illik gəlir qeyd edilmişdir. Şəkildəndə görüldüyü kimi qarşıdakı 10 il ərzində bu sahədə gəlirlərin artacağı proqnozlaşdırılır.

Şəkil 5. Trendyolun illik gəlirləri (ABŞ,dolları)



Mənbə: <https://ecommercedb.com/store/trendyol.com>

Bununla belə, Alibaba platformalarında sahibkarlıq ixracatçıları üçün bir sıra çətinliklər və mürəkkəbliklər də təqdim edir. Əsas məsələlərdən biri saxta və keyfiyyətsiz məhsulların yayılmasıdır ki, bu da qanuni sahibkarların reputasiyasını ləkələyir və Alibaba bazarında istehlakçıların inamını sarsıdır. Sahibkarlar öz reputasiyalarını qorumaq və məhsulun orijinallığını qorumaq üçün ciddi keyfiyyətə nəzarət tədbirləri, əqli mülkiyyət mühafizəsi və brendin bütövlüyü çərçivələrindən istifadə etməlidirlər. Üstəlik, satıcılar arasında gərgin rəqabət və qiymət müharibələri mənfəət marjalarını poza və davamlı ixrac artımına xələl gətirə bilər ki, bu da rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün strateji qiymətlərin və dəyər təkliflərinin fərqliləşdirilməsini tələb edir.

Sahibkarlar Alibaba və Trendyol platformalarında transsərhəd sifarişlərin yerinə yetirilməsi və təchizat zəncirinin dinamikasının idarə olunmasında logistika və əməliyyat problemləri ilə üzləşirlər. Göndərmə gecikmələri, gömrük rəsmiləşdirilməsində maneələr və normativlərə uyğunluq tələbləri kimi məsələlər ixrac əməliyyatlarını poza və müştəri məmnuniyyətini aşağı sala bilər. Sahibkarlar bu çətinlikləri azaltmaq və sifarişlərin qüsursuz yerinə yetirilməsini və çatdırılmasını təmin etmək üçün möhkəm logistika infrastrukturuna, strateji tərəfdaşlıqlara və risklərin idarə edilməsi strategiyalarına sərmayə qoymalıdırlar.

Alibaba həm Trendyol kimi platformaların sahibkarlıq ixracatçıları üçün həm imkanlar, həm də problemlər təklif edərək, ixrac mənzərəsinə dərinə təsir edib. Sahibkarlar qlobal bazarlara daxil olmaq, məhsulları yeniləşdirmək və ixracın artımını təmin etmək üçün platformalardan istifadə edə bilsələr də, rəqəmsal bazarda uğur qazanmaq üçün mürəkkəb tənzimləmə, əməliyyat və rəqabət dinamikasını da idarə etməlidirlər. Sahibkarlığı, rəqəmsal texnologiyalardan istifadəni və strateji əməkdaşlığı təşviq etməklə ixracatçıları platformalarla potensialını artırma və qlobal e-ticarət ekosisteminə inkişaf edə bilərlər (AliResearch. 2021).

Nəticə

Kiçik və Orta Müəssisələr (KOB) Alibaba və Trendyol kimi alış-veriş platformalarında fəaliyyət göstərərək çoxsaylı problemlərlə üzləşirlər. Gərgin rəqabət və görünürlük mübarizəsindən tutmuş logistik maneələrə və etimadın yaradılması söylərinə qədər bu platformalar çoxşaxəli maneələr təqdim edir. Bununla belə, strateji planlaşdırma, effektiv kommunikasiya və keyfiyyət və müştəri məmnuniyyəti öhdəliyi ilə KOM-lar bu çətinliklərin öhdəsindən gələ və davamlı böyümə və müvəffəqiyyət əldə etmək üçün onlayn bazarların təqdim etdiyi geniş imkanlardan istifadə edə bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. //www.statista.com/outlook/emo/ecommerce/worldwide#sales-channels
2. ABŞ Ticarət Departamenti nəzdində Beynəlxalq Ticarət İdarəsi. Tayvan e-ticarət bazarı. 2022. Mövcuddur. onlayn: <https://www.trade.gov/knowledge-product/taiwan-ecommerce>
3. AliResearch. (2021). Alibaba Group. Retrieved from <https://www.aliresearch.com>
4. Anderson, J.E., Larch, M., & Yotov, Y.V. (2019). Ticarət və investisiya qlobal iqtisadiyyat: Çoxölkəli dinamik təhlil. Avropa İqtisadi İcmalı, 120, 103311.
5. Xiao, L., Guo, F., Yu, F., & Liu, S. (2019). Onlayn alış-veriş kontekstinin istehlakçıların transsərhəd E-Ticarət davamlılığı üçün satın alma niyyətində təsiri. Davamlılıq, 11, 2777.
6. Mouzas, S. Transformasiyasına nə səbəb olur? 143, 282–293
7. OECD 2023, <https://www.oecd.org/>
8. <https://ecommercedb.com/store/trendyol.com>
9. <https://www.statista.com/outlook/emo/ecommerce/worldwide#revenue>
10. <https://www.statista.com/statistics/225614/net-revenue-of-alibaba/>
11. <https://www.trendyol.com/whoweare>

Вопросы экспорта малых и средних предприятий на торговых платформах, таких, как Alibaba и Trendyol**Бабишов Санан Сохраб**

ББУ-докторант

sinansohrab7@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-0645-3807>

Резюме: Малые и средние предприятия (МСП) сталкиваются со многими экспортными барьерами на платформах электронной коммерции, таких как Alibaba и Trendyol. Проблемы включают насыщение рынка, острую конкуренцию, понимание сложных алгоритмов платформы и гарантию подлинности продукта. МСП часто сталкиваются с проблемами с логистикой и обработкой платежей. Чтобы преодолеть эти проблемы, необходимы конкретные тактики, такие как повышение видимости, внедрение целевого маркетинга, оптимизация управления цепочками поставок и следование правилам платформы для улучшения экспортных показателей МСП на платформах электронной коммерции.

Ключевые слова: Торговые площадки, вопросы экспорта, направления бизнеса, перспективы развития.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/70-80>

Formation of a favorable business environment in the service sector in the liberated territories

Abdullayev Javid Mukhtar

PhD student

Institute of Economics of the Ministry of Science and Education

<https://orcid.org/0009-0006-9362-0170>

javidnarimansoy@gmail.com

+994 502542159

Abstract: Creating a favourable working environment in the service sector of the liberated territories was a subject of extensive discussion in this article. It was stated that this is one of the government of Azerbaijan's highest priorities. Facilitating expeditious and conducive business conditions can be achieved through the attraction of both domestic and international investments in the emancipated regions. Enhancing infrastructure via reconstruction endeavours constitutes a critical stride in establishing a conducive business milieu. Concerns regarding assistance for business proprietors to expand their capabilities in sectors including industry, tourism, and medical services were examined within the service sector. This presents a primary opportunity for the establishment of a conducive working environment, the enhancement of the quality of life for local residents, and the growth of the regional economy. The expeditious advancement of the sectors will augment the economic potential of the region as a result of this advantageous business climate. State policy includes transforming these regions into the economic epicentre of the area. The foundation of the efforts made in this regard is the establishment of a conducive business environment and the attraction of foreign investors.

Key words: service sector, business environment, liberated territories, Karabakh, foreign investment.

JEL R11 UOT 338.49

1. Introduction

Following the successful end of the 44-day Patriotic War in 2020, Azerbaijan is presently confronted with challenges pertaining to the Great Return to the liberated territories. Three decades ago, the despised adversary inflicted catastrophic devastation across all domains. Notwithstanding the magnitude of devastation and vandalism inflicted by the Armenians, Azerbaijan remains resolute in its endeavour to expeditiously and efficiently reinstate the Great Return to the regions liberated during the Patriotic War. Notwithstanding the brief duration that has transpired since the conclusion of the conflict, the commencement and vigorous maintenance of reconstruction endeavours in the liberated areas serve as further validation of this. We can say that life is returning to the territories liberated from occupation following the Patriotic War, in reference to the labour accomplished.

The expeditious reintegration of these territories into the state's functions is unequivocally demonstrated by the fact that numerous service areas have commenced operations in the liberated territories despite the passage of only a brief period of time since the conflict. The demining of the areas, coupled with the realisation of the Great Return and the growth of entrepreneurship, indicate that these regions will soon occupy a significant position in the economy of the nation.

2. Analysis of the activity of service areas created in the liberated territories

The hotel-congress centre complex constructed in Shusha is among the most expansive service locations to be established in the area. On May 10, 2023, this complex was inaugurated in the presence of the nation's leader and the first vice president. During the inaugural ceremony, the president discussed the Shusha-occupied Armenians' intention to erect a structure in this region that would serve as the "parliament" of the Nagorno-Karabakh Republic. This structure was dubbed a "devil's nest" by the president of Azerbaijan. This structure, the President stated, would be constructed in anticipation of the Armenianization of Shusha. İlham Aliyev proclaimed on January 14, 2021, during his first visit to Shusha, that the Armenians were unable to complete the construction of this structure and that the rightful proprietors of the occupied territories should return.

The complex's construction commenced on August 29, 2021, and it is situated on Zafar Road, a prominent thoroughfare within the city of Shusha. Consideration was given to both postmodern and classical architectural designs during the construction of the complex. Local and global corporations participated in the undertaking. The climate, culture, and history of Azerbaijan are incorporated into the interior design of the five-star complex.

The exterior of the complex showcases the harmonious integration of ornamental compositions and elements of national architecture. Historical edifices in the city of Shusha were crafted from stone extracted from the vicinity; the Shusha Hotel-Congress Centre Complex, in particular, contains exquisite structures crafted from these stones. Additionally, the building's northern and southern facades, along with the balconies, were constructed using materials that were also utilised in the construction of ancient structures in Shusha.

The Shusha Hotel-Congress Centre Complex is a destination that captivates observers due to its unique architectural design, exceptional standards, and extensive array of amenities. This singular architectural specimen comprises four stories plus a substructure. 154 accommodations, conference and banquet facilities, are available. Furthermore, it encompasses various amenities such as a fitness centre, restaurant, swimming pool, and additional service facilities [5].

The administration of the complex, the provision of energy, and the technical apparatus have been coordinated in accordance with global benchmarks. Modern control panel implementation ensures productive labour, security, and comfort. To ensure optimal air purification, ventilation systems that surpass the most stringent technical standards have been designed and implemented. The provision of electricity is the responsibility of generators, which operate continuously and consistently. Solar panels have been strategically positioned on the rooftop of the complex in order to generate energy in an ecologically sustainable manner.

A library containing approximately one thousand volumes is housed within the Shusha Hotel-Congress Centre Complex with the intention of safeguarding its rich cultural and literary heritage. The International Turkish Culture and Heritage Foundation, several embassies in Turkey, Hungary,

Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan, TURKSOY, and Tatarstan all contributed 215 book samples to this library.

This library provides patrons with the chance to acquire knowledge and engage in experiences pertaining to diverse literary traditions and cultures. Beyond ensuring guests' comfort and elegance, the Shusha Hotel-Congress Centre Complex offers an assortment of amenities designed to enrich visitors' intellectual and cultural experiences.

The hotel is hosting an exhibition titled "Native Culture Centre" to commemorate the rich cultural heritage of Azerbaijan. The exhibition presents a collection of artworks influenced by the Karabakh region, including pieces by renowned artists from Karabakh and others. The exhibition features a collection of 23 artworks that are the creations of individuals such as Maral Rahmanzade, Nadir Abdurrahmanov, Sattar Bahlulzade, and Altay Hajiyev. There are portraits of the inhabitants of Karabakh and captivating mountain landscapes of this region in addition to these paintings. Six additional works of art that draw inspiration from the motif of Karabakh are also displayed for the visitors. In addition to folk artist Akif Askerov, sculptors Mushfig Heydarov and Javanshir Mammadov are included among these individuals.

On the complex's property, a substantial expanse has been vegetated with the introduction of ornamental plants and trees. In the yard, an indoor garden featuring a contemporary design has been constructed. All of this was accomplished while the trees that surrounded the complex were preserved. Both interior and exterior parking spaces are available at the structure.

An early example of a service area in the emancipated regions is a portable hospital situated in Shusha, which commenced operations in 2021. This medical establishment comprises six wards and furnishes patients with an extensive array of essential services.

Emergency care, laboratory services, and surgical services are all offered at Shusha Modul Hospital. Patients from the surrounding areas who require medical assistance can obtain prompt and high-quality care at this establishment.

It is worth noting that this enterprise represents an additional stride towards enhancing the health of the local populace and fostering the growth of a more comprehensive healthcare infrastructure and medical expertise in the Karabakh region. This establishment marks the inaugural opening of a modular hospital in the Karabakh region [3].

Furthermore, it is worth mentioning that the city of Shusha is slated to receive the construction of a brand-new hospital during the initial quarter of 2024. This state-of-the-art medical facility will feature ninety accommodations and deliver exceptional medical services.

Following the triumphant triumph, the inaugural confectionery and confectionary enterprise commenced operations in the municipality of Shusha. This establishment is the initial business in the area to be liberated from occupation.

Financial assistance from the Small and Medium Business Development Agency enables "Azcake" LLC to operate and oversee both its retail location and production facility. In addition to aiding in the expansion of the business, KOBIA, which was established by the Ministry of Economy, furnished substantial assistance in the acquisition of apparatus to facilitate the organisation of confectionery and bakery product production.

The proximity of the production facility to the Shusha Mosque is significant. The enterprise employs six individuals in the manufacturing process of confectionery and confectionary products. Anticipated future developments include the enterprise achieving success in augmenting its production capacity, diversifying its product portfolio, and increasing its workforce. The provision of complimentary bread and confectionery items to soldiers and officers of our national army serves as an indication of the organization's dedication to social and humanitarian objectives [8].

According to data disclosed by the Statistics Committee, Shusha ranked as the second most economically prosperous district in Azerbaijan in 2022. As of the conclusion of 2022, the mean monthly wage in Shusha has risen by 32% in comparison to the preceding year, culminating in a value of 713 manats. As a consequence, Shusha achieved the fifth position in the republic among all districts and communities with respect to average monthly salary.

As of the conclusion of 2020, the mean wage in Shusha stood at 410 manats. The compensation

increase was influenced by a variety of factors, including the establishment of the Shusha State Reserve and the construction of new facilities in the city, including hotels and other businesses. The city of Shusha thus exemplifies its exponential social and economic development.

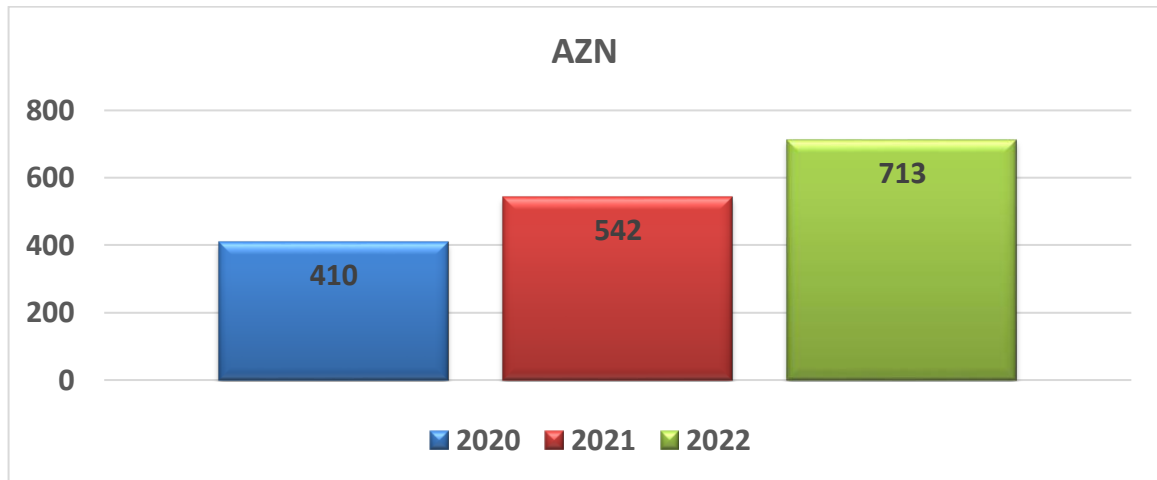


Figure 1. Salary growth in Shusha over the years.

Source: [2].

There were 1958 salaried labourers enrolled in the Shusha district as of the end of 2021. As of 2022, this figure had accumulated to 2191 individuals. This indicates that there has been a 12 percent increase in the workforce. Based on the data presented, Shusha will experience the most substantial percentage growth in the overall labour force of the nation in 2022.

Additionally, it is noteworthy that the majority of employment in Shusha is situated within the public sector. 2.125 individuals, or 97 percent, of the 2,191-person total workforce are employed in the public sector. The remaining 66 individuals, or 3 percent, are employed by private sector organisations. Additionally, it is common knowledge that Shusha is home to several private sector establishments, such as three distinct market chains and one restaurant.

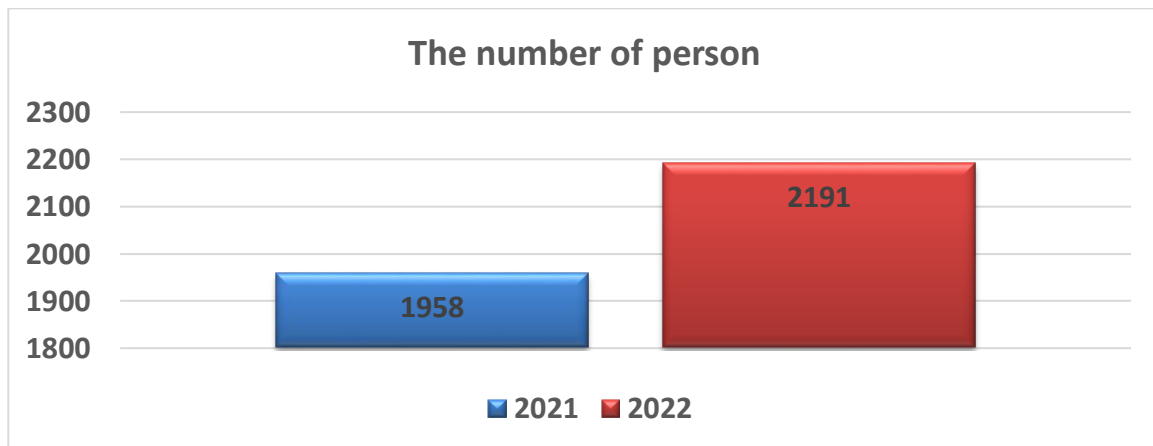


Figure 2. Number of employees working in Shusha.

Source: [2].

Immediately following the conclusion of the conflict, the city of Shusha served as the inaugural symbol of efforts to revitalise the tourism industry in the Karabakh region. A number of bus services commenced operations during this time period, assisting in the promotion of Shusha as an adaptable and intriguing tourist destination. Official statistics indicate that Shusha is already able to generate revenue from tourism.

The sum of the accommodations at the "Kharibulbul" and "Karabagh" hotels in Shusha, in addition to a guesthouse, amounts to 137. These areas can accommodate 287 visitors in total. This

establishment provides comfortable lodging for visitors so they can gain a more comprehensive comprehension of the cultural and historical landmarks in Shusha.

Throughout the year 2022, the sale of guest houses and hotels bearing the names "Kharibulbul" and "Karabagh" generated one million four hundred and sixty-nine manats in revenue. Further, a sum of one million 496 thousand manats was acquired in revenue from the public catering services rendered by these hotels. Furthermore, twenty thousand manats were generated through the utilisation of conference rooms. The combined revenue of these three enterprises amounts to a sum of three million manats.

In the city of Shusha, the mean cost of a single-person hotel room for the night was 84 AZN. In hotels located in Shusha, 16,640 visitors arrived in this city over the course of the previous year. A total of 85% of these individuals are Azerbaijani citizens, while the remaining 15% are citizens of foreign nations. During this time period, the mean number of overnight stays per individual is 1.1, suggesting that one-day excursions comprise the majority of large-scale journeys. Seventeen thousand twenty-one individuals travelled by bus to Shusha in 2022 [2].

3. Establishment conducive business climate in service sector of liberated areas

Large-scale construction and development initiatives are being carried out in occupied regions of Azerbaijan without the assistance of foreign financial institutions. The funding for the implementation of these initiatives comes from the state's own funds. The quantity of funds transferred from the state budget to regions liberated from the state budget for reconstruction purposes increases in the years following the conflict. In 2021 and 2022, restoration and reconstruction efforts were assigned a total of 2.7 billion manats and 2.2 billion manats, respectively, for the territories of Eastern Zangezur and Karabakh. The budget has designated 3 billion manats for the restoration of regions liberated from occupation in 2023, representing an increase of thirteen percent compared to the budgeted amount for the previous year.

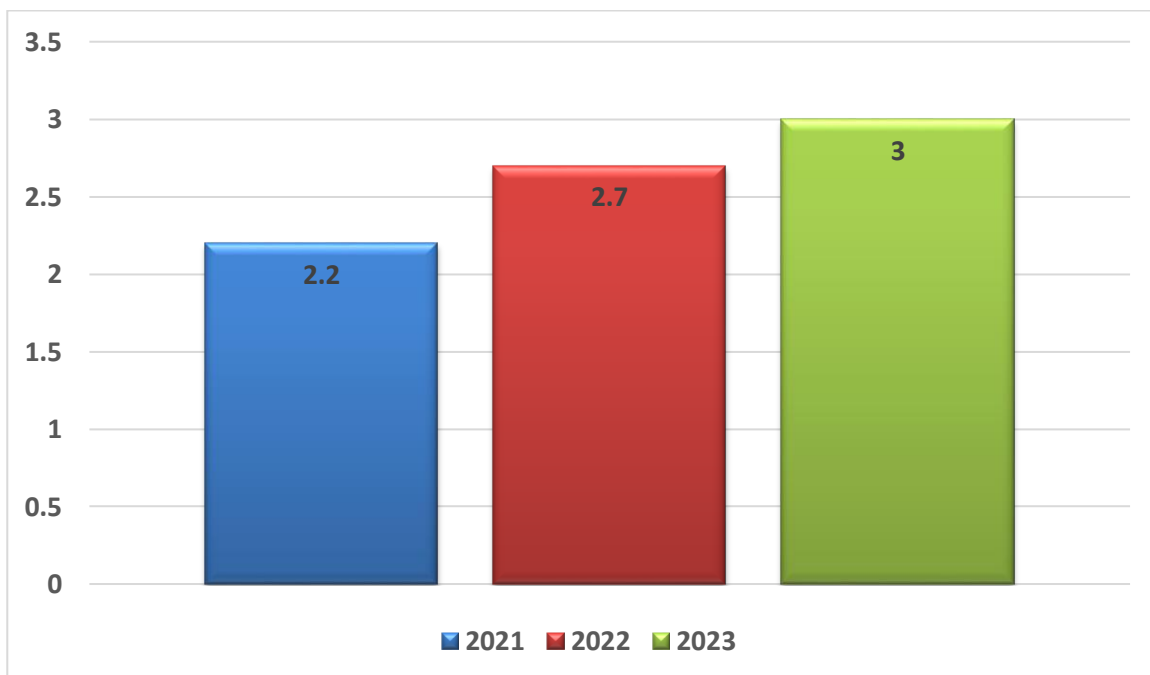


Figure 3. Allocations from the state budget to territories freed from occupation (billions of manats).

Source: [4].

To foster entrepreneurial endeavours in the regions of East Zangezur and Karabakh, the government has commenced implementing several significant initiatives. The "Small and Medium Business Development Agency" received 1,339 applications to participate in commercial operations in the regions as of January 1, 2023, according to statistics provided by the organisation. 873 of the

submitted applications are domestic. The remaining 466 are international citizens representing 37 distinct nations. Karabakh and Eastern Zangezur are dominated by Turkish, Russian, Kazakh, and Hungarian merchants interested in investing. The expeditious expansion of legal and natural persons interested in entrepreneurial endeavours in these regions will be attributable to the state-established assistance mechanisms for entrepreneurship.

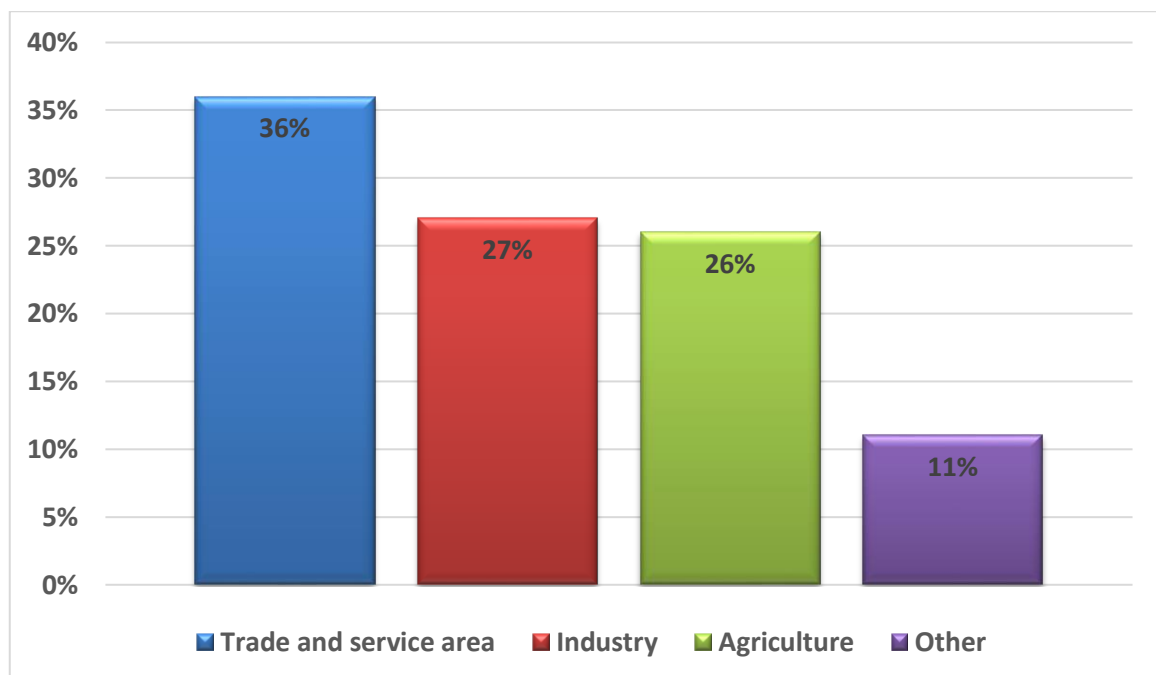


Figure 4. Distribution of applications for investment projects by sector.

Source: [4].

The establishment of an environment conducive to investment in the liberated territories is contingent on the successful execution of several critical physical infrastructure projects. Presently, substantial progress has been made in these regions regarding the development of operational and contemporary infrastructure. Initially, a comprehensive electricity provision was executed in its entirety. At present, the liberated regions that are linked to the overall energy network of the nation have integrated into the energy infrastructure of the country. This effectively establishes a conducive atmosphere that enhances the appeal of the region, consequently impacting the investment climate and enticing international investors.

The provision of contemporary and effective communication services to the local populace and business institutions constitutes an additional critical component of the infrastructure. The provision of telecommunications, the internet, and other connections enables merchants and entrepreneurs to conduct transactions and communicate. This is a critical determinant in terms of employment opportunities and residential quality.

Furthermore, the abundance of transportation options – air, sea, and rail – enables the region to exchange information with foreign nations and other regions in an efficient manner. This helps to provide cost-effective and efficient transport services to the region while facilitating the purchase and sale of products.

The region officially designated as a "green energy" zone is predominantly powered by renewable energy sources. This suggests the existence of a dynamic and flexible energy sector that is experiencing substantial growth. The region's infrastructure renders it exceedingly appealing to corporations and investors seeking to establish enterprises in the flexible, renewable, and energy-efficient energy sectors.

Furthermore, substantial tourism and manufacturing infrastructure, the construction of hydroelectric plants, and the provision of potable water all contribute to the expeditious progress of the region and the enhancement of living conditions for its residents.

All of these infrastructure and energy initiatives are attracting foreign investors and revitalising the investment climate in the region, thereby highlighting the liberated regions' potential for accelerated development.

From an economic standpoint, investing in the economic territories of East Zangezur and Karabakh can yield substantial returns for entrepreneurs. Not solely due to the fact that the developed infrastructure satisfies cutting-edge standards and is executed through the utilisation of sophisticated technologies, but also because the government employs sufficient economic incentives to foster an entrepreneurial climate in those areas. Notes have been appended to the Tax Code in accordance with the modifications implemented regarding taxation in territories that have been liberated from occupation. Further provisions pertain to concessions concerning commercial activities within those specific regions. Ten years from January 1, 2023, residents of the exempted territory are exempt from profit (income), property, land, and simplified tax obligations. As a consequence, the initial tax liability of the corporate entity is substantially diminished.

An additional noteworthy provision grants tax exemption to shareholders (shareholders) of legal entities that establish their domicile in said territories and remain there for a decade subsequent to January 1, 2023. Furthermore, beginning on January 1, 2023, apparatus, technological equipment, and devices imported will be granted a ten-year exemption from value-added tax (VAT).

To foster economic expansion in the regions and promote greater socioeconomic activity, the state is implementing supplementary initiatives aimed at enhancing the financial security of policyholders and insurance partners.

Furthermore, a decision was made to furnish state financial aid in the shape of loans, which serve as the primary investment component for entrepreneurial endeavours. Furthermore, by decree dated January 9, 2023, the President of the Republic of Azerbaijan authorised and endorsed decisions regarding the subsidisation and guarantee of loan interest rates for commercial entities operating in occupied territories. This action was taken to facilitate the provision of financing by corporate entities operating within the liberated territories. In accordance with the established procedure, the parameters of the state guarantee for loans to commercial entities operating in the Karabakh and East Zangezur region, as well as the subsidisation of interest on received loans, have been established. In relation to loans acquired through direct state guarantee, the guarantor is the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan [1].

By Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 28, 2017, KOBIA was established with the following objectives: to promote the growth of small and medium-sized enterprises (SMEs) in the country, to oversee the operations of organisations, and to increase the significance and role of SMEs. In addition to overseeing collaborations between the commercial and state sectors, the agency provides assistance to enterprises conducting business in the liberated region.

Entrepreneurs submitted 1152 applications to KOBIA in 2022 in an effort to establish enterprises in liberated regions, according to available data. A total of 405 applications represent international businesses and 747 pertain to domestic enterprises. A Coordination Headquarters was established at a meeting of the Working Group on Economic Issues of the Interdepartmental Centre with the objective of resolving the issue of entrepreneurship development in the territories liberated from occupation from a central location.

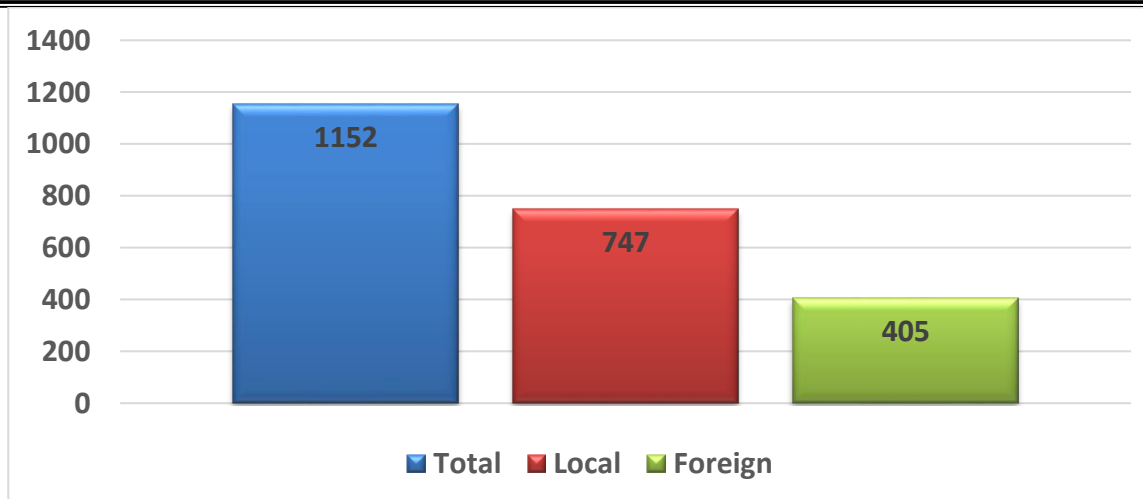


Figure 5. The number of applications for entrepreneurial activity to KOBIA in liberated regions according to the data of 2022.

Source: [9].

An increasing number of women aspire to become entrepreneurs and are establishing their own businesses in the liberated regions. Approximately 9,000 female entrepreneurs, comprising both current and prospective business proprietors, attended the trainings that were conducted in 2021. Additionally, in the "Startup" category, three grants were awarded to women entrepreneurs, while four certificates were presented to women entrepreneurs. KOBIA declares its readiness to assist female entrepreneurs in the economic zones of Eastern Zangezur and Karabakh in establishing and expanding their companies [9].

On his social media account, Economy Minister Mikayil Jabbarov reported that twelve newly constituted business entities invested a total of 135 million manats in the Economic Zones Development Agency-managed industrial zones last year. As a consequence of this investment, 744 permanent positions were created.

In a distinct article, Mikayil Jabbarov underscored the fact that a cumulative sum of 471 million manats will be invested in the industrial zones of Azerbaijan in 2023 by 26 commercial enterprises that have been granted residency by IZIA.

Official recognition was granted to a total of seven structures in Agdam, five in the "Araz Valley Economic Zone," eight in the Sumgayit Chemical Plant, three in the Pirallahi Industrial Park, one in the Hajigabul Industrial District, and two in the Sabirabad Industrial District. According to the Minister, they are anticipated to generate over three thousand employment opportunities.

Seven industrial complexes are presently operational within our nation. "Sumgayit Kimya," "Mingachevir," "Pirallahi," "Garadagh," "Aghdam," "Balakhani," and "Araz Valley Economic Zone" are among the industrial complexes mentioned. Furthermore, our nation comprises five distinct industrial districts, namely Hajigabul, Neftchala, Masalli, Sabirabad, and Sharur. The industrial zones that were established granted resident status to a grand total of 138 business entities. The entrepreneurial entities' investment volume surpasses seven billion manats.

Industrial zones have produced goods valued at 11.1 billion manats thus far. These items, valued at over 3.6 billion manats, were exported to over sixty countries worldwide.

Furthermore, similar to other regions within our nation, significant emphasis is placed on the advancement of industrial parks and communities in Eastern Zangezur and Karabakh. At present, the procedure for establishing said enterprise in Agdam is in progress. The scheduled completion date for construction projects in the Industrial Park situated in the vicinity is 2024. The organisations tasked with manufacturing a wide range of metal products—including wallpaper, shoes, roofing materials, pipelines, and box profiles—will execute these initiatives. Additionally, firefighting and ventilation apparatus will be manufactured.

Aghdam industrial park encompasses 190 hectares in area. Twelve million manats have been invested in this location. Design and construction activities were completed within a brief time frame.

Furthermore, the concrete manufacturing enterprise has commenced operations.

Twenty-five distinct corporate entities are presently registered within Aghdam Industrial Park. 175 million manats were invested by investors in the park. This ultimately generates employment for over 1,600 individuals on a permanent basis. Over ten of the aforementioned organisations have commenced construction and installation activities. The operation of the following seven firms is anticipated to commence in the immediate future.

The objectives of Aghdam Industrial Park are to stimulate population growth, increase the industrial potential of Karabakh, and foster entrepreneurship while establishing a technologically advanced and competitive industrial production system. Prioritisation of service areas, production of feed, fertiliser production and processing, packaging of agricultural goods, canning of fruits and vegetables, livestock and milk products and packaging of construction materials are the primary activities of the park.

As of October 4, 2021, the industrial park of the Araz Valley Economic Zone, which was established by decree of the chief of state, comprises one non-resident and five residents. There will be an investment of approximately 33 million manats in this economic zone in the Jabrayil district. This will facilitate the creation of over 420 permanent positions.

A ten-year exemption from property, land, and profit tax is granted to inhabitants of industrial parks established in Karabakh and Eastern Zangezur, commencing from the date of their registration. A further ten years are granted of exemption from value-added tax (VAT) and customs duties pertains to the importation of machinery, technological devices, and production equipment.

The feasibility of foreign investment attraction and the expansion of the non-oil sector are greatly enhanced by the existence of industrial parks and communities. Their greatest advantage is the transfer of new technology to the country, which enables the manufacturing of competitive products. Furthermore, there has been considerable interest from local enterprises in establishing new national manufacturing companies that utilise these technologies. They possess a strong inclination towards applying the global expertise acquired in the development of industrial sites and communities [6].

The inaugural event of "Auto Leasing Azerbaijan" LLC was attended by Presidents Rustam Minnikhanov of the Republic of Tatarstan and Ilham Aliyev of the Republic of Azerbaijan, both of whom were on a state visit to our nation on June 17 of last year. Please be advised that the location of this LLC is the "Araz Valley Economic Zone" Industrial Park.

Minister of the Economy Mikayil Jabbarov provided comprehensive details regarding the inauguration of the "Araz Valley Economic Zone" Industrial Park in the economic district of East Zangezur. Positive beliefs are said to emanate from the Arazboyu region in eastern Zangezur due to its southern location and plain topography, which serve as an entrance gate.

To entice prospective investors, the Industrial Park is situated in a strategically advantageous location with regard to the region's logistical prospects, which are both lucrative and intriguing. The park provides direct access to the surrounding roads and train tracks.

Priority orientations include logistics, trade centres, wholesale and retail establishments, warehouse complexes, vehicle fleets, petrol stations, customs and auto repair facilities, among others, on the Industrial Park's 200-hectare territory. While the park is being developed in phases, the surrounding area has been devoid of military ordnance and mines. Additionally, a mobile campus has been established to provide business proprietors and employees with conducive working environments.

It was reported, following the presidents' slicing of the red ribbon signifying the inauguration of "Auto Leasing Azerbaijan" LLC, that this organisation is a joint venture between Azerbaijan and Russia. "Auto Leasing Azerbaijan" LLC is in the process of constructing a substantial technical service centre on a three-hectare plot of land within the "Araz Valley Economic Zone" Industrial Park. The establishment will serve as a central location for the accumulation of agricultural vehicles and equipment. Up to 1,500 vehicles utilised on cleared land, transit vehicles, and other cargo-transporting equipment will be serviced at the facility.

The facility complex has been expanded to include service work rooms, a technical service

block, a repair workshop, a reception area, and a work room, in addition to a warehouse service. A cleansing station for petrol and diesel engines, as well as apparatuses for repairing engines and other components, electrical devices, pneumo and hydro devices, will function in the workshop where technical repairs are performed.

Furthermore, a multitude of service facilities, including motels and sales centres for spare parts, have been established in this area. Furthermore, the centre will be staffed with mobile repair and technical service teams, enabling the maintenance of all equipment and techniques utilised in the liberated regions on-site.

Already, over 9.4 million manats have been expended on the enterprise's construction, which represents over 90 percent of the total investment amount of 10.2 million manats. The enterprise in its entirety will deliver an outstanding service with regard to employment provision [7].

4. Conclusion

It is widely acknowledged that KOBIA has been completely mobilised to assist in the improvement of the business climate in the liberated territories. Around 1200 businesses desiring to establish operations in the region have submitted applications to KOBIA. These businesses consist of both domestic and foreign entities. Concurrently, free economic zones have been established in the territories with the intention of facilitating the operations of commercial entities more efficiently. Illustratively, these consist of the Agdam industrial park and the Araz economic zone, among others. Furthermore, as elaborated upon in the aforementioned section, the state is expeditiously implementing strategies to enhance the regions' economic appeal. It is crucial that enterprises who commence operations in the region in accordance with these measures are eligible for a range of tax and customs advantages. In their preliminary stages, these measures encompass a decade.

As previously stated in detail within the article, the restoration of the liberated regions and the repatriation of the populace to their ancestral territories occur simultaneously. It is only natural that if vitality is restored to the regions, service areas will also be revitalised. Private and public entities are exerting considerable effort in this regard. It is probable that both public and private companies consider establishing service sector operations in these regions for reasons other than generating revenue. Engagement in these domains possesses a distinct spiritual significance as opposed to economic merit. Presently, we are observing a notable inclination among corporations in these sectors to establish service areas. Illustrative instances include the hotel-congress centre that commenced operations in Shusha, as well as the subsidiaries of the "Oba," "Bravo," and "Araz" retail chains that established operations in diverse liberated regions.

References

1. https://azertag.az/xeber/qarabag_ve_serqi_zengezurda_sahibkarliq_muhiti-2633255
2. <https://azpost.info/susada-is1%C9%99y%C9%99n1%C9%99r-n%C9%99-q%C9%99d%C9%99r-maas-alir/>
3. <https://demokrat.az/az/news/91624/susada-ilk-modul-tipli-xestexana-acildi-fotolar>
4. <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/qarabag-ve-serqi-zengezurda-sahibkarliq-muhiti-711>
5. <https://fed.az/az/turizm/susa-otel-konqres-merkezi-kompleksinin-acilisi-olub-163594>
6. <https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/160018-yeni-senaye-zonalari-qeyri-neft>
7. <https://president.az/az/articles/view/60295>
8. <https://report.az/biznes-xeberleri/susada-corek-ve-sirniyyat-muessisesi-fealiyyete-basladi/>
9. https://www.yeniazerbaycan.com/MEDIA_e71482_az.html

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə xidmət sektorunda əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması

Abdullayev Cavid Muxtar, doktorant
Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0006-9362-0170>
javidnarimansoy@gmail.com
+994 502542159

Xülasə: Bu məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə xidmət sektorunda əlverişli iş mühitinin yaradılmasının Azərbaycan hökumətinin prioritet məqsədlərindən biri olduğu geniş müzakirə edilmişdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yerli və xarici investisiyaları cəlb etməklə sürətli və dəstəkləyici biznes mühitini təmin etmək mümkündür. Yenidənqurma işləri ilə infrastrukturun gücləndirilməsi biznes mühitinin yaradılması istiqamətində mühüm addımdır. Xidmət sektorunda sənaye, turizm və tibbi xidmətlər kimi sahələrdə potensialı artırmaq üçün biznes sahiblərinə dəstək məsələləri araşdırılmışdır. Bu, əlverişli iş mühitinin yaradılması, ərazilərdə yaşayan insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və region iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsas imkandır. Yaradılan bu əlverişli biznes mühiti sahələrdə sürətli inkişafı təmin etməklə rayonun iqtisadi potensialını artıracaqdır. Dövlətin qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdən biri bu ərazilərin regionun iqtisadi mərkəzinə çevirməkdir. Bu istiqamətdə xarici investorların cəlbi və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması görülən işlərin əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: xidmət sektoru, biznes mühiti, işğaldan azad ərazilər, Qarabağ, xarici investisiya.

JEL R11 UOT 338.49

Формирование благоприятной бизнес-среды в сфере услуг на освобожденных территориях

Абдуллаев Джавид Мухтар, аспирант
Институт экономики Министерства науки и образования
<https://orcid.org/0009-0006-9362-0170>
javidnarimansoy@gmail.com
+994 502542159

Резюме: Создание благоприятной рабочей среды в сфере обслуживания освобожденных территорий стало предметом широкого обсуждения в данной статье. Было заявлено, что это один из важнейших приоритетов правительства Азербайджана. Облегчение оперативных и благоприятных условий для ведения бизнеса может быть достигнуто за счет привлечения как внутренних, так и международных инвестиций в эмансипированные регионы. Улучшение инфраструктуры посредством усилий по реконструкции представляет собой важнейший шаг в создании благоприятной деловой среды. В секторе услуг были рассмотрены опасения по поводу помощи владельцам бизнеса в расширении их возможностей в таких секторах, как промышленность, туризм и медицинские услуги. Это представляет собой главную возможность для создания благоприятной рабочей среды, повышения качества жизни местных жителей и роста региональной экономики. Быстрое развитие секторов увеличит экономический потенциал региона в результате благоприятного делового климата. Государственная политика предполагает превращение этих регионов в экономический эпицентр региона. Основой усилий, предпринимаемых в этом направлении, является создание благоприятной деловой среды и привлечение иностранных инвесторов.

Ключевые слова: сфера услуг, бизнес-среда, свободные территории, Карабах, иностранные инвестиции.

JEL R11 UOT 338.49

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/81-90>

Ways to eliminate the risks that may arise in the development of medium entrepreneurship in the territories liberated from occupation

Osmanov Elchin Farhad
Baku Business University
Osman.elchin@gmail.com

Abstract: For growth to be sustainable, it is essential to remove obstacles to medium-sized business development in formerly occupied areas in the times to come. Investment, legal frameworks, and capacity-building initiatives are some of the measures that will be prioritized as we investigate ways to mitigate these risks. These regions will unleash their economic potential, generate jobs, and ensure their success in the long run by fostering an atmosphere conducive to medium-sized businesses. We conclude by touching on a number of topics relevant to the formulation of critical strategies for the mitigation of potential hazards to entrepreneurs operating in the freed areas and the promotion of robust growth in the medium-sized enterprise sector.

Key words: Entrepreneurship development, risks, risk management, Medium entrepreneurship.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə orta sahibkarlığın inkişafında yarana biləcək risklərin aradan qaldırılması yolları

Osmanov Elçin Fərhad
Bakı Biznes Universiteti
Osman.elchin@gmail.com

Xülasə: İşğaldan azad olunmuş ərazilərin qarşdakı dövrlərdə orta sahibkarlığın inkişafında risklərin aradan qaldırılması davamlı inkişaf üçün zəruridir. Bu məqsədlə investisiya, tənzimləyici çərçivələr və potensialın gücləndirilməsi proqramları kimi tədbirləri vurğulayaraq bu riskləri aradan qaldırmaq üçün strategiyaları araşdıracağıq. Orta sahibkarlıq üçün əlverişli mühitin yaradılması ilə bu ərazilər iqtisadi potensialı açar, məşğulluq imkanları yarada və uzunmüddətli rifaha yol açması ilə nəticələnməkdir. Xülasəmiz də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq prosesində baş verə biləcək risklərin azaldılması və orta sahibkarlığın güclü inkişafına təkan vermək üçün əsas strategiyaların inkişafı üçün müxtəlif məqamlara toxunacağıq.

Açar sözlər: Sahibkarlıq inkişafı, risklər, risklərin idarə edilməsi, orta sahibkarlıq.

Giriş

Hər bir iqtisadiyyat müəyyən dərəcədə kiçik və orta biznesə (KOB) əsaslanır və KOM-lar inkişaf etməkdə olan və yüksələn iqtisadiyyatlarda xüsusilə mühüm rol oynayır (Obi J., Ibidunni A.S., Tolulope A., və başqaları 2018). Bu şirkətlər bütün Aİ müəssisələrinin 99%-ni təşkil edir, son beş ildə bütün yeni iş yerlərinin 85%-ni yaradıblar və bu sahədə bütün özəl sektorun iştirakının 2/3-nə cavabdehirlər (https://ec.europa.eu/growth/smes_en).

Məsələn, 2015-ci ili götürək; 23 milyon KOM 90 milyon iş yeri yaratmış və iqtisadiyyata əlavə 3,9 milyard avro töhfə vermişdir (European Parliament, 2019). Nəhəng korporasiyalardan fərqli olaraq, KOM-lar fərqli mühitlərə nəzərəcarpacaq dərəcədə uyğunlaşa bilirlər, texnoloji dəyişikliklərə daha yaxşı cavab verirlər, gəlir bölgüsünü daha effektiv təşviq edirlər və bazar dalğalanmalarını və yeni müştəri tələblərini daha yaxşı idarə edə bilirlər. Üstəlik, təşkilatı strukturu qərarları daha tez qəbul etməyə imkan verir (Perez-Gomez P., Arbelo-Perez M., Arbelo A., 2018). Bununla belə, inkişaf imkanları ilə məşğul olmaq və tam potensialına çatmaq üçün KOS-lar uzunmüddətli kapitalın etibarlı mənbəyinə ehtiyac duyurlar (Dowling M., O'Gorman C., Puncheva P., Vanwalleghem D., 2019). Dünyanın əksər iqtisadiyyatlarında, lakin xüsusən də inkişaf etməkdə olan və iqtisadi yüksəlmə də olan ölkələrdə kiçik və orta şirkətlər (KOB) iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayırlar (Obi J., Ibidunni A.S., Tolulope A., və başqaları 2018).

Sahibkarlıqda risk anlayışı ondan ibarətdir ki, o, firmanın fəaliyyətindən və ətraf mühitindən qaynaqlanır və onun aktivlərinin dəyərinin azalmasına və ya imkanların itirilməsinə səbəb ola bilər (Sebestova J., Sroka W., 2020).

Bundan əlavə, risklərin baş vermə tezliyi, məruz qalma ehtimalı və ya nəticəsi ilə bağlı aydınlıq olmadıqda risklər mövcuddur. Kiçik və orta müəssisələrin (KOB) risk standartlarına riayət etmək üçün daha böyük təşkilatlarla eyni həvəsi yoxdur, çünki onların fəaliyyətləri çox vaxt iri şirkətlər kimi geniş deyildir. Bundan əlavə, bu standartların vurğuladığı təhlükələr şirkətdən tez hərəkət tələb edir. Təəssüf ki, bunlar çox vaxt düzgün idarə olunmur və şirkətlərin iflası ilə nəticələnir (Smit Y., Watkins J., 2012).

Risklərin idarə edilməsi standartlarına və protokolun uğurlu tətbiqin də, kiçik müəssisələrin təcrübəli idarəetməyə sahib olma ehtimalı digər həcmli şirkətlərə baxdıqda daha çoxdur. (Weissinger R., 2013). Krügerə (2020) görə, KOM sahibləri risklərin idarə edilməsini başa düşürlər, lakin onların anlayışı ən yaxşı təcrübə standartları ilə müqayisədə çox vaxt böhranın idarə edilməsi ilə məhdudlaşır. Digər tərəfdən, araşdırmalar göstərdi ki, KOM sahiblərinin əksəriyyəti Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO) tərəfindən müəyyən edilmiş strukturlaşdırılmış və hərtərəfli standartlara əməl etməkdənsə, öz təcrübələrinə arxalanırlar. Bunun səbəbi, onların ya riski və ya idarəetmə mürəkkəbliyini effektiv şəkildə idarə etmək üçün bilik və ya resurslara malik

olmamalarıdır (Le Roux H., 2016).

Risqlərin idarə edilməsi təşkilat daxilində qeyri-bərabər şəkildə paylaşdırılır, çünki bəzi KOM sahibləri öz təcrübələrindən və yerində bir struktur olmadan çoxlu vəzifələri icra edirlər (Hopkin P., 2018 : Meyer D. F., Meyer N., 2017).

Riskdən yayınma kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün ümumi strategiyadır, çünki onların ölçüsü, resursları, müstəqilliyi və risklərin idarə olunması anlayışı eynilik təşkil edir. Nəticə etibarilə, kiçik və orta müəssisələr (KOB) zəif planlaşdırılan böhran idarəçiliyi səbəbindən fürsətləri əldən verə bilər ki, bu da öz növbəsində itkilərə və ya risklərin ötürülməsi vəziyyətlərini pisləşdirir və likvidliyə təzyiqli göstərə bilər (Pop N. A., Dabija D.C., Iorga M., 2014).

Nəticədə, kiçik və orta müəssisələrin (KOB) daha çox insanın problemdən xəbərdar olması və büdcələri daxilində işləyən həlləri həyata keçirə bilməsi üçün riskləri idarə etməyə başlamaq üçün daha asan yola ehtiyac var. Diedericks (2015) fikrincə bütün kiçik müəssisələrin likvidlik və vaxta gəldikdə unikal problemləri olduğunu qeyd edir ki, bu da qənaətcil risklərin idarə edilməsini daha da vacib edir. Marx və Swardt (2013) və Borocki başqaları (2019), risklərin idarə edilməsi sistemətik, davamlı olmadan, risk hadisələrinin ehtimalını qiymətləndirmədən, nəticənin potensial ciddiliyini təxmin etmədən və bütün risklərə nəzarət etmədən inkişaf etmək qeyri-mümkündür.

Kiçik və orta müəssisələrin ehtiyacları nəzərə alınmaqla hazırlanmış kiçik biznes riskinin idarə edilməsi əsas risk idarəetmə standartlarının əsaslarını əhatə edir. Özündə bu idarəetmə aləti ilkin risklərin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək və əlavə olaraq ümumilikdə riskləri idarə etmək üçün sadə, heç bir xərc tələb etməyən təlimatdır. Risk alətləri kiçik şirkətlərə həm məlum, həm də kəşf edilməmiş təhlükələri aşkar etmək üçün hazırlanmış bir sıra sadə suallar verməklə potensial təhlükələri tapmağa kömək edən bir vasitədir. Prioritetləşdirməyə və müxtəlif risklərin müəyyənləşdirilməsinə kömək etməklə yanaşı, bu idarəetmə aləti müəyyən edilmiş təhlükələrə əsaslanmaq üçün qiymətləndirməyə istiqamətlər təklif edir. Bu, KOM-ların risklər üçün xərc smetalarını yaratdıqları üçün onların başa düşülməsini yaxşılaşdırır. Bu sənədin əsas məqsədi kiçik və orta ölçülü firmaların (KOB) riskləri daha yaxşı başa düşmək, qiymətləndirmək və idarə etmək üçün istifadə edə biləcəyi proses alətini təmin etməkdir.

Rəqabətli mövqə əldə etmək və saxlamaq tələbi, biznes mühitinin intensiv və daim dəyişən xarakteri ilə yanaşı, müəssisələri ən uyğun biznes strategiyalarını həyata keçirməyə sövq etməlidir (Borocki J., və başqaları 2019). Şirkət bu üsullardan istifadə etməklə özünü müxtəlif vəziyyətlərə salır və fərqli risklərlə üzləşir. Ümumiyyətlə, risk biznesin ayrılmaz hissəsidir, çünki heç kim hər hansı bir işgüzar cəhdin nə qədər tez-tez və ya yekun nəticəsinin nə olacağını dəqiq demək qeyri mümkündür (Hopkin P., 2018). Meyer və başqalarının (2017), fikrincə isə müəssisələr yalnız mükafatların əhəmiyyətli ola biləcəyinə inandıqları təqdirdə riskə girməkdədirlər. Bununla belə, şirkətin fəaliyyətinin yarada biləcəyi təhlükələri diqqətlə qiymətləndirməkdənsə, bu, çox vaxt kiçik biznes sahiblərinin təcrübəsinə görə baş verir. Böyük risklərin və ya daha az təhlükələrin konqlomerasiyasının adekvat şəkildə idarə edilməməsi bu cür qərar qəbul etmə proseslərindən yarana bilər və nəticədə şirkətin məhvinə səbəb ola bilər. Sebestova və Sroka (2020) isə qeyd edir ki, qllobal iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən KOM-ların bu səbəbdən xüsusilə həssas olduğunu iddia edirlər. Kiçik və orta müəssisələrin (KOB) böyük əksəriyyəti ya xidmət təminatçıları (28,9%), ya da sadəcə satış edən müəssisələrdir. (16,57%).

Biznes, idarəetmə, reputasiya, əməliyyat, mənəvi və hüquqi risklər KOM-lar üçün ən çox yayılmış risklərdir (Krüger N.A., 2020). Krügerə (2017) görə, kiçik və orta müəssisələr (KOB) əsasən əməliyyat və biznes risklərindən narahatdırlar çünki, kiçik və orta ölçülü müəssisələr (KOB) müəssisənin genişmiqyaslı risklərinin idarə edilməsinin (ERM) hərtərəfli şəkildə tətbiq edilməsini təmin etmək üçün ixtisaslı risk işçiləri komandası təyin edə bilən böyük müəssisələrdən fərqli olaraq, öz biznes və ya əməliyyat ehtiyaclarını birbaşa həll edə bilən işçilərin işə götürülməsinə üstünlük verirlər. Bu arada, mütəxəssisləri işə götürmək üçün kifayət qədər resurs olana qədər firma sahibi və ya rəhbərliyi daha strateji və idraklı biznes vəzifələrini özləri yerinə yetirirlər (Krüger N.A., 2020). Risklərin idarə edilməsi və ya müəssisə miqyasında proaktiv risklərin qarşısının alınması üçün hərtərəfli strategiya olmadıqda, yuxarıda qeyd olunan vəzifələr əməliyyat və ya biznes əməliyyatlarına mane ola bilər və bu, baş verən risk hadisələrinə reaksiya vermək meylinə səbəb ola

bilər (Krüger N.A., 2017).

Likvidlik çatışmazlığı səbəbindən müflisləşmə, qeyri-ardıcıl və aşağı performans, gəlir çatışmazlığı, məhdud artım və öhdəliyə dominant balans hesabları kimi məsələlər KOM uğursuzluğunun konseptual mənzərəsində üstünlük təşkil edir. Bundan əlavə, kiçik və orta müəssisələrin (KOB) kommersiya əməliyyatlarını, insan resurslarını və texniki sənayeyə aid məsələlərini idarə etməkdə çox vaxt qeyri-adekvat idarəetmə təcrübələridir. Kiçik bizneslər çox vaxt zəif idarəçiliyə malikdirlər, çünki onların rəhbərləri lazımi bacarıqlara malik deyillər, məhdud təcrübəyə malikdirlər və maliyyə və texniki imkanları zəifləyirlər. Üstəlik, çox vaxt yalnız bir neçə menecer və ya hətta bir nəfər bütün idarəetmə qərarlarını verir. Belə görünür ki, kiçik təşkilatlar idarəetmə problemlərini praktikada tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər. Bunun səbəbi, onların qısa və orta müddətli planlar qurma ehtimalı daha yüksəkdir və strateji mövqelərini dəyişdirmək ehtimalı daha azdır, bu da onları kənar qüvvələrə daha çox məruz qoyur. KOM-ların çatışmazlıq göstərdiyi başqa bir sahə böyümənin idarə edilməsinin təşkilidir. Bunun səbəbi şirkət böyüdükcə onun mürəkkəbliyi artır və menecerlər əlavə əməliyyat problemlərinin öhdəsindən gələ bilməsi üçün əlavə təlim tələb edir. Maraqlı tərəfləri maraqlandıran möhkəm bir şirkət mədəniyyətinin qurulması da böyümənin idarə edilməsinə böyük kömək edə bilər. Bir çox araşdırmaya görə (Meyer, 2017), bu, inkişafın qeyri-bərabər paylandığı yerlər haqqında şirkətdə məlumatlılığın artmasına səbəb olacaqdır.

Risqlərin idarə edilməsi itkilərin azaldılmasına kömək edə bilər və hətta problemlər təcrid olunmuş kimi görünsə belə, inkişafı məhdudlaşdıran risk faktorlarını proaktiv şəkildə həll etməklə şirkətə kömək edə bilər. Smit və Watkins (2012) riskin idarə edilməsinin böyümə və mürəkkəblik nəticəsində meydana çıxan dəyişən strateji və texniki amilləri nəzərə alan risklərin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, prioritetləşdirilməsi və müalicəsinə sistemli yanaşma təklif etməklə KOM-lara bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edə biləcəyini bildirir.

Kiçik və orta müəssisələr (KOB) risklərin idarə edilməsi üsullarından istifadə etməklə öz resurslarından daha yaxşı istifadə edə bilərlər; bu, şirkətə əlavə zəiflikləri tez bir zamanda aradan qaldırmağa imkan verəcəkdir. Daha əlverişli nəticələr əldə etmək üçün həddindən artıq riskləri minimuma endirmək risklərin idarə edilməsinin əsas məqsədidir. Bu, xüsusilə kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün, xüsusən fəaliyyətlərinin ilk beş ilində vacibdir (Hopkin P., 2018). Buna baxmayaraq, kiçik və orta müəssisələr (KOB) risklərin müəyyənləşdirilməsi, təsnifatı və ya idarə edilməsi üçün rəsmi prosedurlara etibar etməkdənsə, reallıqda yaranan riskləri idarə etməyi seçirlər (Krüger N. A., 2017).

Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlığ əhəmiyyəti və inkişafında yarana biləcək risklərin aradan qaldırılması yolları

İşğal azad olunmuş ərazilərdə orta biznesin yaranması sosial və iqtisadi yüksəliş üçün böyük potensiala malik maraqlı yeni tendensiyadır. Buna baxmayaraq, bu prosesdə maneələr olacaq və bu müəssisələrin uzunmüddətli fəaliyyət qabiliyyətini təhdid edən yeni təhlükələr yarana bilər. İşğaldan sonra bölgələrin sahibkarlıq ekosistemini inkişaf etdirmək üçün bu riskləri müəyyən etmək və həll etmək çox vacibdir.

Təqdim olunan cədvəldə 2020 və 2021-ci illər üçün həm ümumi iqtisadiyyatda, həm də qeyri-neft-qaz sektorunda müəssisələrin ölçüsünə görə – Mikro, Kiçik və Orta kateqoriyalara bölünən əsas iqtisadi maraq göstəriciləri təqdim olunur. Bu göstəricilər müxtəlif ölçülü müəssisələrin ölkə iqtisadiyyatına töhfəsi və onların qeyri-neft-qaz sektorlarındakı göstəriciləri haqqında təsəvvürlər təklif edir.

Cədvəldə müxtəlif ölçülü müəssisələrin ölkə iqtisadiyyatında yaratdığı əlavə dəyər göstərilir. Həm 2020, həm də 2021-ci illərdə orta ölçülü müəssisələr ardıcıl olaraq ümumi əlavə dəyərə əhəmiyyətli töhfə veriblər. Məlumatlar qeyri-neft-qaz sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin töhfəsini daha da fərqləndirir, onların iqtisadi əlavə dəyərə əsaslı təsirini nümayiş etdirir.

Cədvəl 1.

Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın ölkə iqtisadiyyatında payı, faiz

Göstəricilər Indicators faiz	2020				2021			
	Cəmi Total	o cümlədən of which			Cəmi Total	o cümlədən of which		
		Mikro Micro	Kiçik Small	Orta Medium		Mikro Micro	Kiçik Small	Orta Medium
Ölkə iqtisadiyyatında yaradılmış əlavə dəyərdə* In total value added by economy*	16.7	6.8	2.5	7.4	16.4	6.8	2.8	6.8
<i>qeyri neft-qaz sektoru üzrə*</i> <i>non oil-gas sector*</i>	23.7	9.9	3.5	10.3	26.6	11.3	4.6	10.7
Müəssisələrdə muzdlu işləyənlərin ümumi sayında In total number of employees of businesses	42.1	4.9	11.1	26.1	41.8	4.8	11.9	25.1
<i>qeyri neft-qaz sektoru üzrə</i> <i>non oil-gas sector</i>	43.8	6.1	12.9	24.8	43.2	5.0	12.3	25.9
Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarda In total investments directed to fixed capital by enterprises	23.2	8.4	3.3	11.5	31.1	15.7	8.2	7.2
<i>qeyri neft-qaz sektoru üzrə</i> <i>non oil-gas sector</i>	11.5	3.4	7.7	0.4	30.8	15.5	8.1	7.2
Fəaliyyətdə olan sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayında In total number of active enterprises	99.7	96.9	1.9	0.9	99.7	97.0	1.9	0.8

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/?lang=en>

Məşğulluğu araşdıran məlumatlar işçilərin ümumi sayının Mikro, Kiçik və Orta müəssisələr üzrə bölgüsünü ortaya qoyur. Qeyd edək ki, orta müəssisələr ümumi məşğulluğun, xüsusən də qeyri-neft və qaz sektorunda əhəmiyyətli paya malikdir. Bu, bu müəssisələrin həm ümumi iqtisadiyyatda, həm də qeyri-neft və qaz sənayesində iş imkanlarının yaradılmasında və işçi qüvvəsinin cəlb edilməsində rolunu vurğulayır.

Cədvəl müxtəlif ölçülü müəssisələr tərəfindən əsas kapitala yönəldilmiş ümumi investisiyaların faizini nümayiş etdirən investisiya modellərini araşdırır. Orta müəssisələr qeyri-neft və qaz sektoruna xüsusi diqqət yetirməklə investisiya töhfələrində liderlik edirlər. Bu, infrastrukturun inkişafı, texnoloji irəliləyişlər və ümumi iqtisadi artım üçün vacib olan kapital qoyuluşlarında orta müəssisələrin oynadığı mühüm rolunu göstərir.

Məlumat mikro, kiçik və orta biznesin böyük əksəriyyətini vurğulayaraq ölkədə aktiv müəssisələrin üstünlük təşkil etdiyini vurğulayır. Bu, müəssisələrin əksəriyyətinin Mikro və Kiçik kateqoriyalara aid olduğu canlı biznes mənzərəsini göstərir. Bu aktiv müəssisələr iqtisadi müxtəlifliyin və dayanıqlığın artırılmasında mühüm rol oynayır.

Mikro, kiçik və orta müəssisələrin sayı

Göstəricilər Indicators	2020			2021		
	Cəmi Total	o cümlədən of which		Cəmi Total	o cümlədən of which	
		Hüquqi şəxslər Legal persons	Fərdi sahibkarlar Individual ent.		Hüquqi şəxslər Legal persons	Fərdi sahibkarlar Individual ent.
Sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayı Total number of enterprises	316370	33450	282920	355906	37585	318321
Mikro sahibkarlıq subyektlərinin sayı The number of micro enterprises	307717	24797	282920	346171	27850	318321
Kiçik sahibkarlıq subyekti olan müəssisələrin sayı The number of small businesses	5943	5943	-	6856	6856	-
Orta sahibkarlıq subyekti olan müəssisələrin sayı The number of medium businesses	2710	2710	-	2879	2879	-

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/?lang=en>

Təqdim olunan cədvəldə 2020 və 2021-ci illər üzrə hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarları fərqləndirən sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayı ilə bağlı əsas göstəricilər təqdim olunub. Hər iki ildə müəssisələrin ümumi sayı artaraq 2021-ci ildə 355 906-ya çatıb. Mikro müəssisələr çoxluq təşkil edir, sonra kiçik biznes və orta müəssisələr. Bu məlumatlar biznes mənzərəsinin müxtəlif tərkibini vurğulayır, mikro səviyyəli sahibkarlığın yayılmasını və təhlil edilən dövr ərzində biznes subyektlərinin sayında ümumi artımı nümayiş etdirir.

Azad edilmiş ərazilərdə orta ölçülü biznesə gəldikdə, iqtisadi qeyri-müəyyənlik əsas narahatlıq doğurur. Zədələnmiş təchizat şəbəkələri, məhv edilmiş infrastruktur və qeyri-sabit bazarlar işğaldan sonra davam edə biləcək iqtisadi çətinliklərdən bəziləridir. Resurs çatışmazlığı və qeyri-sabit iqtisadi şəraitə görə, orta ölçülü bizneslər bugünkü qeyri-müəyyən biznes mühitində möhkəm təməl yaratmaqda çətinlik çəkə bilər.

Kifayət qədər kapitalın təmin edilməsi orta biznes üçün ümumi çətinlikdir. Məhdud resurslar və ya potensial təhlükələrlə bağlı narahatlıqlar səbəbindən maliyyə institutları işğaldan azad olunmuş bölgələrə investisiya qoymaqdan çəkinə bilər.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə qanunvericiliyə edilmiş dəyişikliklə həmin ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlar ödədikləri məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını dövlət büdcəsi hesabına subsidiya vasitəsilə geri ala biləcəklər. Dəyişikliyə əsasən, rüb ərzində sığortaedənin vəsaiti hesabına muzzdlu işdən gəlir əldə edilən sığortaolunanların xeyrinə ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqları 10 il müddətində dövlət büdcəsindən subsidiyalaşdırılacaq. Subsidiyalaşdırma prosesi mərhələli şəkildə həyata keçiriləcək. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə fəaliyyət göstərən işəgötürənlər tərəfindən işçilər üçün ödənilən sosial sığorta haqları 2026-cı ilədək tam olaraq dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılacaq. 2026-cı ildən başlayaraq 3 il ərzində subsidiya faizi 80%, sonrakı 2 ildə 60%, daha sonra isə 40% təşkil edəcəkdir (<https://economy.gov.az/az/post/1105/igaldan-azad-edilmis-erazilerde-fealiyyet-gosteren-sahibkarlara-daha-bir-guzest>).

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və davamlı inkişafı təmin etmək üçün Azərbaycan 2015-ci ildə 12 Strateji Yol Xəritəsi elan etmişdir. Bu 2016–2020-ci illər üçün strateji idarəetmə planına iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyası ilə bağlı bir sıra tədbirlər daxildir. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta biznesi istehlak mallarının istehsalında daha yüksək səmərəliliyə yönəlmək məqsədi daşıyan həm İKT Yol Xəritəsi, həm də KOBİ Yol Xəritəsi əsas məqsədlərindən biri kimi rəqəmsallaşmanı ehtiva edir.

Bundan əlavə, 2021-ci ilin fevralında qəbul edilmiş “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” strateji siyasət sənədində rəqəmsal transformasiya planları öz əksini tapıb. Sənəddə beş prioritet müəyyən edilib: (I) ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji iqtisadi inkişaf; (II) inklüzivlik və sosial ədalət üzərində qurulmuş cəmiyyət; (III) İnsan kapitalı və rəqabət apara bilən innovasiyalar; (IV) Azərbaycan ərazilərinin infrastruktur inkişafı; və (V) davamlı inkişaf və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatlar.

Əsas məlumat bölməsindən sonra siyasətin fəaliyyət planı və bir neçə sektorda siyasətin həyata keçirilməsinin məqsəd və üsullarını təfərrüatlandırın beşillik strategiya sənədləri mövcuddur. İslahat gündəliyinin bir hissəsi olaraq dövlət və özəl sektorun rəqəmsallaşdırılması gözlənilir. Həm KOM-lar, həm də geniş ictimaiyyət tərəfindən rəqəmsal texnologiyalardan istifadəni təşviq etmək üçün 2021-2025-ci illər üçün proqnozlaşdırılan KOM-un inkişaf strategiyasında müxtəlif siyasət tədbirləri müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan sənayeləşmiş ölkələrin son illərdə gördüklərinə uyğun olaraq rəqəmsal biznes inkişaf etdirmək üçün yeni siyasət və proqramlar tətbiq edib. Bu sahədə gələcək hədəfləri vurğulayaraq, Agentlik sədri KOBİA-nın sahibkarlığın rəqəmsallaşdırılmasını, şirkət əməliyyatlarında innovasiyaları təşviq edən yardım və xidmətlərini auditoriyaya xatırladı. İddialara görə, müəssisələrə təklif olunan xidmətlərin təkmilləşdirilməsi və kompüterləşdirilməsi məqsədilə hazırda “e-KOB evi” saytı hazırlanır. Bakı KOBİ evi tezliklə “Avadanlıq mübadiləsi” paradiqmasına əməl edən startap mərkəzinə çevriləcək. Startaplar burada müxtəlif texniki avadanlıqları, serverləri və şəbəkə sistemlərini paylaşacaqlar. Startaplar və KOM-lar yaradılan model firma vasitəsilə ən effektiv istehsal üsullarını sınaqdan keçirə biləcəklər (Hasanov, M. J., 2022).

Hazırda İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən sakinlərə və müəssisələrə 262 xidmət göstərilir ki, onlardan 195-i elektron formadadır. Göstərilən xidmətlərdə elektron xidmətlərin xüsusi çəkisi əvvəlki illə müqayisədə 3,8 faiz (70,6 faiz artaraq 74,4 faiz) artıb.

Orta biznes üçün fəaliyyət mühiti hökumət siyasətlərində, vergi sistemlərində və qanunlarda dəyişikliklərdən təsirlənə bilər. Sahibkarlar dəyişən tənzimləyici mühitləri qabaqcadan görmək və onlara cavab vermək iqtidarında olmamaları nəticəsində uyğunluq problemləri və əməliyyat fasilələri ilə üzləşmək təhlükəsi ilə üzləşirlər.

Qeyri-adekvat və ya dağılmış infrastruktur azad edilmiş ərazilərin hər birində qarşılaşılan ilk problemlərdəndir. Orta bizneslər qeyri-adekvat nəqliyyat şəbəkələri, enerji resursları və texniki infrastruktur səbəbindən rəqabətə davamlı və səmərəli olmaqda çətinlik çəkir və logistika ilə bağlı problemlər, daha yüksək əməliyyat xərcləri və yeni bazarlara çıxışın məhdudlaşdırılması sahibkarların qarşılaşa biləcəyi təhlükələrdəndir.

Orta biznesin çiçəklənməsi üçün ixtisaslı işçi qüvvəsi olduqca vacibdir. Orta biznes üçün işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bazarlara girmək çox çətin proses ola bilər. Mövcud şirkətlərin inhisarçılıq və ya bazar hökmranlığına malik olduğu bir sənayedə yeni rəqiblər üçün əsas əldə etmək çətinidir. Bazara daxil olmaq üçün bu maneələri aradan qaldırmaq üçün bizneslər strategiya qurmalı, yaradıcı olmalı və birlikdə əməkdaşlıq edilməlidir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə əsas narahatlıq doğuran məsələlərdən biri sahibkarlığı təşviq edən mühitin olmamasıdır. Mentorluq, şəbəkələşmə və paylaşılan resurslara çıxış olduqda, orta biznes inkişaf edir. Bu cür əlverişli mühit olmadan orta ölçülü firmalar əməkdaşlıq etmək, məlumat paylaşmaq və genişlənməkdə çətinlik çəkə bilərlər.

Tənzimləyici qeyri-müəyyənliyin azaldılmasında fəal olan hökumət siyasətləri, maliyyələşdirməyə çıxışı yaxşılaşdırmaq cəhdləri, bacarıq çatışmazlığını doldurmaq üçün proqramlar və infraqurumla məqsədyönlü investisiyaların hamısı strategiyanın bir hissəsidir. İnkişafın davamlı olması üçün təhlükəsizlik problemlərini həll etmək və birlikdə işləyən sahibkarlıq mühitini inkişaf etdirmək çox vacibdir.

Qarabağ iqtisadi rayonu və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında orta biznesin böyüməsinə aparan yol uzun və əngəllərlə doludur. Əgər bu bizneslər öz inkişafını və dayanıqlığını qoruyub saxlamaq istəyiriksə, bu cür riskləri qabaqcadan görmək və həll etmək çox vacibdir.

Bu ərazilərdə sahibkarlıq üçün ən böyük problemlərdən biri maliyyə çatışmazlığıdır. Hökumətlər, QHT-lər və maliyyə institutları bu riskin təsirini azaltmaq üçün məqsədyönlü maliyyə

yardımı proqramları yaratmaq üçün birlikdə çalışmalıdırlar. İşğal nəticəsində viran qalmış ərazilərdə fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün bu, onların ehtiyacları üçün xüsusi olaraq hazırlanmış aşağı faizli kreditlər, subsidiyalar və investisiya imkanlarına çıxış demək ola bilər. Sahibkarlar müxtəlif maliyyə növləri ilə necə davranmağı öyrədən xarici təcrübələrdən faydalana bilərlər.

Orta biznesin inkişafına təkən vermək üçün tənzimləyici qeyri-müəyyənlik problemini həll etmək vacibdir. Lisenziyalaşdırma proseslərinin sadələşdirilməsi, vergi siyasətinin daha aydın olması və bürokratik maneələrin azaldılması səyləri bunların bir hissəsidir. İş dünyasının daim dəyişən tələbləri ilə ayaqlaşma bilmək üçün qanunvericilər və sahibkarlar açıq ünsiyyət xətlərini saxlamalıdırlar.

Fiziki və texniki strukturların qeyri-kafi və ya xarab olması nəticəsində yaranan maneələri aradan qaldırmaq üçün infrastrukturaya sərmayə qoymaq vacibdir. İnfrastruktur, o cümlədən enerji təchizatı, nəqliyyat şəbəkələri və texniki imkanlar, beynəlxalq təşkilatlar və özəl investorlar arasında əməkdaşlıq yolu ilə yenidən qurulmalı və təkmilləşdirilməlidir. Daha səmərəli və rəqabətqabiliyyətli olmaq üçün orta biznesin onlara dəstək ola biləcək infrastrukturaya ehtiyacı var.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə təhlükəsizliyi və sabitliyi təmin etmək orta biznesin inkişafı üçün çox vacibdir. Davamlı təhlükəsizlik narahatlıqlarını azaltmaq, siyasi sabitliyi təşviq etmək və kommersiya fəaliyyətləri üçün əlverişli iqlimi təmin etmək üçün hökumətlər müvafiq tədbirlər görməlidir. Bizneslər və hökumət təhsil proqramları, peşə məktəbləri və təlim mərkəzləri yaratmaq üçün birlikdə çalışmalıdırlar. Orta biznesin səriştəli kadrlara malik olmasını təmin etmək üçün bu, təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq etməyi, sahə üzrə xüsusi təlimlərin keçirilməsini və mentorluq proqramlarının yaradılmasını nəzərdə tutur.

Bu tədbirlər arasında bazar dinamikası haqqında məlumatların yayılması, yeni firmalar üçün stimulların təmin edilməsi və qurulmuş müəssisələr və yeni başlayanlar arasında tərəfdaşlığın təşviqi edilməsi ilə nəticələnəcəkdir.

Orta biznesin inkişafı üçün sahibkarlığı təşviq edən və dəstəkləyən mühitin yaradılması vacibdir. Əməkdaşlığı, məlumat mübadiləsini və resursların birləşdirilməsini təşviq edən ekosistem dövlət qurumlarının, ticarət qruplarının və qeyri-kommersiya təşkilatlarının birgə səyləri ilə yaradıla bilər.

Orta ölçülü firmaların (KOB) rəqabət qabiliyyəti innovasiyaların və texnologiyanın mənimsənilməsinin təşviqindən asılıdır. Yaradıcı üsullar üçün vergi güzəştləri, biznes-universitet əməkdaşlığına dövlət dəstəyi və digər tədqiqat və inkişaf təşviqi proqramları hökumətlərin innovasiyaları təşviq edə biləcəyi üsullardır. İşğaldan sonrakı zonalardakı orta bizneslər texnologiya təkmilləşdirmələrini qəbul etməklə daha davamlı və səmərəli ola bilərlər. Şirkətlər sosial məsuliyyəti birinci yerə qoya, qonşuluq qrupları ilə işləyə və icma inkişafı təşəbbüslərində iştirak edə bilər. Bu, cəmiyyətin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, orta biznesin seçilməsinə və biznesdə qalmasına kömək edir.

Hökumətlər kiçik biznes sektorunun inkişafının yüksək işsizlik səviyyəsini azaldacağına və bununla da ölkəni davamlı iqtisadi inkişafa aparacağına inanaraq, sahibkarları kiçik müəssisələr açmağa həvəsləndirmək zərurətini dərk etmişlər. Bununla belə, araşdırmalar göstərir ki, bu məqsədə yalnız sahibkarların maliyyəyə çıxışını asanlaşdırmaqla nail olmaq mümkün deyil, lakin onların bizneslərinin təxmin edilən sağ qalma müddətindən kənara çıxması üçün risklərin idarə edilməsi kimi bəzi idarəetmə strategiyaları kiçik biznes sahibləri tərəfindən təqdim edilməli, başa düşülməli və tətbiq edilməlidir. KOM sahibləri, menecerlər, sahibkarlar və ya əsas təyin olunmuş işçilər böyümə və davamlılığa nail olmaq üçün öz bizneslərində yaxşı strukturlaşdırılmış risklərin idarə edilməsi aləti və texnikasından səmərəli istifadə etmələri inkişafı dəstəkləyəcəkdir (Ekwere N., 2016).

Nəticə

KOM-un uğuruna mane olan problemlər çoxsaylı və müxtəlifdir və bunlara zəif idarəetmə bacarıqları, təhsil və təlim kimi xas təşkilati maneələr daxildir, sahibkarın bazar gözləntilərini dərk edə bilməməsi və bazara zəif çıxış kimi sənaye ilə bağlı problemlər və faiz dərəcələrinin dəyişməsi kimi iqtisadiyyata əsaslanan maneələr və sair. Bütün problemlər sahibkarlığın inkişafına mane törədir, bu səbəblə işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafı üçün risk faktorları qeydə alınmalı və ölçmələr aparılmalıdır. Həmçinin sahibkarlığın inkişafı məqsədi ilə aparılan güzəştlərin

sayı artırılmalı təşviq xarakterli proseslərin artırılması bu ərazilərdə iqtisadi inkişafa nail olma ilə nəticələnəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. Borocki, J., Radisić, M., Sroka, W., Greblikaite, J., Androniceanu, A. (2019). Methodology for strategic posture determination of SMEs. *Inzinerine Ekonomika Engineering Economics*, 30, 265–277.
2. Diedericks, R. (2015). Incubator services that small service organizations require from a university business incubator (Ph.D. dissertation). North-West University, Vanderbijlpark, South Africa.
3. Dowling, M., O'Gorman, C., Puncheva, P., & Vanwallegem, D. (2019). Trust and SME attitudes towards equity financing across Europe. *Journal of World Business*, 54, Article 101014.
4. Ekwere, N. (2016). Framework of effective risk management in small and medium enterprises (SMEs): A literature review. *Bina Ekonomi*, 20(1), 23–46.
5. European Commission. (n.d.). Entrepreneurship and Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs). Retrieved from https://ec.europa.eu/growth/smes_en
6. European Parliament. (2019). Fact Sheets on the European Union. Brussels, Belgium.
7. Kudakwashe, G., Tough, C., & Rangarirai, F. (2014). An assessment of risk management practices in SMEs in Zimbabwe: A review and synthesis. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 19, 06–14.
8. Hasanov, M. J. (2022). Impact of business digitalization on the development of small and medium entrepreneurship in Azerbaijan.
9. Hopkin, P. (2018). *Fundamentals of Risk Management: Understanding, Evaluating and Implementing Effective Risk Management* (5th ed.). Kogan Page Publishers.
10. Krüger, N. A. (2017). Informal risk management practices within SMMEs in the Vaal Region (Master's dissertation). North-West University, Vanderbijlpark, South Africa.
11. Krüger, N. A. (2020). A Risk Management Tool for SMMEs: The Case of Sedibeng District Municipality (Ph.D. dissertation). North-West University, Vanderbijlpark, South Africa.
12. Le Roux, H. (2016). Development of an Enterprise Risk Management Implementation Model and Assessment Tool (Ph.D. dissertation). North-West University, Vanderbijlpark, South Africa.
13. Meyer, D. F., & Meyer, N. (2017). Management of small and medium enterprise (SME) development: An analysis of stumbling blocks in a developing region. *Polish Journal of Management Studies*, 16, 127–141.
14. Obi, J., Ibidunni, A. S., Tolulope, A., Olokundun, M. A., Amaihian, A. B., Borishade, T. T., & Fred, P. (2018). Contribution of small and medium enterprises to economic development: Evidence from a transiting economy. *Data Brief*, 18, 835–839.
15. Olah, J., Virglerova, Z., Popp, J., Kliestikova, J., Kovacs, S. (2019). The assessment of non-financial risk sources of SMES in the V4 Countries and Serbia. *Sustainability*, 11, 4806.
16. Perez-Gomez, P., Arbelo-Perez, M., Arbelo, A. (2018). Profit efficiency and its determinants in small and medium-sized enterprises in Spain. *BRQ Business Research Quarterly*, 21(3), 238–250.
17. Pop, N. A., Dabija, D. -C., Iorga, M. (2014). Ethical responsibility of neuromarketing companies in harnessing the market research- a global exploratory approach. *Amfiteatru Economic Journal*, 16, 26–40.
18. Sebestova J., Sroka W., (2020). Sustainable development goals and SME decisions: The Czech Republic vs. Poland. *Journal of Eastern European and Central Asian Research*, 7, 39–50.
19. Smit, Y., Watkins, J. (2012). A literature review of small and medium enterprises (SME) risk management practices in South Africa. *African Journal of Business Management*, 6, 6324–6330.
20. Weissinger, R. (2013). Risk management: How ISO standards can help. *ISO Focus+*, 4, 19–21.
21. <https://economy.gov.az/az/post/1105/isgaldan-azad-edilmis-erazilerde-fealiyyet-gosteren-sahibkarlara-daha-bir-guzest>
22. <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/?lang=en>

Пути устранения рисков, которые могут возникнуть при развитии среднего предпринимательства на территориях, освобожденных от оккупации

Османов Эльчин Фархад
Бакинский Бизнес Университет
Osman.elchin@gmail.com

Резюме: Для того чтобы экономический рост был устойчивым, необходимо в будущем устранить препятствия для развития среднего бизнеса на ранее оккупированных территориях. Инвестиции, правовые рамки и инициативы по наращиванию потенциала — это лишь некоторые из мер, которым будет уделяться приоритетное внимание, когда мы исследуем способы смягчения этих рисков. Эти регионы раскроют свой экономический потенциал, создадут рабочие места и обеспечат свой успех в долгосрочной перспективе, создавая атмосферу, благоприятную для среднего бизнеса. В заключение мы коснемся ряда тем, имеющих отношение к формулированию важнейших стратегий по смягчению потенциальных опасностей для предпринимателей, работающих в освобожденных территориях, и содействию устойчивому росту сектора средних предприятий.

Ключевые слова: Развитие предпринимательства, управление рисками, Среднее предпринимательство.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/91-98>

The role of cinemas in cultural and economic development

Mammadov Jamaledin Parviz oglu

ARETN, Institute of Economics

Doctoral student

jamal.mammadov23@gmail.com

+994519566599

ORCID ID: 0009-0005-2896-5036

Abstract: Cinemas are the supporting force of the film industry, the main driver of its development and delivery to the audience, as well as an economic object. Thus, they act as an economic factor by employing the population, creating added value by supporting the development of other areas (public catering areas) in their area, and bringing income from ticket sales by ensuring the broadcasting of films. After the independence of our country, the field of cinema went bankrupt, but recently we can follow its development. Especially in recent times, the increasing attention of the state to the cultural spheres and the special interest in the film field in our country have also boosted the analysis of the activity of cinemas. Considering these, I undertook to write an article about the development of cinemas. While writing the article, I first touched on the economic value created by cinemas in the countries of the world, and by touching on their history in our country, I conducted their economic analysis based on the data of the AR Statistical Committee.

The article, being one of the first scientific bases that defines the economic aspects of the operation of cinemas in our country, can be used as a primary source for a more in-depth study of this field in the future. As a result of the article, it was revealed that in 2022, the number of cinemas will decrease by 28.6% compared to 2005, and instead, the number of cinemas will increase by 100%. It was also noted that an increase in the number of cinema viewers in the country was recorded.

Key words: cinema, economy

UOT: 338.4 JEL: Z11

Kinoteatrların mədəni-iqtisadi inkişafda rolu

Məmmədov Cəmaləddin Pərviz oğlu

ARETN, İqtisadiyyat İnstitutu

Doktorant

jamal.mammadov23@gmail.com

+994519566599

ORCID ID: 0009-0005-2896-5036

Xülasə: Kinoteatrlar film sənayesinin dəstəkləyici qüvvəsi, onun inkişafının, tamaşaçıya çatdırılmasında əsas drayver olmaqla yanaşı həm də iqtisadi obyektidir. Belə ki, onlar əhalinin işlə təmin edilməsi, olduqları ərazidə digər sahələrin (ictimai işə sahələri) inkişafını dəstəkləməklə əlavə dəyər yaratması və filmlərin yayımlanmasını təmin etməklə bilet satışından gəlir gətirməklə iqtisadi faktor kimi çıxış etmiş olur. Ölkəmiz müstəqilliyini qazandıqdan sonra kinoteatr sahəsi iflasa uğra da son zamanlar onun inkişafını müşayiət etmək olur. Xüsusilə son dövnlərdə ölkəmizdə dövlətin mədəniyyət sahələrinə artan diqqəti və film sahəsinə xüsusi maraq kinoteatrların fəaliyyətinin təhlil edilməsini də qabartmış olur. Bunları nəzərə alaraq kinoteatrların inkişafı ilə bağlı məqaləni yazmağı üzərimə götürdüm. Məqaləni yazarkən ilk öncə dünya ölkələrdə kinoteatrların yaratdığı iqtisadi dəyərə toxunmuş və ölkəmizdə onların tarixinə toxunmaqla AR Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında onların iqtisadi təhlilini aparmışam.

Məqalə ölkəmizdə kinoteatrların fəaliyyətinin iqtisadi tərəflərini müəyyən edən ilk elmi əsasərlərdən biri olmaqla, gələcəkdə bu sahənin daha dərinlən öyrənilməsində ilkin mənbə kimi istifadə oluna bilər. Məqalənin nəticəsi olaraq ölkəmizdə 2005-ci ilə nəzərən 2022-ci illərdə kinoteatrların sayında 28.6% azalmanın, əvəzində kinozalların sayında isə 100% artımın qeydə alındığı ortaya çıxmışdır. Həmçinin ölkədə kinoteatr izləyicilərinin sayında da artımın qeydə alındığı qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: kinoteatr, iqtisadiyyat

UOT: 338.4 JEL: Z11

Giriş

Kinoteatrlar film sənayesinin təkanverici qüvvəsi olmaqla onların həm də iqtisadi təsirləri baxımından qiymətləndirilməlidir. Bu obyektlər filmlərin nümayişlərinin həyata keçirildiyi ənənəvi yayım mərkəzləri olmaqla, həm də filmlərin gəlirlərinin formalaşdığı əsas məkanlardır. Təsədüfi deyil ki, hər bir film istehsal edildikdən sonra ilk dəfə kinoteatrlar vasitəsilə izləyicilərin istifadəsinə verilir. Hazırda yeni yayım formalarının, xüsusilə də digital yayım platformalarının yaranması, ev şəraitində hər hansı bir filmin effektiv izlənilməsi üçün texnoloji yeniliklər ilə kinoteatrlara yeni rəqiblər meydana çıxsa da, onlar filmlərin yayımında hələ də əsas platforma olaraq çıxış edirlər.

Ölkəmizdə istər xarici, istərsə də yerli filmlərin əsas yayım mərkəzi kinoteatrlardır. Lakin onların inkişafı stabil olmamış, xüsusilə də müstəqillik dönməindən sonra daha da zəifləmişdir. Yalnız son on il ərzində onların sayı bir qədər artmış və yeni kinoteatr şəbəkələri meydana gəlməyə başlamışdır. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət sənayesinin tərkib hissəsi olan film sənayesinin əsas amillərindən biri olan kinoteatrların inkişaf səviyyəsi, onların iqtisadi əhəmiyyəti ölkəmizdə yetərincə diqqət görməmiş və elmi araşdırmalarda onlara kifayət qədər yer verilməmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq məqaləmdə kinoteatrların xarici ölkələrdəki fəaliyyətinə toxunmuş və ARDSK-ın statistik məlumatlarına əsaslanaraq kinoteatrların ölkəmizdəki mövcud vəziyyətini araşdırmışam. Məqalə, haqqında danışılan obyektlərin AR-də fəaliyyətinin mövcud vəziyyətinin müəyyənəşdirilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır və gələcəkdə bu tipli elmi araşdırmalar üçün istinad şəklində istifadə edilə bilər. Qeyd etmək istərdim ki, məqalədə xarici ölkələrdə kinoteatrların fəaliyyətinin müəyyən edilməsi məqsədilə müxtəlif elmi araşdırmalar və nüfuzlu elektron yayım platformalarındakı məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Kinoteatrlar iqtisadiyyatın təsiredici qüvvəsi kimi

Filmlərin inkişafının əsas amillərindən biri kinoteatrlardır. İstehsal olunmuş filmlərin ənənəvi yayım mərkəzi kimi bu müəssisələr onun inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqla ölkədə kinonun inkişafına təkan verməklə həmçinin işsizliyə təsir göstərməklə sosial-iqtisadi əhəmiyyət daşıyır. Kinoteatrlar təkcə əyləncə və asudə vaxtın keçirilməsi mənbəyi deyil, həmçinin yerli iqtisadiyyata əhəmiyyətli töhfə verən sahələrdən biridir. Milli Teatr Sahibləri Assosiasiyasının (NATO) sifarişi ilə Ernst & Young tərəfindən aparılmış son araşdırmaya görə, 2019-cu ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında kinoteatr sənayesi ümumilikdə 399,500 iş yeri açmış, 29,7 milyard dollar əlavə dəyər yaratmış və 63,8 milyard dollarlıq ümumi iqtisadi məhsul əldə etmişdir. [10, 2021] Təəssüf edərək bildirmək istəyirəm ki, ölkəmizdə kinoteatrların yaratdığı iş barədə məlumatlar statistik mənbələrdə olmadığından bu məlumatları elmi işimdə qeyd edə bilməmişəm. Tədqiqat həmçinin müəyyən edib ki, kinosevərlər teatr ziyarətləri günü yemək və pərakəndə fəaliyyətlərə təxminən 5 milyard dollar xərcləyib, əlavə 74,100 işçini və 9,3 milyard dollar məhsulun istehlakını dəstəkləmişdirlər. Bu isə o deməkdir ki, kassada xərclənən hər dollar üçün kinosevərlər kino təcrübələri ilə bağlı digər fəaliyyətlərə orta hesabla 0,49 dollar xərcləyiblər. Kinoteatr sənayesi həm də iqtisadiyyata multiplikativ təsir göstərir, çünki o, qida və içki, daşınmaz əmlak, nəqliyyat və istehsalat kimi digər sektorlardan mal və xidmətlərə tələbi stimullaşdırır. Araşdırma 2019-cu ildə kinoteatr sənayesinin dolayı və induksiya təsirlərinin 175,200 işi, 12,8 milyard dollar əlavə dəyər və 36,1 milyard dollarlıq məhsul istehsalını dəstəklədiyini təxmin etdi. [NATO, 2021]

Kinoteatr sənayesi həm də kino sənayesinin bədii və texniki nailiyyətlərini nümayiş etdirdiyi üçün innovasiya və yaradıcılığın hərəkətverici qüvvəsidir. Kino Filmləri Assosiasiyası bildirdi ki, ABŞ kino və televiziya sənayesi 2019-cu ildə 2,5 milyon işi dəstəkləyib və ümumi əmək haqqı olaraq 181 milyard dollar ödəyib. Sənaye, həmçinin məzmun istehsalı, yayılması və marketinqinə 121 milyard dollar sərmayə qoyub və onu qlobal iqtisadiyyatın sektorları arasında ən rəqabətli və dinamik sənayelərdən birinə çevirib. [6, 2023]

Kino sənayesinin inkişaf etdiyi digər ölkələrdən bir də Böyük Britaniyadır. Bunun nəticəsidir ki, ölkə kinoteatr sahəsində də inkişaf etmişdir. Kinoteatrların ölkədə yaratdığı iqtisadi dəyəri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Kino 2019-cu ildə 10,8 milyard funt sterlinq olacağı təxmin edilən incəsənət və mədəniyyət sənayesinin ümumi dəyərinə töhfə verir ki, bu da Böyük Britaniyanın ümumi əlavə dəyərinin (GVA) 0,5%-ni təşkil edir. [ODEON UK] Kino həm də 116 milyard funt sterlinq dəyərində olan və Böyük Britaniyada 2 milyondan çox insanı işlə təmin edən daha geniş yaradıcı sənayeləri dəstəkləyir. [Statistita, 2019]

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən film və serial sənayesi inkişaf edən ölkələrdən biri də qardaş Türkiyədir. Ölkə xüsusilə son 20 ildə bu sahəsini güclü inkişaf etdirməklə dünyada öz sözünü deyən ölkələrdən biri olmuşdur. Kino sahəsinin güclü olması ölkədə kinoteatrların da inkişafına səbəb olur. Ölkədə kinoteatrların 2022-ci il üçün iqtisadi göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Kinoteatrların sayı əvvəlki ilə nisbətən 1.3% azalaraq 2366-a enmiş və kinoteatrlardakı oturacaq sayı 0.3% azalaraq 284204 ədəd olmuşdur;

Kino izləyicilərinin sayı isə 187.9% artaraq 35 milyon 754 min 644 nəfər, yerli film izləyicilərinin sayı 476.9% artaraq 18 milyon 834 min 898 nəfər, xarici film izləyicilərinin sayı 84.8% artımla 16 milyon 919 min 746 nəfər təşkil etmişdir. [TUIK, 2022]

Qardaş ölkənin statistik göstəricilərinə baxdıqda görünür ki, ölkədə əhali daha çox yerli filmlərə üstünlük verir. Bunun səbəbi yerli istehsal olan filmlərin keyfiyyətli olmasıdır. Yerli filmlərə olan maraq onların inkişafına da təkan verir. Hər bir ölkədə yerli film istehsalının inkişafında başlıca məqam onlara yerli izləyicilərin dəstəyidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, türk filmləri yerli kinoteatrlarda yayımlanmaqla yanaşı Azərbaycan da daxil olmaqla bir çox ölkəyə ixrac olunur.

Azərbaycan Respublikasında kinoteatrların fəaliyyəti

Azərbaycanda film sənayesinin inkişafı mədəniyyət sahələrinin qarşısında duran əsas məqamlardan biridir. Təsadüfi deyil ki, ölkəmizdə kinonun inkişafı ilə bağlı Azərbaycan hökuməti bir sıra addımlar atır. Məsələn, bunlardan biri “Kinematografiya Haqqında Azərbaycan

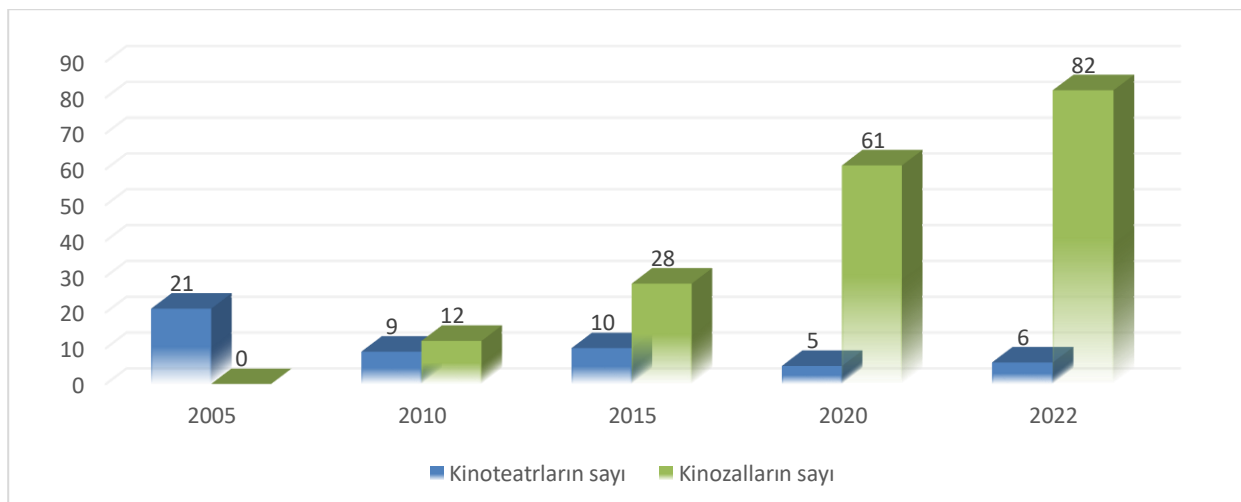
Respublikasının Qanunu”dur. Qanunun qəbul edilməsində əsas məqsəd kinematoqrafiyaya dövlət himayəsinin formalarını, kinematoqrafiya fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirmək, incəsənətin spesifik növü olan kinematoqrafiyanın qorunması və inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə hüquqi təminat yaratmaqdır. [7] Bundan başqa ölkəmizdə kinonun inkişafını dəstəkləmək məqsədilə 2019-cu ilin 1 mart tarixində “Azərbaycan kinematoqrafiyasının inkişafı ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı” imzalanmışdır. Sərəncamda qarşıya qoyulmuş əsas məqamlar “Azərbaycan kinematoqrafiyasının inkişaf konsepsiyası” layihəsinin hazırlanması, yerli gən film istehsalçıların fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi üçün AR Prezidentinin ehtiyat fondundan 2019-cu il üzrə dövlət büdcəsinə əsasən 5 milyon manat vəsaitin ayrılması və AR Maliyyə Nazirliyinin ikinci proseslə bağlı maliyyələşmənin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi olmuşdur. [2]

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə kinonun inkişafının qədim tarixi vardır. Azərbaycanda kinoteatrların inkişafı sovet hökuməti dövrünə təsadüf edir. Bu dövrlərdə paytaxtla yanaşı regionlarda, hətta kənd klublarında filmlərin yayımı həyata keçirilmiş və əhalinin böyük marağını toplamaqla çoxsaylı tamaşaçıya malik olmuşdur. Əfsuslar olsun ki, ölkə müstəqilliyi qazandıqdan sonra kinoteatrların fəaliyyəti demək olar ki, dayanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet hökuməti dövründə bütün sahələrdə olduğu kimi maliyyələşmə dövlət tərəfindən həyata keçirilirdi. Ölkə müstəqilliyini qazandıqdan sonra isə baş verən iqtisadi böhran kinoteatrların işinə mənfi təsir göstərmişdir. Bakı şəhərində Bakı, Vətən, Sevil, Nizami, Şuşa, Dostluq, Cəfər Cabbarlı və s. kinoteatrları fəaliyyət göstərmişdir. Regionlarda Gəncə şəhərində Bakı, Nizami, Smena və s. kimi kinoteatrlar fəaliyyət göstərmişdir, hansı ki, bu gün Bakı və Smena kinoteatrları sökülmüş, Nizami kinoteatrının binası isə baxımsız vəziyyətdə istifadəsiz qalmaqdadır. Hazırda ölkəmizdə iki kinoteatr şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. Bunlar “Cinema Plus” və “Park Cinema” kinoteatrlarıdır. Hazırda “Cinema Plus” kinoteatrlar şəbəkəsinin 6-ı paytaxt Bakıda olmaqla 10 şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. [Cinemaplus] Digər şəbəkələr Gəncə, Şamaxı, Sumqayıt və Naxçıvan şəhərlərində fəaliyyət göstərir. “Park Cinema” kinoteatrlar şəbəkəsinin isə 5-i Bakıda olmaqla 6 şəbəkəsi (Qusar) fəaliyyət göstərir. [Parkcinema] Hazırda Mədəniyyət Nazirliyinin tabeliyində olan yeganə kinoteatr mərkəzi Nizami kinoteatrıdır. Kinoteatr 2011-ci ildə bərpa edildikdən sonra öz qapılarını yenidən izləyicilərinin üzünə açmışdır. Digər kinoteatrlar isə özəlləşdirilmiş və təəssüf ki, başqa təyinat üzrə fəaliyyət göstərirlər.

Ölkəmizdə kinoteatrların fəaliyyətini daha dəqiq təsvir etmək məqsədilə bəzi statistik məlumatlara göz gəzdirməkdə fayda var. Dövlət Statistika Komitəsindən əldə etdiyim məlumatlara əsasən son 18 il ərzində kinoteatrların fəaliyyətini aşağıdakı qrafikdən müəyyən etməyə çalışaq.

Qrafik 1.

**Azərbaycan Respublikasında kinoteatrların fəaliyyətinin əsas göstəriciləri (ədəd)
[ARDSK, 2022]**

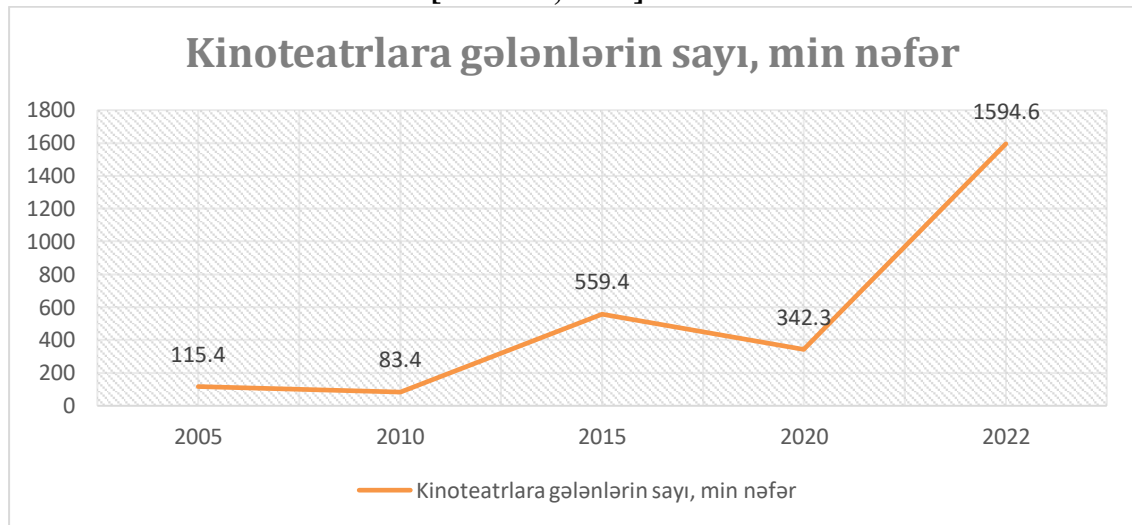


Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi datalara nəzər saldıqda ölkə ərazisində kinoteatrların sayında 2005-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə ciddi azalmanın mövcud olduğunu görürük (28.6% azalma). Qeyd edək ki, statistikada əks olunmuş məlumata əsasən fəaliyyət göstərən 6 kinoteatrın 2-i dövlət, 4-ü isə özəl kinoteatrlardır. Buna baxmayaraq, kinozalların sayında isə nəzər çarpan dərəcədə artım mövcuddur (100% artım). Bunun əsas səbəbi kimihazırda ölkəmizdə kinoteatr şəbəkələrinin inkişaf etməsi nəticəsində kinozalların sayının artması, əvəzində isə bir çox özəl və dövlət kinoteatrlarının bağlanmasıdır. Kinozallardan yerlərin sayı isə 2005-ci ildəki 11896-dan 2022-ci ildəki 11928-ə yüksəlmişdir ki, bu da 0.27% artım deməkdir.

Lakin, unitmaq olmaz ki, kinoteatrların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən faktor izləyicilərin sayıdır. Ölkəmizdə kinoteatrları ziyarət edənlərin sayı aşağıdakı qrafikdə əks olunmuşdur.

Qrafik 2.

**Azərbaycan Respublikasında kinoteatrlara gələnlərin sayı (min nəfər, ilin sonuna)
[ARDSK, 2022]**



Kinoteatrların inkişafı, modernləşməsi, yeni istehsal olunmuş filmlərin qısa zamanda ölkəmizə gətirilməsi əhəlidə kinoteatrlara olan marağı qismən artırmışdır. Bunun nəticəsidir ki, qrafikdən də görüldüyü kimi film izləyicilərinin sayında artım qeydə alınmışdır. Belə ki, 2022-ci ildə 2005-ci ilə nəzərən 1281.9%, 2020-ci ilə nəzərən isə 365.9% artım qeydə alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 2020-ci ildə baş verən enmənin səbəbi dünya iqtisadiyyatında bir çox sahəyə zərbə endirən Covid-19 pandemiyası olmuşdur. Digər ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də mədəni sahələr pandemiyaan ciddi zərər görmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, kinoteatr sahəsində bir çox problemlər də mövcuddur. Bunlardan birincisi kinoteatrlara olan tələbdır. Belə ki, kinoteatrlar xüsusən də yay aylarında izləyici qıtlığı ilə üzləşirlər. Əhəlidə kinoteatra olan maraq isə get gedə azalır. Bunun əsas səbələrindən biri kimi ölkəyə gətirilən xarici filmlərin əksər hallarda rus və ya türk dilində dublaj versiyasının gətirilməsi, kinoteatrlarda subtitorlarda Azərbaycan dilinə tərcümənin keyfiyyətli olmaması, yeni platformaların çıxması nəticəsində gənc nəslin filmləri istədikləri vaxt istədikləri yerdə izləmə şansının olması və həmçinin də ölkədə əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin asudə vaxtlarının təmin edilməsində kinoteatrlara ayıracaq vəsaitlərinin çatışmamasında göstərmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkə kinoteatrlarında yayımlanan filmlərin böyük əksəriyyətini xarici filmlər təşkil edir. Yerli filmlərin istehsalının az olması, bir çoxunun isə keyfiyyət baxımından xarici filmlərə uduzması isə onlara olan tələbin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Dublaj ölkə kinoteatrlarının ən böyük problemlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizdə heç bir xarici film Azərbaycan dilinə dublaj edilmədən əsasən rus və ya digər hallarda orjinal və ya türk dilində dublaylajla yayımlanır. Əhalinin bütün qisminin rus dili biliyinin olmaması isə həmin şəxsləri kinoteatrlardan uzaq salır. Kinoteatrlar əsasən bunun səbəini yerli səsyzma studiyalarının və peşəkar dublyaj aktyorlarının olmamasında görürlər. Dublaj

aktyorları isə ölkədə dublyaj üçün keyfiyyətli texnikanın olmamasını və həmçinin bu növ aktyorların çox aşağı əmək haqqı müqabilində bir aktyora bir neçə personajın səsləndirməsində göstərilir. Vurğulamaq lazımdır ki, ABŞ-da səs aktyorları 2023-cü ilin məlumatlarına əsasən bir saat üçün təxminən 58.57 ABŞ dolları qazanır. [1, 2023] Azərbaycanda isə eyni məbləğ bir aktyorun bütöv film üçün səsləndirməsi üçün təklif edilirdi. Qeyd edək ölkədə bu tip səsləndirmələr yalnız bəzi telekanalların səsyzama studiyalarında TV-lər üçün filmlərin dublyajında istifadə edilir. Kinoteatrlar isə hələ ki, peşəkar studiyaların olmadığı üçün bu xidmətdən istifadə etmirlər. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə xarici filmlərin alışıma həyata keçirən hər hansı vasitəçi mərkəz yoxdur. Bunun nəticəsidir ki, yerli kinoteatr şəbəkələri filmləri Rusiya və ya Türkiyədəki vasitəçi şirkətlərdən almaq məcburiyyətində qalırlar. Bu isə təbii ki, filmlərin alınmasına çəkilən xərcləri bir qədər də artırır.

Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2022-ci ildə ölkə kinoteatrlarında 623 film yayımlanmışdır ki, bunun 563-ü xarici, 60-ı isə yerli film olmuşdur. [ARDSK, 2023] Yəni yayımlanan yerli filmlər ümumi yayımlanan filmlərin cəmi 9.7%-ni təşkil etmişdir. Qeyd edilən il üçün əsas film idxal edilən ölkələr və idxal edilən filmlərin ölkələr üzrə müvafiq sayı aşağıdakı kimi olmuşdur:

ABŞ – 303

Almaniya – 7

Türkiyə – 179

Rusiya – 19

Fransa – 15

Hindistan – 4

Digər – 36 [ARDSK, 2023]

Statistika Komitəsinin verdiyi məlumatlardan da göründüyü kimi ölkəyə ən çox film dünyada ən çox film istehsal edən ABŞ tərəfindən idxal edilir. İkinci yerdə isə XXI əsrdə film sənayesi sürətlə inkişaf edən Türkiyədir. Qeyd etmək lazımdır ki, filmlər təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi gücə malik vasitələrdir. Onlar vasitəsilə istehsalçı ölkələr öz mədəniyyətlərini, düşüncə tərzlərini digər ölkələrdə təbliğ edirlər. Buna görə də ölkəmiz də bu baxımdan film sənayesinin inkişafına diqqətlə yanaşmalı və istər mədəni, istərsə də iqtisadi və siyasi vasitə kimi inkişafına xüsusi diqqət yetirməlidir. Ölkədə film sənayesinin inkişaf etməsi həmçinin kinoteatrların da inkişafına təkan verəcəkdir. Bununla yanaşı yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlarla bağlı problemlərin də ciddi həllə ehtiyacı var.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında kinoteatrların fəaliyyəti digər mədəniyyət sənayeləri ilə müqayisədə bir qədər yaxşı qiymətləndirilsə də, onun iqtisadi səmərəsi mümkün səviyyədə xeyli aşağıdır. Xüsusilə kinoteatrların əsasən böyük şəhərlərdə cəmləşməsi digər regionlarda bu sahənin inkişafı yoxdur. Regionlarda kinoteatrların inkişafı həm ərazinin mədəni səviyyəsinin artmasına, istehsal olunan yerli filmlərin daha çox auditoriyaya çatması ilə onların gəlirlərinin artırılmasına, bununla yanaşı da ərazidə əhalinin işlə təmin olunmasında, əhalinin sosial-iqtisadi səviyyəsinin artırılmasına xidmət edə bilər. Bu həmçinin mövcud kinoteatr şəbəkələrinin də genişlənməsinə və daha çox istifadəçiyə çatması ilə gəlirlərinin artırılmasına gətirib çıxara bilər. Bundan başqa, qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə bəzi vaxtlarda kinoteatrların fəaliyyətində inhisarçılıq meyilləri biruzə verir. Biz bunu əsasən xarici filmlərin yayımında yalnız bir kinoteatrın seçilməsində görə bilərik. Yəni, xarici istehsal olan bir filmi bir kinoteatr şəbəkəsi yayımını aldıqda digər kinoteatrın həmin filmi yayımlamaq hüququ olmur. Bu isə həmin filmlərin bütün izləyici kütləsinə çatmamasına, həmçinin digər kinoteatrların hüquqlarının pozulmasına səbəb olur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, illər əvvəl yerli filmlərlə də bağlı kinoteatrlar tərəfindən eyni siyasət yürüdüldü. Bu isə yerli filmlərin daha çox tamaşaçıya çatmasını əngəlləməklə onların gəlirlərinə də təsir göstərirdi. Bu kimi halların aradan qaldırılması kinoteatrların və həmçinin film sənayesinin inkişafına təkan verə bilər.

Məqalədə kinoteatrların və kinozalların fəaliyyəti DSK-ın məlumatları əsasında təhlil edilmişdir. Nəticəyə əsasən kinoteatrların sayı 2005-ci ildən bəri azalsa da, kinozalların sayında artım müşahidə olmuşdur. Bunu biz müstəqillik əldə edildikdən sonra kinoteatrların bir çoxunun bağlanması, 96

əvəzində isə yeni kinoteatr şirkətlərinin yaranması və onların şəbəkələr şəklində formalaşması ilə əlaqələndirə bilərik. Kinoteatrlara gələn şəxslərin sayı isə artım tempi ilə getsə də 2020-ci ildə baş verən pandemiya ilə azalsa da, 2022-ci ildə pik həddinə çatmışdır. Məqalədə həmçinin ölkə kinoteatrlarında yayımlanan filmlərin əsas idxal ölkələrinə də toxunulmuş və kinoteatrların fəaliyyətlərində əsas problemlər öz əksini tapmışdır. Və təəccüblü deyil ki, ölkəmizə idxal edilən filmlər əsasən dünyada film istehsalı üzrə lider olan ABŞ-dan həyata keçirilir.

Məqalədə ölkədə ilk dəfə kinoteatrların iqtisadi fəaliyyətinə toxunulmuşdur ki, bu da məqlənin elmi yeniliyini müəyyənləşdirən əsas amillərdən hesab edilə bilər. Məqalə gələcək dövrlərdə iqtisadi fəaliyyətini araşdıracaq şəxslər üçün ilkin mənbə rolunda çıxış edə, həmçinin müvafiq qurumlar tərəfindən sahədə olan problemlərin müəyyən edilməsi və həlli yollarının tapılmasında əhəmiyyət kəsb edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. “How much does a Voice Over Artist make?”, 2023 <https://www.ziprecruiter.com/Salaries/Voice-Over-Artist-Salary>
2. Azərbaycan kinematografiyasının inkişafı ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı <https://e-qanun.az/framework/41580>
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Mədəniyyətin əsas göstəriciləri, Kinoteatrlar və Filmlərin mənsəyi və istehsal olunduğu ölkələr üzrə bölgüsü (2022) <https://www.stat.gov.az/source/education/>
4. Cinema Plus <https://cinemaplus.az/#>
5. Driving Economic Growth, 2023 Driving Economic Growth - Motion Picture Association (motionpictures.org)
6. Economic Contributions of the US Movie Theater Industry, Prepared for the National of Theatre Owners (NATO), August 2021, NATO-Econ-Impact-Final-Report-2021-August-16th.pdf (natoonline.org)
7. Kinematografiya haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu <https://e-qanun.az/framework/3297>
8. ODEON UK ODEON - Cinema Listings & Latest Movies | Book Tickets Now
9. Parkcinema, Kinoteatrlar <https://parkcinema.az/kinoteatrlar>
10. Phil Contrino, Ernst & Young Shows Massive economic Impact of Movie Theatre, August 18, 2021 Ernst & Young Study Shows Massive Economic Impact of Movie Theaters (natoonline.org)
11. Statista, Leading cinema exhibitor chains in the United Kingdom (UK) and Ireland in 2019 ranked by market share based on revenue Leading cinema chains by market share UK and Ireland | Statista
12. TÜİK, Sinema ve Gösteri Sanatları İstatistikleri, 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sinema-ve-Gosteri-Sanatlari-Istatistikleri-2022-49695>

Роль кинотеатров в культурном и экономическом развитии

Мамедов Джамаледдин Парвиз оглы
АРЭТН, Институт экономики
Докторант
jamal.mammadov23@gmail.com
+994519566599
ORCID ID: 0009-0005-2896-5036

Резюме: Кинотеатры являются опорной силой киноиндустрии, основным двигателем ее развития и доставки зрителю, а также экономическим объектом. Таким образом, они выступают экономическим фактором, обеспечивая занятость населения, создавая добавленную стоимость, поддерживая развитие других сфер (сфер общественного питания) в своем районе, принося доход от продажи билетов, обеспечивая трансляцию фильмов. После обретения нашей страной независимости сфера кино обанкротилась, но в последнее время мы можем следить за ее развитием. Особенно в последнее время возросло внимание государства к сфере культуры и особый интерес к киносфере в нашей стране также активизировали анализ деятельности кинотеатров. Учитывая это, я взялся написать статью о развитии кинотеатров. При написании статьи я в первую очередь затронул экономическую ценность, создаваемую кинотеатрами в странах мира, а коснувшись их истории в нашей стране, провел их экономический анализ на основе данных Статистического комитета АР.

Статья, являющаяся одной из первых научных основ, определяющих экономические аспекты деятельности кинотеатров в нашей стране, может быть использована как первоисточник для более глубокого изучения этой сферы в будущем. В результате статьи выявлено, что в 2022 году количество кинотеатров уменьшится на 28,6% по сравнению с 2005 годом, а вместо этого количество кинотеатров увеличится на 100%. Также было отмечено, что зафиксирован рост числа кинозрителей в стране.

Ключевые слова: кино, экономика

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/99-109>**Impact of the ict industry development on unemployment rate in Azerbaijan****Mustafayev Mahammad Elnur,**

PhD student

Odlar Yurdu University

<https://orcid.org/0009-0001-1311-4512>

Mehemmed99986@gmail.com

+994519756373

Abstract: This article examines the importance of digitization in modern society, with a specific focus on the relationship between the economic contribution of the ICT sector and the unemployment rate. By interpreting data spanning several years using regression analysis and Pearson correlation, this quantitative study assesses the impact of ICT sector value added on the labor market. Statistically significant findings revealed a moderately positive correlation between the number of unemployed and value added in the ICT sector. The study is limited by a small sample size and the possible influence of extraneous factors not considered in the study was taken into account. The practical importance of this study for the institutions and stakeholders working on the legal framework of ICT sector development can be emphasized. The scientific novelty of this research consists in the analysis of local statistics using the regression analysis method in understanding the complex results of ICT sector development. By analyzing economic data in the context of a rapidly changing digital environment, this scholarly innovation provides a new perspective on the convergence of technology and labor economics.

Key words: ICT, employment rate, digitalization, value added, labor market.

JEL O30**UOT 331.5**

1. Introduction

Amidst the ongoing digital transformation of the world's economy, an analysis of the effects of the expansion of the Information and Communication Technology (ICT) industry on unemployment offers vital perspectives on the paradigm-shifting nature of technology. The significance of this research resides in comprehending the ways in which the widespread adoption of digital technologies impacts labor markets and the overall well-being of society. In light of the ICT industry's expansion, which stimulates productivity and innovation, it is critical to determine whether this expansion has a discernible positive impact on the labor force. The correlation between the added value generated in the ICT sector and employment trends can be examined in this study, which uses it as an indicator of economic output. This provides insight into the sector's potential to create jobs and improve societal welfare.

The interplay between technological progress and employment is complex, given that innovations have the potential to both disrupt established labor markets and generate novel prospects. As industries undergo digital transformation at an accelerated rate, skill prerequisites also progress, which may result in a discrepancy between the skills of the workforce and the positions that are currently available. The far-reaching societal welfare implications of digitalization include access to digital tools, the digital divide, and the potential for social mobility, in addition to economic prosperity. Hence, in order to effectively confront the obstacles and prospects that arise from the digital era, it is critical for policymakers, businesses, and society as a whole to comprehend the intricacies of how the added value of the ICT sector affects employment. With the objective of enhancing the dialogue surrounding the impact of digitalization on contemporary economies and societal well-being, this research endeavors to furnish empirical data that can guide the development of approaches to foster inclusive expansion in the digital age.

2. Literature review

Although there have been numerous studies related to digitalization trends and their impact on unemployment, in this article I have conducted a literature review of studies conducted specifically after the 2020 pandemic.

Alfred et al. (2024) examined the correlation between technological progress and unemployment in Turkey from 1991 to 2020. Variables such as the Consumer Price Index, Patent Assistance, Gross Domestic Product per capita, and Gross Capital Formation were utilized in their study. The researchers' examination, employing the Auto Regressive Distributed Lag (ARDL) approach, unveiled a long-term inverse relationship between unemployment and both Gross Capital Formation and the Consumer Price Index. The research revealed that unemployment was adversely affected by Gross Domestic Product per capita, Gross Capital Formation, and the Consumer Price Index in the short term. Supporting firms and entrepreneurial endeavors may stimulate technological innovation and job growth, according to the findings. The findings of the researchers underscore the significance of establishing a conducive atmosphere for businesses and diminishing bureaucratic obstacles in terms of policy implications. The study's findings suggest that fostering entrepreneurial spirit can result in the creation of job prospects, particularly for the younger demographic.

The impact of Information and Communication Technology (ICT) on adolescent unemployment in Africa was examined by Ogbonna et al (2023). A dynamic Generalized Method of Moments approach was applied with a specific concentration on a sample comprising 41 African countries from 2003 to 2018. An increase in the deployment and utilization of ICTs substantially reduces adolescent unemployment in Africa, according to their findings. This implies that allocating resources towards ICT and associated education could serve as a viable approach to mitigate the continent's significant adolescent unemployment rates.

A research on the effects of ICT on unemployment and economic growth in the MENA area was carried out by Hashemi et al. (2023) between 2000 and 2019. They found that Internet penetration and mobile phone SIM card subscription rates considerably enhanced economic development and real per capita income, while also lowering unemployment rates in these nations. They made this discovery using panel data analysis using fixed effects and the FGLS model. On the

other hand, the MENA region's unemployment rates and economic development were not considerably impacted by fixed internet and phone subscriber rates.

A research by Bashol et al. (2023) looked at how young unemployment in the European Union was affected by digitalization between 2018 and 2021. They measured digitization and its relationship to young unemployment using the Digital Economy and Society Index (DESI). DESI and youth unemployment were shown to be significantly correlated negatively in the study, which used SmartPLS 4 for analysis. This suggests that a greater level of digitalization is associated with a lower rate of young unemployment. According to this study, digitization is a powerful tool for reducing young unemployment in the EU.

Asravor and Sackey (2023) examined the influence of technology on employment in Ghana from 1990 to 2018. They used the Auto-Regressive Distributed Lag (ARDL) model for their investigation. Their findings show that while technology first destroys jobs, it eventually adds to employment growth, suggesting a compensatory impact. This study emphasizes the significance of providing the workforce with technology knowledge in order to reduce short-term job losses while boosting long-term employment advantages from technological improvements.

Sarabdeen and Alofaysan's study (2023) looks at the influence of digital transformation on the Saudi labor market from 2001 to 2019. They used the ARDL error correction approach using World Bank data to investigate the impact of digital variables such as fixed broadband and mobile cellular subscribers on several economic sectors. Their findings revealed that digitization had a large long-term effect on lowering unemployment in Saudi Arabia, but its short-term effects were negative. This study underlines the role of digital revolution in changing labor market dynamics in Saudi Arabia.

The influence of digitalization on unemployment in the Nordic region between 1991 and 2019 was the main topic of Ivanitskaia's research (2022). The study examines the connection between unemployment rates and digitalization using robust Ordinary Least Squares (OLS) regression in STATA. The findings demonstrate a strong negative association, suggesting that as these nations become more digitally integrated, unemployment rates decline. The findings of Ivanitskaia highlight the significance of digitization as a strategy for lowering unemployment in developed economies, especially when considering the Nordic region.

Szabó et al. (2021) investigated the effects of Industry 4.0 and digitization on the labor market, specifically examining the validity of Keynes' projections for 2030. The researchers examined the impact of technological progress on unemployment, specifically emphasizing the decrease in working hours. According to the study, the impact of technological unemployment will depend on how each country implements its digitalization policy and how well its education system can retrain at-risk groups in the workforce. The overall effect of digital change is favorable, maybe resulting in a more compassionate existence and substantial economic rivalry.

Abbasabadi and Soleimani (2021) conducted a cross-sectional research of 163 nations in 2016 to determine the influence of digital technology expansion on unemployment. They employed three technology indexes: ICT Development Index, The Digital Index, and Technological Readiness, and evaluated the data using OLS and GLS estimation methods. Their findings revealed a substantial polynomial (degree 2) association between unemployment and digital technology indices, showing that as digital technologies increase, unemployment first climbs to a peak before falling after technological expansion surpasses a specific threshold.

The study by Janeska and Lozanoska (2021) looks at how digitization has affected North Macedonia's job economy. Their research shows that digitization may result in major changes in the employment structure without always leading to a considerable loss of jobs. They achieved this by conducting a poll and analyzing labor market variables. The study emphasizes the necessity of legislative answers to these developments, stressing the significance of technological investments, educational reforms, and organizational culture and management style adaptations in the face of digitalization. The results have significant importance for legislators, businesses, labor unions, and other relevant parties in comprehending and maneuvering through the dynamic labor market terrain of North Macedonia.

The examined literature emphasizes the transformational effects of digitalization and

technological development on unemployment. A repeating issue is the initial disruptive effect of technology, which frequently results in short-term employment losses but eventually contributes to job creation and economic growth. Increased digitization is consistently associated with lower unemployment, particularly among young, across a wide range of geographies, including Africa, the EU, and Nordic nations. The findings emphasize the importance of preparing workers with technology skills in order to reap these benefits.

3. Methodology

In this article I have studied the impact of "Added value created in the ICT sector, expressed in thousand manats" on "The number of the unemployed population, expressed in thousands" in Azerbaijan. I have analyzed the data of both indicators for the years 2005-2022 from the website of the Statistics Committee.

Table 1. "Added value created in the ICT sector, expressed in thousand manats" and "The number of the unemployed population, expressed in thousands" statistics of Azerbaijan.

Year	Added value created in the ICT sector, expressed in thousand manats	The number of the unemployed population, expressed in thousand
2005	320463,5	317,8
2006	352552,3	291,2
2007	507269	281,1
2008	643825,2	262,2
2009	686779,3	260,2
2010	715773	258,3
2011	786681,9	250,9
2012	861760,2	243,1
2013	949044,2	236,6
2014	963269,5	237,8
2015	970693,8	243,7
2016	958723,4	252,8
2017	1038084,4	251,7
2018	1111986,7	253,8
2019	1293274,7	252,1
2020	1600949,1	368,7
2021	1663774,1	310,5
2022	1828093,5	293,3

Source: The State Statistical Committee of AR, 2023 and The State Statistical Committee of AR, 2023.

A Cronbach's Alpha test was conducted in order to assess the internal consistency of a two-item scale.

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
0.829	2

Figure 1. Cronbach's Alpha test reliability statistics.

The test yielded a Cronbach's Alpha coefficient of 0.829. This finding suggests that the items in the scale exhibit a high degree of internal consistency, implying that they are highly correlated and accurately assess the same underlying construct. The Alpha value substantially surpasses the widely acknowledged threshold of 0.7, thereby confirming the scale's dependability for scientific investigations. The substantial degree of dependability implies that the responses to these items will exhibit consistent similarity throughout various measurement instances. This indicates that the pair of

items comprising the scale function synergistically to deliver a reliable assessment of a solitary attribute or concept. Additionally, it deduces that the scale exhibits statistical robustness, rendering it appropriate for subsequent investigations and studies.

In order to characterize the central tendency, dispersion, and shape of the dataset pertaining to two variables, I performed a Descriptive Statistics test.

Descriptive Statistics										
	N Statistic	Minimum Statistic	Maximum Statistic	Mean		Std. Deviation Statistic	Skewness		Kurtosis	
				Statistic	Std. Error		Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Added value created in the ICT sector, expressed in thousand manats	18	320463.5	1828093.5	958499.878	99952.4972	424062.5314	.581	.536	-.076	1.038
The number of the unemployed population, expressed in thousands.	18	236.6	368.7	270.322	8.1289	34.4881	1.616	.536	2.661	1.038
Valid N (listwise)	18									

Figure 2. Descriptive statistics.

The findings regarding the added value within the ICT sector reveal a significant standard deviation of 424062.5314, signifying a broad range of values around the mean of 958499.78 thousand manats. The data exhibit a moderate right bias, as indicated by the skewness statistic of 0.581. Conversely, the distribution is comparatively flat, as suggested by the kurtosis of -0.076, in contrast to the normal distribution.

The mean number of unemployed individuals is 270.322 thousand, while the standard deviation is 34.4881 thousand, indicating a wide dispersion of the data. The skewness statistic of 1.616 suggests that the distribution is more pronounced to the right, indicating the presence of a tail in the upper values. The kurtosis value of 2.661 indicates a leptokurtic distribution, which is characterized by heavier tails and a more pronounced peak in comparison to the normal distribution.

The sample sizes (N) for both variables are 18, which is considered moderate for statistical analysis and could potentially compromise the reliability of any inferential statistics performed on the dataset. The substantial variation in the added value within the ICT sector, which ranges from 320463.5 to 1828093.5 thousand manats, is indicative of the sector's substantial impact on the economy. The range of unemployed individuals is relatively small, spanning from 236.6 to 368.7 thousand. While this range is less volatile than other unemployment statistics, it is nonetheless significant. The findings suggest that the dataset contains elements of skewness and variability, which must be considered in subsequent analyses.

Correlations

		Added value created in the ICT sector, expressed in thousand manats	The number of the unemployed population, expressed in thousands.
Added value created in the ICT sector, expressed in thousand manats	Pearson Correlation	1	.0272
	Sig. (2-tailed)		.0275
	N	18	18
The number of the unemployed population, expressed in thousands.	Pearson Correlation	.0272	1
	Sig. (2-tailed)	.0275	
	N	18	18

Figure 3. Correlation analysis.

To determine the relationship between the number of unemployed individuals and the added value generated in the ICT sector, I conducted a Pearson correlation test. The Pearson Correlation

coefficient for the results was 0.0272. This correlation has a p-value of 0.0275, which is statistically significant because it falls below the conventional threshold of 0.05. A probable statistical relationship exists between the variables in the population from which the sample was drawn, as suggested by this significant result. Based on the findings of this study, which involved a sample size of 18, it can be concluded that there exists a marginal yet statistically significant correlation between the level of unemployment and the added value in the ICT sector. The correlation coefficient exhibits a positive trajectory, signifying that increases in the added value of the ICT sector are corresponding to higher levels of unemployment. Notwithstanding its significance, a feeble correlation coefficient indicates that the association is not particularly robust. Hence, although a statistically significant correlation exists, the influence of ICT sector added value on unemployment is comparatively insignificant.

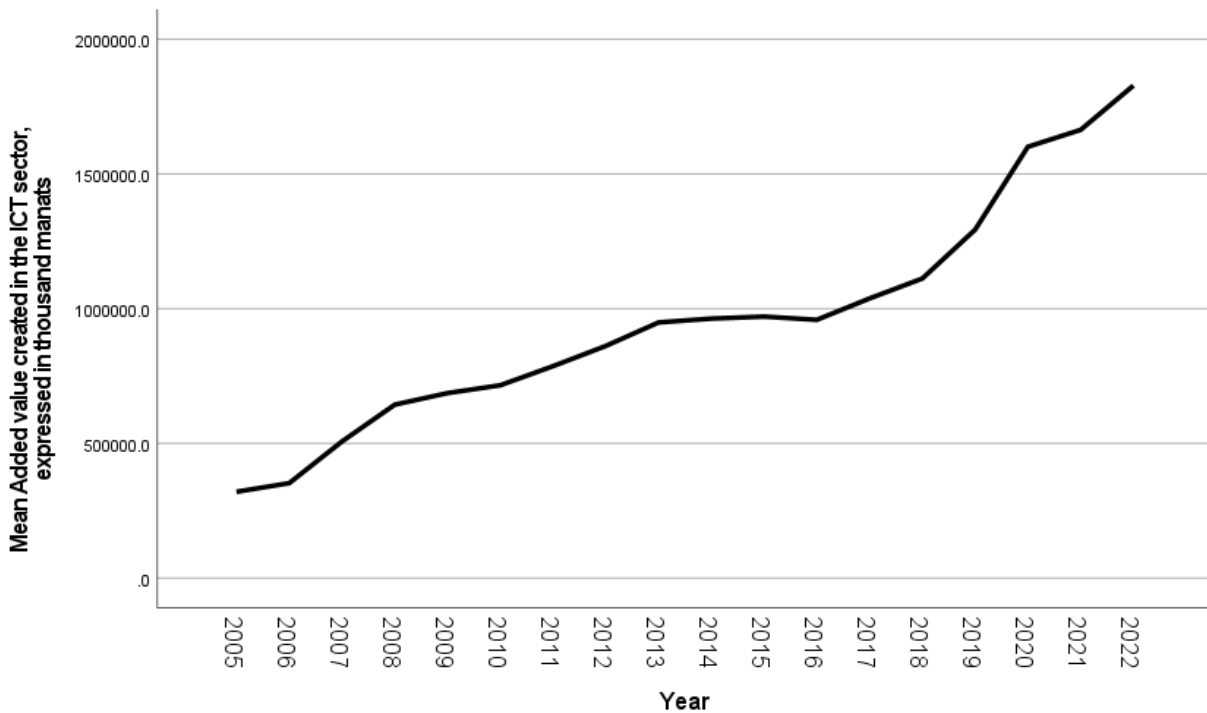


Figure 4: The trend analysis of the mean of added value created in the ICT sector.

The line graph presented above illustrates the temporal progression of the "Mean added value generated in the ICT sector, denominated in thousand manats." The graph illustrates a consistent upward trend, suggesting that the average value added in the ICT industry has been rising throughout the period under observation. With the exception of a minor fluctuation in the early years, the trajectory exhibits a relatively consistent upward trajectory in the later years. Following 2018, the upward trajectory becomes notably precipitous, indicating a substantial expansion in the added value of the sector over the past few years depicted on the graph.

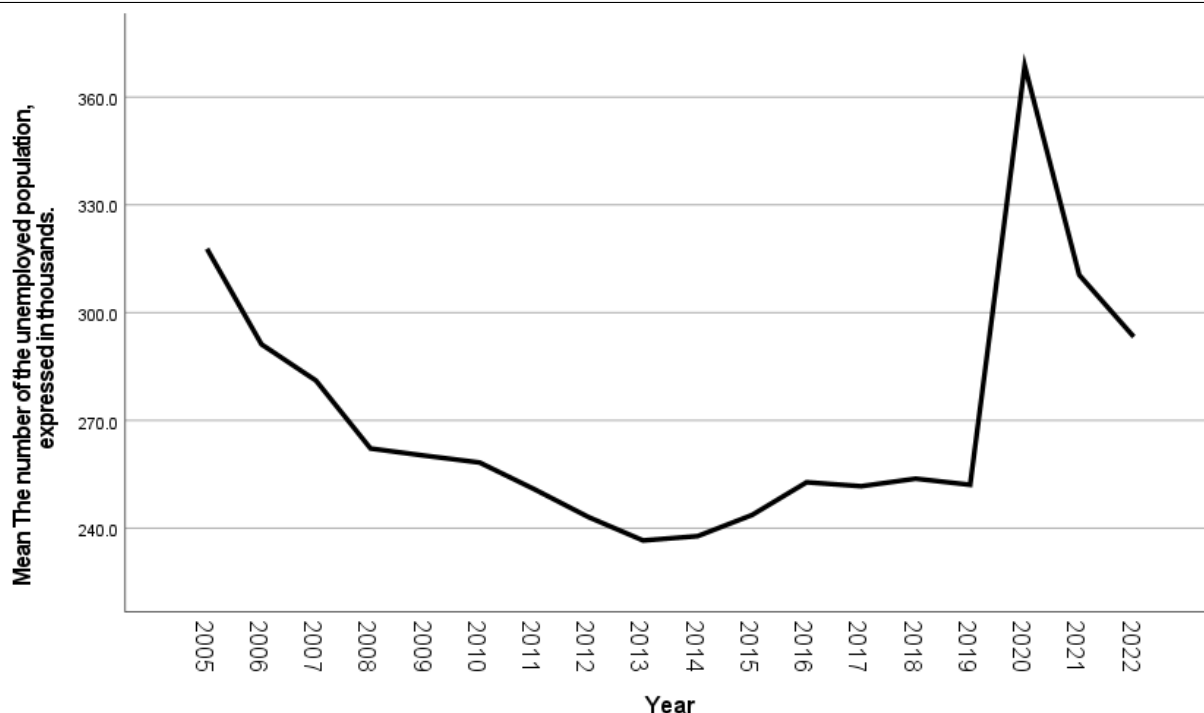


Figure 5. The trend analysis of the mean of the number of the unemployed population.

A line graph is utilized to illustrate the progression of the "Mean number of the unemployed population, expressed in thousands" across a specified time period. The graph depicts a progressive decline in the average number of individuals without employment, which persists until approximately 2015. Thereafter, there is a phase of stability preceding a substantial surge that culminates around the year 2020, succeeded by a precipitous decrease. The climax signifies a significant increase in unemployment within a brief time span, implying that employment was impacted by an abrupt occurrence or alteration in circumstances. The subsequent decline in the number of unemployed individuals signifies a phase of correction or recovery, during which the figure reverted to its prior levels.

The observed pattern suggests that the labor market experienced considerable volatility in the later years of the period, culminating in a significant upheaval around the year 2020. This disturbance corresponds with worldwide economic occurrences, more precisely the COVID-19 pandemic, which had a substantial effect on employment rates across the globe. The resurgence of reduced unemployment rates subsequent to the zenith indicates a positive development in the labor market or the successful implementation of employment stabilization measures.

The graph illustrates temporal trends in unemployment and pinpoints particular time intervals during which external factors plausibly exerted an impact on the labor market. The provided visual depiction offers a concise and unambiguous account of the variations in unemployment, emphasizing the notable shifts that have occurred in recent years.

Variables Entered/Removed^a

Model	Variables Entered	Variables Removed	Method
1	Added value created in the ICT sector, expressed in thousand manats ^b	.	Enter

a. Dependent Variable: The number of the unemployed population, expressed in thousands.

b. All requested variables entered.

Figure 6. Variables of regression analysis.

The displayed table is the result of an SPSS regression analysis and lists the variables that were input into the model. In model 1, the independent variable "Added value created in the ICT sector, expressed in thousand manats" was included. The absence of any variables eliminated during this stage is evidenced by the vacant "Variables Removed" column. The variables were incorporated into the model using the "Enter" function, which is the established procedure for linear regression in SPSS. This indicates that in a single phase, every specified variable was incorporated into the regression model.

In this model, "the number of the unemployed population, expressed in thousands," is the dependent variable. The purpose of this model is to forecast the quantity of individuals without employment by utilizing the value added in the ICT industry. The footnote stating "All requested variables entered" verifies that the model incorporates every single independent variable that was designated for the purpose of the analysis. As a component of the initial phase in regression output, this table provides a summary of the variables undergoing analysis without delving into the specific outcomes of the analysis. This establishes the foundation for analyzing the subsequent statistical results, including the significance levels, R-squared value, and coefficients that would provide insight into the strength and nature of the correlation between unemployment and the added value of the ICT sector.

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	1495.937	1	1495.937	1.278	.0275 ^b
	Residual	18724.374	16	1170.273		
	Total	20220.311	17			

a. Dependent Variable: The number of the unemployed population, expressed in thousands.

b. Predictors: (Constant), Added value created in the ICT sector, expressed in thousand manats

Figure 7. ANOVA analysis.

The ANOVA table provided represents a regression analysis in which the dependent variable is "The number of unemployed individuals, expressed in thousands," and the independent variable is "Added value generated in the ICT sector, expressed in thousand manats." The regression sum of squares for the model is 1495.937, which serves as an indicator of the model's ability to explain the variance. 18724.374 is the Residual Sum of Squares, which signifies the portion of the variance not accounted for by the model. The degrees of freedom (df) for the regression model are 1, which indicates the presence of a single predictor. The residual df, which is 16, is computed by subtracting two observations (one for the intercept and one for the independent variable) from the total number of observations. 1495.937 is the Mean Square for Regression, which is calculated by dividing the Regression Sum of Squares by its df. The result of the equivalent calculation for the Residual Mean Square is 1170.273. The F-statistic, which is the ratio of the Mean Square for Residual to the Mean Square for Regression, is computed using these values. In this instance, F is 1.278. The p-value

associated with the F-statistic is 0.0275, which is less than the conventional threshold of 0.05 that is considered to be statistically significant. Thus, "The number of the unemployed population" is significantly predicted by the regression model in which "Added value created in the ICT sector" is incorporated. A substantial proportion of the variance in the unemployment figures is accounted for by the model, indicating the presence of a correlation between the two variables within the sample utilized in this investigation.

4. Results and Discussion

The performed regression analysis examines the impact of the added value of the ICT sector on unemployment rates. Based on the obtained results, which include a statistically significant p-value of 0.0275 and a Pearson Correlation coefficient of 0.0272, a faint positive correlation is evident between the variables, implying a marginal yet noteworthy association. The descriptive statistics exhibit considerable economic variability and skewness in the distribution of both the added value in the ICT sector and the number of unemployed, which are represented by a wide range of values. The statistical significance of the regression model is confirmed by the ANOVA table, which suggests the existence of a correlation between unemployment rates and the economic performance of the ICT sector. Although the correlation is noteworthy, its limited strength indicates that there may be other determinants of the unemployment rate that extend beyond the added value of the ICT sector. Although moderate, the sample size of 18 provides support for the statistical inference that was drawn. Over the years, the line graphs illustrate a rising trend in the added value within the ICT sector and an oscillating trend in unemployment rates, with a discernible apex observed around 2020. This peak is believed to be associated with the worldwide economic repercussions of the COVID-19 pandemic. The results of this research emphasize the role of the ICT industry in the economy, although it appears to have a restricted direct impact on unemployment, as evidenced by the examined data.

5. Conclusion

Complex dynamics are revealed regarding the effect of digitalization on societal welfare when "Added value created in the ICT sector" is used as an indicator. The utility impacts of digitalization transcend economic metrics and encompass wider societal advantages, including enhanced information accessibility, improved communication, and more convenient service provision. Added value in the ICT sector is indicative of growth and investment, which are generally perceived to have a positive correlation with societal welfare and employment prospects. Nevertheless, the research indicates that the correlation is not uncomplicated, as it has a negligible direct effect on the rates of unemployment. This suggests that the impact of digitalization on welfare may be contingent upon indirect mechanisms, including but not limited to education, skill enhancement, and the emergence of novel employment sectors, which may not be readily apparent in conventional unemployment statistics.

The tenuous yet positive correlation implies that although ICT development continues, its advantages might be manifesting in manners not entirely captured by unemployment indicators. Digitalization may, for instance, contribute to welfare by enhancing work conditions or job quality, without necessarily reducing unemployment. In addition, it emphasizes the significance of coordinating workforce development with digital expansion in order to ensure that the advantages of ICT developments are broadly felt. As an isolated economic indicator, the added value of the ICT sector might fail to encompass wider welfare considerations, including inequalities in digital access, the digital divide, and the imperative for digital literacy. Therefore, in addition to offering prospects for improving the well-being of society as a whole, digitalization also presents obstacles that necessitate comprehensive policies and inclusive approaches to guarantee that its advantages are distributed fairly among all sectors of society.

References

1. Abbasabadi H.M., Soleimani M. (2021). Examining the effects of digital technology expansion on Unemployment: A cross-sectional investigation. *Technology in Society*, 64(101495), 1-13.
2. Alfred C.D., Seraj M., Ozdeser H. (2024). The Impact of Technological Advancement on Unemployment in Turkey. *Global Economics Science*, 37-52.
3. Asravor R.K., Sackey F.G. (2023). Impact of Technology on Macro-Level Employment and the Workforce: What are the Implications for Job Creation and Job Destruction in Ghana?. *Social Indicators Research*, 1-19.
4. Bashol O., Sevgi H., Yalchin E.C. (2023). The effect of digitalization on youth unemployment for EU countries: Treat or threat?. *Sustainability*, 15(14):11080, 1-15.
5. Hashemi Dizaj A., Hamidi D., Farhang A.A. (2023). Investigating the Impact of Information and Communications Technology on Economic Growth and Unemployment in the Countries of the MENA Region. *Journal of Geography and Environmental Studies*, 12(46), 26-43.
6. Ivanitskaia V. (2022). The impact of digitalization on unemployment: the case of the Nordic countries. *Proceedings of the European Union's Contention in the Reshaping Global Economy*, 55-67.
7. Janeska V., Lozanoska A. (2021). The impact of digitalization on the labour market: the case of North Macedonia. *Economic Analysis*, 54(1), 24-40.
8. Ogbonna A.E., Adediran I.A., Oloko T.F., Isah K.O. (2023). Information and Communication Technology (ICT) and youth unemployment in Africa. *Quality & Quantity*, 57(6), 5055-5077.
9. Sarabdeen M., Alofaysan H. (2023). Investigating the Impact of Digital Transformation on the Labor Market in the Era of Changing Digital Transformation Dynamics in Saudi Arabia. *Economies*, 11(1):12, 1-14.
10. Szabó-Szentgróti G., Végvári B., Varga J. (2021). Impact of Industry 4.0 and digitization on labor market for 2030-verification of Keynes' prediction. *Sustainability*, 13(14):7703, 1-19.
11. The State Statistical Committee of AR (2023). Value added in ICT sector, thousand AZN. https://www.stat.gov.az/source/information_society/en/005_2en.xls. Retrieved 19 January 2024.
12. The State Statistical Committee of AR (2024). Main social-economic indicators of the labour market (dynamics). https://www.stat.gov.az/source/labour/en/001_1en.xls. Retrieved 19 January 2024.

Azərbaycanda İKT sənayesinin inkişafının işsizlik səviyyəsinə təsiri

Mustafayev Məhəmməd Elnur, doktorant

Odlar Yurdu Universiteti

<https://orcid.org/0009-0001-1311-4512>

Mehemmed99986@gmail.com

+994519756373

Xülasə: Bu məqalə modern cəmiyyətdə rəqəmsallaşmanın əhəmiyyətini araşdıraraq İKT sektorunun iqtisadi töhfələri ilə işsizlik səviyyəsi arasındakı əlaqəyə spesifik diqqət yetirir. Reqressiya təhlili və Pearson korrelyasiyasının tətbiqi ilə bir neçə ili əhatə edən verilənləri şərh etməklə, bu kəmiyyət tədqiqatı İKT sektorunun əlavə dəyərlərinin əmək bazarına təsirini qiymətləndirir. Statistik cəhətdən əhəmiyyətli olan tapıntılar işsizlərin sayı ilə İKT sektorunda əlavə dəyər arasında orta dərəcədə müsbət korrelyasiya olduğunu ortaya çıxarmışdır. Tədqiqat kiçik nümunə ölçüsü ilə məhdudlaşır və tədqiqatda nəzərə alınmayan kənar amillərin mümkün təsiri nəzərə alınmışdır. Bu tədqiqatın İKT sektorunun inkişafının leqal çərçivəsinin üzərində işləyən qurumlar və maraqlı tərəflər üçün olan praktiki əhəmiyyətini vurğulamaq olar. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi məhz İKT sektorunun inkişafının mürəkkəb nəticələrinin dərk edilməsində reqressiya analizi metodundan istifadə edilərək yerli statistikanın təhlilindən ibarətdir. Sürətlə dəyişən rəqəmsal mühit kontekstində iqtisadi məlumatların təhlilini apararaq, bu elmi yenilik texnologiya və əmək iqtisadiyyatının yaxınlaşması ilə bağlı yeni perspektiv təqdim edir.

Açar sözlər: İKT, işsizlik səviyyəsi, rəqəmsallaşma, əlavə dəyər, əmək bazarı.

Влияние развития отрасли ИКТ в Азербайджане на уровень безработицы

Мустафаев Магомед Эльнур, аспирант
Университет Одлар Юрду
<https://orcid.org/0009-0001-1311-4512>
Mehemmed99986@gmail.com
+994519756373

Аннотация: В этой статье рассматривается решающее значение цифровизации в современном обществе, уделяя особое внимание взаимосвязи между экономическим вкладом сектора ИКТ и структурой безработицы. Путем интерпретации данных за несколько лет с применением регрессионного анализа и корреляции Пирсона это количественное исследование оценивает влияние добавленной стоимости сектора ИКТ на рынок труда. Статистически значимые результаты предполагают умеренную положительную корреляцию между количеством безработных и добавленной стоимостью в секторе ИКТ. В исследовании подчеркиваются ограничения, возникающие из-за небольшого размера выборки, и признается возможное влияние посторонних факторов, которые не были учтены в исследовании. Это исследование имеет существенное практическое значение для политиков и заинтересованных сторон в секторе ИКТ. Он предлагает доказательства, которые могут помочь в процессах принятия стратегических решений, направленных на максимизацию преимуществ цифровизации в контексте занятости. Это исследование примечательно своей инновационной методологией понимания сложных последствий расширения сектора ИКТ. Проводя детальный анализ экономических данных в контексте быстро меняющейся цифровой среды, эта научная инновация открывает новый взгляд на конвергенцию технологий и экономики труда.

Ключевые слова: ИКТ, уровень безработицы, цифровизация, добавленная стоимость, рынок труда.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/110-115>

The nature of liberal economics and how it might impact today

Nijat Zaur Abdurahmanov

doctoral student in the program of doctor of philosophy of
Azerbaijan Cooperation University

Abstract: An in-depth study of liberal market models in national energy systems is essential for sound policy, management, and sustainable development of energy resources. This enables policymakers to develop effective and balanced energy policies that promote market efficiency, promote innovation, ensure sustainability, and promote economic growth, while addressing social and environmental issues.

By comprehensively understanding and leveraging the strengths of liberal market models, countries can optimize their energy systems, increase competitiveness, and navigate the complexities of the evolving global energy landscape.

Key words: liberal market, energy policy, environmental problems, proper management of resources

Introduction. A liberal economy is based on the principles of individual freedoms, free markets and minimal government intervention in economic affairs. He emphasizes:

Free market mechanisms. The fundamental principle of liberalism is the belief in free markets, where supply and demand determine prices and the distribution of resources (Smith, 1776). The competitive nature of markets is considered favorable to efficiency and innovation (Hayek, 1944). It also includes the Protection of Property Rights: Liberals give priority to the protection of private property rights, considering it necessary for economic growth and individual freedom (Locke, 1689). Individual freedom also plays an important role and is the core value of a liberal economy, allowing individuals to engage in economic activities without undue government interference (Mill, 1859).

Limited government intervention plays an important role in the market economy, and as Friedman said, liberals advocate minimal government intervention, favoring a laissez-faire approach to economic affairs. Government intervention is limited to enforcing property rights, enforcing contracts, and maintaining law and order (Friedman, 1962).

There are various models of liberal economics,

Laissez faire capitalism: This model advocates minimal government intervention, allowing the market to operate freely without regulation. It emphasizes individual freedom and private property rights (Smith, 1776). One of the famous models is also neoliberalism. Neoliberalism emphasizes free market capitalism, deregulation, and globalization (Friedman, 1962). It promotes the reduction of government control to promote economic growth and efficiency (Hayek, 1944).

Classical Liberalism: Classical liberalism emphasizes individual freedom, limited government, and free trade between countries. He advocates personal liberty and the rule of law (Mill, 1859). Supply-side economics plays an equally important role: this model focuses on policies that stimulate economic growth by increasing the supply of goods and services. It emphasizes reducing barriers to production, stimulating investment and entrepreneurship (Reaganomics).

What is liberal economics?

A liberal economy embodies a structure that emphasizes free markets, individual freedoms, limited government intervention, and protection of property rights. Based on classical economic thought, this system gives priority to certain fundamental principles such as:

Free market mechanisms. The cornerstone of a liberal economy is its reliance on free market mechanisms, where supply and demand determine prices and the allocation of resources. Adam Smith, in *The Wealth of Nations*, championed this idea by emphasizing how self-interest and competition promote economic prosperity through a laissez-faire approach (Smith, 1776). Of course, it is impossible to ignore the protection of property rights. The most important condition for a liberal economy is the protection of private property rights. John Locke's *Two Treatises of Government* explained the natural right to acquire and protect property as the basis of liberal economic thought (Locke, 1689). Personal freedom also plays an important role. Liberty and individual liberty constitute the core values of a liberal economy. John Stuart Mill's *On Liberty* emphasized the importance of individual liberties and minimal government interference in personal and economic matters (Mill, 1859).

Limited government intervention. Liberals advocate minimal government intervention in economic affairs. While governments have a role in enforcing property rights and maintaining law and order, they should refrain from over-intervention. Milton Friedman's book *Capitalism and Freedom* argues for limited government intervention to ensure efficient market operations while protecting individual liberties (Friedman, 1962).

In a liberal economy, people have the autonomy to participate in economic activities and make choices without excessive government regulation. The role of government is often limited to creating a regulatory framework that ensures fair competition, protection of property rights, and compliance

with contracts. Liberal economics aims to create conditions that promote economic growth, innovation and individual autonomy. This allows market forces to determine prices, production and resource allocation, promoting efficiency and innovation.

However, proponents of liberal economics recognize the need for a balance between free markets and government intervention. Although the government's role is limited, it must intervene to correct market failures, provide public goods, and mitigate externalities that the market cannot effectively handle on its own.

The importance of studying liberal market models in national energy systems

Understanding liberal market models in national energy systems is critical to shaping energy policy, ensuring sustainability, promoting innovation, and achieving economic growth. Deeper exploration of these models provides a comprehensive understanding of governance, market dynamics, and the balance between economic liberalism and regulatory oversight.

Comprehensive analysis of energy management:

Includes the study of liberal market models and allows for a comprehensive analysis of energy management systems. Different countries adopt different models depending on their political, economic and social context. This comparative analysis helps policymakers evaluate the strengths and weaknesses of different approaches (Victor, 2015).

Policy formation and implementation is an integral part of energy management

An in-depth study of liberal market models provides insight into energy policy formulation and implementation. It sheds light on the regulatory framework, market structures and mechanisms that encourage investment, innovation and competition in the energy sector (Bhattacharyya, 2011).

Increasing economic efficiency and market competitiveness leads Liberal market models to prioritize economic efficiency and market competitiveness. In-depth analysis provides insight into optimizing resource allocation, minimizing inefficiencies and enhancing competition, thereby contributing to a more dynamic and sustainable energy market (Sioshansi, 2018).

An important component is also the balance of market forces and regulatory oversight:

Understanding liberal market models helps balance market forces with necessary regulatory interventions. It emphasizes the importance of regulation to correct market failures, ensure fair competition, and address environmental issues without hampering innovation and economic growth (Fox, 2002).

Stimulating innovation and technological advances Liberal market models often stimulate innovation and technological advances. More in-depth research can examine the incentives, such as market R&D investment and competitive pressures, that drive technological innovation in the energy sector (Popp, 2002).

Promoting a sustainable energy transition:

The transition to sustainable energy systems is a global imperative. An in-depth analysis of liberal market models helps identify mechanisms for integrating renewable energy, increasing energy efficiency and reducing carbon emissions while ensuring economic viability (Diaz-Raney, 2008).

Promoting international cooperation and policy learning:

In-depth analysis promotes international collaboration and policy learning. Countries can learn from each other's experiences, adopt best practices, and collaborate on common challenges, contributing to global energy security and sustainability (Boonekamp, 2013).

Mitigating energy poverty and inequality:

Understanding liberal market models helps address energy poverty and inequality. Detailed analysis helps develop policies that ensure energy access for all while maintaining economic viability and sustainability, promoting social well-being (Sovacool & Dworkin, 2015).

Since gaining independence, Azerbaijan, with significant oil and gas reserves, has embarked on energy sector reforms to move from a state-controlled system to a more liberalized market model. The country's leadership has focused on attracting foreign investment, increasing efficiency and diversifying its energy resources. The main goal is to create an environment that will promote innovation, attract investment and ensure a diversified and sustainable energy portfolio, emphasizing competition, efficiency and private sector participation (Gunningham, 2021).

Azerbaijan's energy landscape has been largely determined by its oil reserves, especially on the Absheron Peninsula. The discovery of oil in the region led to the world's first commercial oil wells, drilled by entrepreneurs such as the Nobel brothers and Rothschild. Baku oil fields have become synonymous with prosperity and played a decisive role in the economic and industrial development of the region. The oil industry has contributed to economic growth, attracting international investment and making Baku one of the world's largest oil centers. This economic boom laid the foundation for the economic development and modernization of the country. Azerbaijan's pre-independence energy landscape saw significant technological progress in the oil industry. Drilling, mining and processing technologies have been introduced into this region. These innovations not only improved the efficiency of oil production, but also had a lasting impact on the global oil industry. While the oil industry brought economic prosperity, it also had environmental consequences. Extraction and processing processes have led to environmental problems including pollution and degradation. These challenges have become more pronounced over time and have highlighted the need for sustainable practices.

Therefore, Azerbaijan's policies have been implemented to encourage market opening and competition in the energy sector. The State Oil Company of the Republic of Azerbaijan underwent restructuring and laws were passed to attract foreign investment, promoting competition and diversifying markets.

Throughout 2021, a focus on market efficiency and competition has remained central to energy policy discussions around the world. Governments and energy stakeholders have sought to create an environment that encourages efficiency gains, technological advancements and fair market competition, thereby ensuring optimal resource allocation (World Bank, 2021).

Understanding Azerbaijan's liberal market model requires studying the legal framework and government intervention. The country has established regulatory bodies, such as the Energy Regulatory Agency, to balance market forces and regulatory oversight to attract investment while maintaining stability. It is important to note that finding a balance between allowing market forces to stimulate innovation and intervening to correct market failures is a critical challenge for all countries around the world (IEA, 2021).

Although Azerbaijan's level of independence depends on hydrocarbons, it has shown interest in diversifying towards renewable energy sources. Policies were introduced to promote renewable energy and energy efficiency, increase sustainability and reduce dependence on fossil fuels, signaling the world's increased focus on sustainable development and integration of renewable energy in 2021 amid growing concerns about climate change (The Guardian, 2021; World Economic Forum, 2021). Countries around the world have sought to align their energy policies with liberal market principles while promoting a clean energy transition to address environmental concerns (IRENA, 2021).

Azerbaijan's liberal market model aims to improve energy security by diversifying export routes and promoting international cooperation. Initiatives such as the Southern Gas Corridor highlight Azerbaijan's role in strengthening regional energy security and global cooperation. Likewise, Azerbaijan's liberal market model in the energy sector reflects the country's efforts to reform and diversify, striving for efficiency, attracting investment and sustainability. Understanding the nuances of energy reforms in Azerbaijan provides insight into the country's transition to market liberalization and its impact on energy security, sustainability and global cooperation. Events in 2021 have highlighted the importance of energy security and sustainability in the context of liberal market models. Disruptions, geopolitical tensions and recognition of vulnerabilities have prompted countries to re-evaluate energy security strategies while supporting the principles of market liberalization. Countries made joint efforts to share experiences, implement best practices, and solve problems collectively. Policy learning has become a critical aspect of ensuring the success of liberal market models internationally.

In summary, the year 2021 was a crucial period for the influence of liberal market models on national energy systems. The emphasis on enhancing market efficiency, prioritizing sustainability, and fostering international collaboration highlighted the significance of these models in steering the

energy transition. Despite ongoing challenges, the momentum towards embracing liberal market principles seems to be a pivotal force shaping the ever-changing global energy scenario.

References:

1. Adam Smith, "The Wealth of Nations" (1776)
2. John Locke, "Two Treatises of Government" (1689)
3. John Stuart Mill, "On Liberty" (1859)
4. Milton Friedman, "Capitalism and Freedom" (1962)
5. Reaganomics: Associated with the economic policies of U.S. President Ronald Reagan, emphasizing supply-side economics.
6. Victor, D. G. (2015). Global energy governance. Energy Research & Social Science.
7. Bhattacharyya, S. C. (2011). Energy economics: Concepts, issues, markets and governance. Springer.
8. Sioshansi, F. P. (2018). Evolution of global electricity markets: New paradigms, new challenges, new approaches. Academic Press.
9. Fox, J. T. (2002). Beyond liberalization: A new institutional approach to regulation of electricity markets. MIT Press.
10. Popp, D. (2002). Induced innovation and energy prices. American Economic Review.
11. Diaz-Rainey, I., & Ashton, J. K. (2008). Greening the grid: The implications of liberalization for renewable energy sources in the UK. Energy Policy.
12. Boonekamp, P. G. M. (2013). Energy efficiency policies and measures in G8 countries: Lessons learned and recommendations for future energy efficiency policies. International Energy Agency.
13. Sovacool, B. K., & Dworkin, M. H. (2015). Energy justice: Conceptual insights and practical applications. Applied Energy.
14. Gunningham, N. (2021). What is Green Criminology? Current Debates and Future Developments. In The Oxford Handbook of Environmental Criminology.
15. World Bank. (2021). "Competitive Renewable Energy Auctions: A Guide to Design."
16. IEA. (2021). "Energy Policies of IEA Countries - 2021 Review."
17. IRENA. (2021). "Renewable Energy Statistics 2021."
18. The Guardian. (2021). "The challenge of a rapid energy transition."
19. World Economic Forum. (2021). "The Future of Energy."

Liberal iqtisadiyyatın təbiəti və təsiri

Nicat Zaur oğlu Əbdürəhmanov

fəlsəfə doktoru üzrə doktorant
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Xülasə: Milli enerji sistemlərində liberal bazar modellərinin dərinədən öyrənilməsi enerji resurslarının düzgün siyasəti, idarə edilməsi və davamlı inkişafı üçün vacibdir. Bu, siyasətçilərə sosial və ekoloji problemləri həll etməklə yanaşı, bazarın səmərəliliyini təşviq edən, innovasiyaları təşviq edən, davamlılığını təmin edən və iqtisadi artımı təşviq edən effektiv və balanslaşdırılmış enerji siyasətləri hazırlamağa imkan verir. Liberal bazar modellərinin güclü tərəflərini hərtərəfli başa düşmək və istifadə etməklə, ölkələr öz enerji sistemlərini optimallaşdırma, rəqabət qabiliyyətini artırma və inkişaf edən global enerji mənzərəsinin mürəkkəbliklərini idarə edə bilirlər.

Açar sözlər: liberal bazar, enerji siyasəti, ekoloji problemlər, resursların düzgün idarə edilməsi.

Природа либеральной экономики и как она может повлиять на сегодняшний день

Абдурахманов Ниджат Заур оглу
докторант по программе доктора философии
Азербайджанский Университет Кооперации

Резюме: Углубленное изучение либеральных рыночных моделей в национальных энергетических системах важно для разумной политики, управления и устойчивого развития энергетических ресурсов. Это дает политикам возможность разработать эффективную и сбалансированную энергетическую политику, которая способствует эффективности рынка, продвигает инновации, обеспечивает устойчивость и способствует экономическому росту, одновременно решая социальные и экологические проблемы.

Всесторонне понимая и используя сильные стороны моделей либерального рынка, страны смогут оптимизировать свои энергетические системы, повысить конкурентоспособность и преодолеть сложности развивающегося глобального энергетического ландшафта.

Ключевые слова: либеральный рынок, энергетическая политика, экологические проблемы, правильное управление ресурсами

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/116-125>**Econometric analysis of the impact of the Covid-19 pandemic on the price of oil and gold****Mammadova Nigar Bayram**

PhD student of Azerbaijan State University of Economics

Azerbaijan State University of Economics, teacher

E-mail: n.mammadova.2110@gmail.com

Phone: (+994) 50-655-50-46

Abstract: The COVID-19 pandemic, which appeared in late 2019, had a deep and wide impact on the global economy. The impact of the pandemic is still visible in all areas of the economy. The article examines the impact of the COVID-19 pandemic on the price of oil and gold. An econometric model was established by collecting the number of people infected with the coronavirus disease. The results of the model were analyzed.

Key words: COVID-19, oil price, gold price, econometric model, corona virus.

JEL: C51, H51 UOT: 33

Covid-19 pandemiyasının neftin və qızılın qiymətinə təsirinin ekonometrik təhlili

Məmmədova Nigar Bayram

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti müəllim

E-mail: n.mammadova.2110@gmail.com

Tel: (+994) 50-655-50-46

Xülasə: 2019-cu ilin sonlarında ortaya çıxan COVID-19 pandemiyası qlobal iqtisadiyyata dərin və geniş təsir göstərmişdir. İqtisadiyyatın bütün sahələrində pandemiyanın təsiri hələdə görülməkdədir. Məqalədə COVID-19 pandemiyasının neftin və qızılın qiymətinə təsiri araşdırılmışdır. Neftin qiyməti və qızılın qiyməti bütün dünya üzrə yığılmış və həmin aylarda koronavirus xəstəliyinə yoluxanları sayı toplanaraq ekonometrik model qurulmuşdur. Modelin nəticələri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: COVID-19, neftin qiyməti, qızılın qiyməti, ekonometrik model, korona virus.

JEL: C51, H51 UOT: 33

GİRİŞ

Dünyanın bütün ölkələrinin iqtisadiyyatının hazırlıqsız olmasıyla yaranan Covid-19 epidemiyası yaşanan iqtisadi böhranlardan fərqli olaraq birbaşa insan sağlamlığını hədəf aldığı üçün çox daha əhatəlidir. Epidemiyanın ilk halları 2019-cu ilin dekabrında Çində yaranıb və 2020-ci ilin ilk üç ayında bütün dünya ölkələrinə sürətlə yayılıb. Covid-19 epidemiyası 2020-ci ilin mart ayında bütün dünyada pandemiya vəziyyətinə çevrildi. Pandemiya bütün ölkələrə son dərəcə mənfi təsirlər göstərdi. Bu təsirləri aradan qaldırmaq üçün ölkələr izolyasiya tədbirləri görməyə başladılar. Bütün bu tədbirlər xüsusilə hava, dəniz, quru nəqliyyat, bütün təhsil fəaliyyətləri, ticarət fəaliyyətləri və bütün xidmət göstərən müəssisə və təşkilatlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlər epidemiyaya qarşı mübarizədə faydalı olsa da, iqtisadi dezavantaj yaratdı. Ən böyük çatışmazlıq iqtisadiyyatın təməl daşlarından biri olan istehlakda yaşandı. Sosial izolyasiya prosesində insanların fəaliyyəti azaldı və bu sərbətdən tələbdə azaldı. Bu çərçivədə tələbin azalması istehsalı da yavaşladırdı. Buna görə də fabriklər minimum səviyyədə işləyirdi və ya tamamilə dayanırdı. Bununla da iqtisadiyyatın digər təməl daşı olan təklifdə azalmağa başladı. Epidemiyaya dövründə əmtəə bazarlarında qiymətlərdə ciddi dalğalanmalar müşahidə olunur. Epidemiyanın hər bir əmtəəyə təsiri müxtəlif yollarla olmuşdur. Məqalədə neftin qiymətinə və qızılın qiymətinə pandemiyanın təsirinə baxılmışdır.

Koronavirusun yayılması ilə insanların hərəkətliliyi əhəmiyyətli dərəcədə azaldı və fabriklər daha az fəaliyyət göstərməyə başladı. Buna görə də enerjiyə tələbat sürətlə azalmağa başladı. Tələbin bu azalması fonunda neft qiymətləri eniş tendensiyasına girdi. Aprelin əvvəlində OPEC ölkələri və bəzi qeyri-OPEC ölkələri gündəlik neft hasilatını 10% azaltmaq qərarına gəliblər (BBC, 2020). Lakin görünən odur ki, bu ixtisarlar qiymətlərin aşağı düşməsinin qarşısını ala bilməyib. Sənaye sektorunda istifadə olunan neftə sektorda hasilatın azalması səbəbindən artıq tələbat qalmırdı. Eyni şəkildə, pandemiya dövründə nəqliyyatda və avtomobillərdə yanacaq kimi istifadəyə tələbat da əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Pandemiya səbəbindən tələbat sürətlə azalsa da, neft təklifini sürətlə azaltmaq mümkün olmadığından təklif bir az da kəsilsə də, tələb azalmadan aşağı qaldığı üçün neftin qiyməti həmişəkindən aşağı enməkdə davam edirdi.

İqtisadi böhran və ya qeyri-müəyyənlik dövrlərində investorlar tez-tez investisiyalarında dəyişiklik edirlər. Bu dövrdə onlar götürdükləri riskləri azaltmağa meyl edirlər. Böhran dövrlərində qeyri-müəyyənliklər artdığından investorların nominal gücə inamı sarsıldığından onlar qiymətli metallara üz tutdular. Buna görə də Covid-19 pandemiyası dövründə də qiymətli metalların eləcə də, qızılın qiyməti nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır.

Ədəbiyyatların icmal.

2019-cu ilin sonlarında ortaya çıxan COVID-19 pandemiyasının qlobal iqtisadiyyata təsirinin mühüm aspektlərindən biri əmtəə qiymətləri olmuşdur. Bu ədəbiyyat icmalı COVID-19-un əmtəə

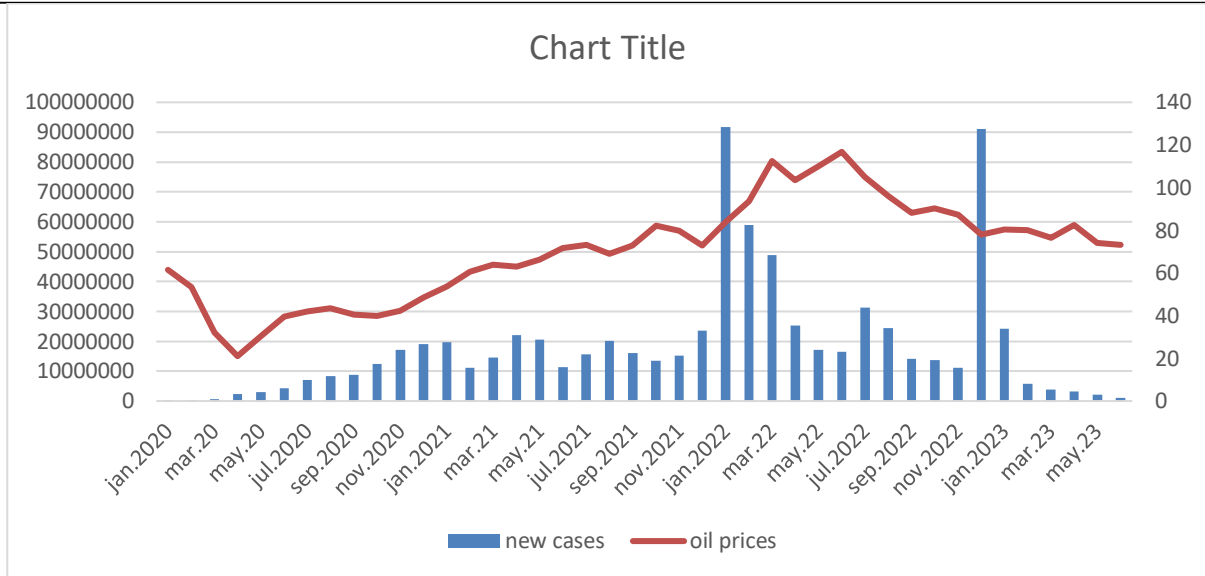
qiymətlərinə təsir göstərdiyi müxtəlif yollar haqqında ümumi məlumat vermək və mövcud tədqiqatlardakı əsas tapıntıları və tendensiyaları təhlil etmək məqsədi daşıyır. COVID-19-un ilk dalğası qlobal təchizat zəncirlərində əmtəələrin istehsalına və paylanmasına təsir edən geniş pozulmalara səbəb oldu [1]. Karantin rejimi və məhdudiyətlərin əmək çatışmazlığına, fabriklərin bağlanmasına, kənd təsərrüfatı məhsulları, metallar və enerji resursları kimi vacib malların tədarükündə fasilələrə səbəb olduğu görünür [2]. Pandemiya həmçinin müxtəlif əmtəə bazarlarında əhəmiyyətli tələb şoklarına səbəb oldu. Tələbin bu qəfil azalması qiymətlərə aşağı təsir göstərdi. Müxtəlif mallar COVID-19 səbəbiylə unikal təsirlər yaşadı. Məsələn, xam neftin qiymətləri 2020-ci ilin əvvəlində həddindən artıq təklif və zəif tələbin birləşməsi səbəbindən tarixi minimuma enmişdir [3]. Əksinə, buğda və düyü kimi kənd təsərrüfatı mallarında ərzaq təhlükəsizliyi və tədarük zəncirinin pozulması ilə bağlı narahatlıqlar ortaya çıxdıqda qiymət artımı görüldü [4]. COVID-19 ilə əmtəə qiymətləri arasındakı əlaqəyə makroiqtisadi amillər də təsir edib [5]. Pandemiya zamanı əmtəə qiymətlərinin hərəkətinin formalaşmasında valyuta məzənnələrinin, inflyasiya gözləntilərinin və faiz dərəcələrinin rolu olmuşdur [7]. İbrahim Yousef ARDL modeli vasitəsilə göstərdi ki COVID-19 neftin qiymətinə mənfi, qızılın qiymətinə isə müsbət təsir göstərmişdir. Adı çəkilən məqalədə gündəlik yeni koronavirusa yoluxanların ümumi sayı Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən açıqlanan gündəlik vəziyyət hesabatlarından götürülüb. Beləliklə, həmin nümunə 21 Yanvar - 1 May 2020 dövrünü əhatə edir və 102 müşahidə daxilində təhlil edilmişdir. Bundan əlavə, gündəlik qızılın qiymətləri 2012-2020-ci illər üçün Thomson Reuters-dən toplanıb. Bu məlumatlar əsasında COVID-19-un qızıl qiymətlərinə təsirini təhlil edilib və qlobal koronavirus hadisələrinin artan sayının qızıl qiymətlərində artıma səbəb olduğu görünmüşdür. Bu araşdırmadan belə nəticə çıxarıldı ki, davam edən vəziyyət qızıla qlobal tələbi artırıdıqca həm qızıl qiymətləri, həm də gəlirlərin volatilliyi də artacaq. Bunun səbəbi qızılın "seyf" statusu olmasıdır [7]. Pritish Kumar Sahu, Debi Prasad Bal, və Pradip Kundu təsviri məlumatların təhlilindən istifadə edərək, 2020-ci ilin mart ayının ortalarından sonra həm valyuta məzənnəsində, həm də qızıl qiymətlərində əhəmiyyətli artım müşahidə olunduğunu bildirir. Ümumiyyətlə Tarixən qızıl təhlükəsiz sığınacaq hesab olunur, yəni iqtisadi qeyri-müəyyənlik və ya qarışıqlıq dövründə investorlar sərvətlərini qorumaq üçün qızıla üstünlük verirlər [8]. Onu da qeyd edək ki Dünya miqyasında ölkələr tərəfindən tətbiq edilən kütləvi fiskal və monetar stimullar potensial inflyasiya ilə bağlı narahatlıqları artırdı. Qızıl tez-tez inflyasiyaya qarşı hedcinq kimi baxıldığından, bu narahatlıqlar onun tələbini daha da artırdı [9]. Lakin qızıldan fərqli olaraq neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşdı. Pandemiya qlobal səyahətlərin görünməmiş dayanmasına və sənaye fəaliyyətlərinin azalmasına səbəb olub, buna görə də neftə tələbatın kəskin azalmaqla nəticələndi [10]. Bu tələb şoku neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşmasına səbəb olub. M. Bildirici, N. Guler Bayazit WTI, Brent və Dubay xam neft qiymətləri məlumat bazalarında 29 mart 2020-ci il və 31 mart 2020-ci il tarixləri arasında neftin qiymətinin dəyişkənliyini təhlil etmək üçün hibrid model təklif etdi. Rusiya və Səudiyyə Ərəbistanı arasında COVID-19 pandemiyası və neft münaqişəsinin təsiri altında neftin qiyməti qeyri-adi dəyişikliklərə məruz qaldığından, neftin qiymətinin xaos strukturunun mövcudluğu şəraitində ənənəvi üsullarla təhlil aparmaq mümkün deyil. GARCH və LSTARGARCH metodları və onların dərin öyrənməyə əsaslanan GARCHLSTM və LSTARGARCHLSTM genişləndirmələri müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir. GARCH modeli qeyri-xətti və ya xaos hərəkətin mövcudluğu şəraitində yüksək proqnozlaşdırma performansına nail ola bilməz, çünki o, məlumat dövrünü bütövlükdə nəzərdən keçirir. Bu modellər arasında LSTARGARCHLSTM modeli neftin qiymətinin xaos strukturu şəraitində nümunədən kənar dəqiqlik baxımından əhəmiyyətli dərəcədə daha yaxşı nəticələr nümayiş etdirdi. Bu tədqiqat göstərdi ki, LSTARGARCHLSTM metodlarının ARCH və GARCH əmsallarına görə neftin qiyməti ARCH və GARCH effektlərinə malikdir. Yəni, COVID-19 ilə əlaqəli neft tələb və təklif şoklarının qısamüddətli olacağı ehtimalı var, lakin onların bir çox sektor və ölkələrə təsirləri qalıcıdır [11]. COVID-19 pandemiyasının və neftin qiymətinin düşməsinə təsiri CEEEA/CGE (China Energy-Economy-Environment Analysis) modelindən istifadə etməklə də təhlil edilib [12]. COVID-19-un təsiri istehlak və təklif tərəfinin iki aspektindən təhlil edilir. Pandemiyanın və qiymət enişinin Çin iqtisadiyyatına və emissiyalara təsiri öyrənilir. Məlum olub ki, pandemiya və neft qiymətləri Çin iqtisadiyyatına və emissiyalara müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərir. Bu yazı bu təsirlərin qarşılıqlı əlaqəsindən və

ilkini və ikinci dərəcəli əlaqələrindən bəzi maraqlı və praktiki nəticələr çıxarır. Çini nümunə götürərək, çox sektorlu hesablana bilən ümumi tarazlıq modelindən istifadə edilərək və pandemiyanın və xam neft qiymətlərinin məcmu təsirlərini simulyasiya etmək və qiymətləndirmək üçün altı müxtəlif ssenarini nəzərdən keçirirlər. Pandemiyanın təsirini faktor girişindəki dəyişikliklərə və istehlakçı seçimindəki dəyişikliklərə bölərək və faktor girişinin azalmasının iqtisadi tənəzzülün əsas səbəbi olduğunu göstərir. Xam neftin qiymətinin kəskin düşməsi iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərir. Bununla yanaşı məqalədə Spekulativ davranışdan asılı olmayaraq, pandemiya əmtəə qiymətlərində 0,49% - 3,03% azalmaya səbəb olduğu, ən az təsirlənən sahənin kənd təsərrüfatı, 0,49%, daşınmaz əmlak sənayesi isə 3,03% təşkil etdiyi nəticələrinə gəlinmişdir. Yekun olaraq qeyd edək ki, qızıl qiymətləri təhlükəsiz liman statusu və COVID-19-a cavab olaraq görülən iqtisadi tədbirlərə görə bahalaşsa da, neft qiymətləri tələbin azalması, təklifin artması və saxlama ilə bağlı narahatlıqlar səbəbindən xeyli çətinliklərlə üzləşib. Ədəbiyyat göstərir ki, pandemiyanın global reaksiyası və təsirləri bu iki əmtəənin ziddiyyətli taleyində əks olunub.

Aydındır ki, COVID-19 pandemiyasından əvvəldə bir çox pandemiyalar olmuşdur. Onların da iqtisadiyyata təsiri araşdırılmışdır. Belə tədqiqat işlərindən biri də “Social science & medicine” olmuşdur. Bu tədqiqatda təqdim olunan təxminlər qrip pandemiyası zamanı böyük maliyyə sektoruna malik zəngin bir ölkənin iqtisadiyyatına mümkün təsirlərin, həmçinin virusa qarşı dərmanların mümkün istifadəsi, məktəblərin bağlanması və profilaktik işdən kənar qalan işçilərin təsirini göstərir. Ümumi nəticələr göstərir ki, xəstəliyin özü makroiqtisadi baxımdan ən böyük narahatlıq doğurmur. Qrip pandemiyası ÜDM-i 0,3% ilə 0,6% (Böyük Britaniyanın 3,5-7,4 milyard funt sterlinq itkisinə bərabər) azaltsa da, məktəblərin bağlanması və profilaktik davamiyyətin birləşdirilməsi 1,14-1,42% (14,8 funt sterlinq 18,5 milyard funt) effekt verir. Buna görə də, məktəblərin bağlanmasının və profilaktiki davamiyyətin epidemioloji təsirini nəzərə almaq və lazımsız iqtisadi təsirlər yaratmadan bunlara təsir edən siyasətlər ilə ictimai səhiyyə baxımından zəruri olan davamiyyət müddətləri arasında tarazlıq yaratmağa çalışmaq vacibdir [13]. Bu, epidemiyanın böyümə sürətini ləngidə bilən “hər zamankı kimi davam etmək” tövsiyəsi ilə “sosial uzaqlaşdırma” tədbirləri arasında çətin bir yol tutmalı olan Hökumətlər üçün xüsusi problem yaradır. Maliyyə sektoruna gəlincə, təsirlər, şübhəsiz ki, digər sektorlara nisbətən daha əhəmiyyətli olmasa da, bu, başqa yerlərdə mövcud olan pərakəndə satış, mehmanxana və restoranlar, nəqliyyat və telekommunikasiya ilə müqayisədə ən azı ekvivalentdir, hətta daha pisdir. Yoluxucu xəstəlik pandemiyasından ən çox təsirlənən sektorlar kimi müəyyən edilmişdir [14].

Əsas mətn

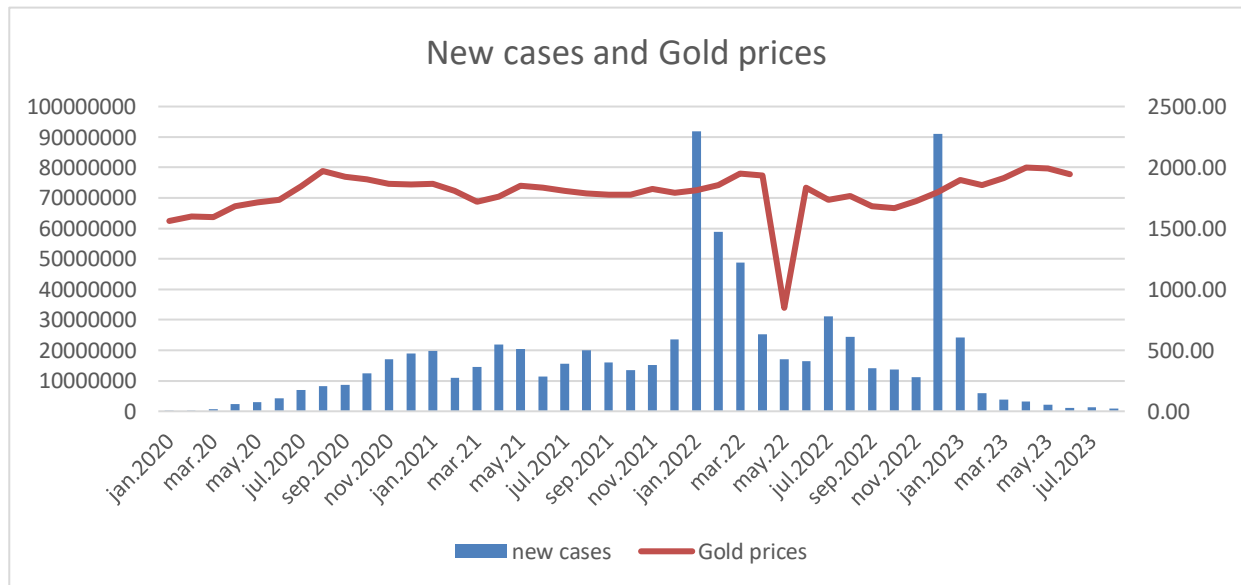
Bildiyimizi kimi COVID-19 pandemiyası bütün dünya ölkələrinə ciddi təsirlər göstərmiş eyni zamanda əmtəə bazarlarında ciddi narahatlıq yaratmışdır. Tədqiqat işində elə məhz həmin bu təsirlər araşdırılaraq ekonometrik model əsasında qiymətləndirilmişdir. Pandemiya dövründə iqtisadçıları daha çox maraqlandıran əsas qızıl və neftin qiymət dəyişkənliyi bu işdə araşdırılmış bə model əsasında təhlil edilmişdir. Modeli qurmaq üçün lazım olan bütün statistik məlumatlar <https://www.indexmundi.com/> saytında əldə olunmuşdur. Qurulan birinci modeldə Koronavirusa dünya üzrə yoxluxanların sayının həmin dövrdəki neftin qiymətinə təsirinə baxılmışdır. Modelin qurulmasında istifadə olunan data aşağıda qrafik şəklində təqdim olunmuşdur.



Qrafik 1.

Qrafikdə məlumatlar 2020-ci il yanvar ayında 2023cü ilin may ayına kimi göstərilmişdir. Qrafikdən görüldüyü kimi mart ayından koronavirusa yoluxanların sayının artması ilə neftin qiyməti azalmağa başlamışdır. Aydınır ki, bu bir çox səbəbə görə izah olunur, təbii olaraq əsas səbəb karantin rejiminin tətbiq olunmasıdır. Bu əks əlaqə aşağıda göstərəcəyimiz modeldə də özünü doğrultmuşdur. Həmin əlaqənin kəmiyyət ifadəsi tapılmışdır.

İndi isə keçək bu işdə qurulan 2-ci modelə. Qurulan bu modeldə koronavirusun qızılın qiymətinə təsiri araşdırılmışdır. Bunun üçün <https://www.indexmundi.com/> saytında qızılın aylıq məlumatları götürülərək aylıq koronavirusa yoluxan və koronavirus xəstəliyindən dünyalarını dəyişən əhəlinin sayı ilə əlaqəsinə baxılmışdır. Neftin qiymətindən fərqli olaraq qızılın qiyməti ilə koronavirusa yoluxan və koronavirus xəstəliyindən dünyalarını dəyişən əhəlinin sayı arasında düz asılılığın olduğu aşkarlanmışdır. Bunun isə bir-çox səbəbi vardır. Əsas səbəblərdən biri aydındır ki qızılın təhlükəsiz seyf rounu oynamasıdır. Qurlan 3-cü model Koronavirusa yoluxanların sayı ilə qızılın qiyməti arasındakı asılılığın qiymətləndirilməsidir. Bunun üçün istifadə olunan data Qrafik 3. Də göstərilmişdir.



Qrafik 2.

Qrafik 2.də verilən məlumatlar 2020-ci ilin yanvar ayı ilə 2023-cü ilin may ayı arasındakı dövrü əhatə edir. Qrafikdən görünür ki, koronavirusa yoluxanların sayı artıqcaqızılın qiymətində də əhəmiyyətli müəyyən olunur. BU məlumatlar əsasında qurulan modeldə bu fikri doğruldub və həmin düz əsəllilığın kəmiyyət ifadəsini vermişdir.

Regressiya modeli. Yuxarıda verilmiş məlumatlara əsasən Covid-19un əmtəə bazarına təsirinə aşağıdakı iki istiqamət üzrə baxılmışdır. Birinci istiqamətdə əvvəlcə koronavirusa yoluxanların sayının sonra isə koronavirus səbəbindən ölənlərin sayının neftin qiymətlərinə təsirinin modeli qurulmuşdur. İkinci istiqamətdə isə əvvəlcə koronavirusa yoluxanların sayının sonra isə koronavirus səbəbindən ölənlərin sayının qızılın qiymətlərinə təsirinin modeli qurulmuşdur.

Koronavirusa yoluxanların sayının neftin qiymətinə təsiri. Dünya statistikasına əsasən neftin qiymətinin koronavirusa yoluxanların sayından əsəllilığının regressiya tənliyinin spesifikasiyasına aşağıdakı kimi baxılmışdır:

$$\text{LOG(OIL_PRICES)} = C(1) + C(2)*\text{LOG(NEW_CASES_COVID)} + [\text{AR}(1)=C(3),\text{UNCOND}] \quad (1)$$

burada OIL_PRICES- 2020-ci il yanvar ayından 2023-cü il iyun ayına qədər neftin aylıq qiymətini, NEW_CASES_COVID- 2020-ci il yanvar ayından 2023-cü il avqust ayına qədər dünya üzrə koronavirusa yoluxan əhalinin aylıq sayını göstərir.

(1) regressiya tənliyinin EViews Tətbiqi Proqram Paketində ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticəsində aşağıdakı nəticəyə gəlini:

$$\text{LOG(OIL_PRICES)} = 5.16844772484 - 0.0696715483999*\text{LOG(NEW_CASES_COVID)} + [\text{AR}(1)=0.947819415502,\text{UNCOND,ESTSMPL}="2020M01 2023M06"]$$

Prob. 0.0000 0.0056

$R^2=0,87853$

(1) modelinin statistik göstəriciləri cədvəl (1)-də təqdim edilmişdir.

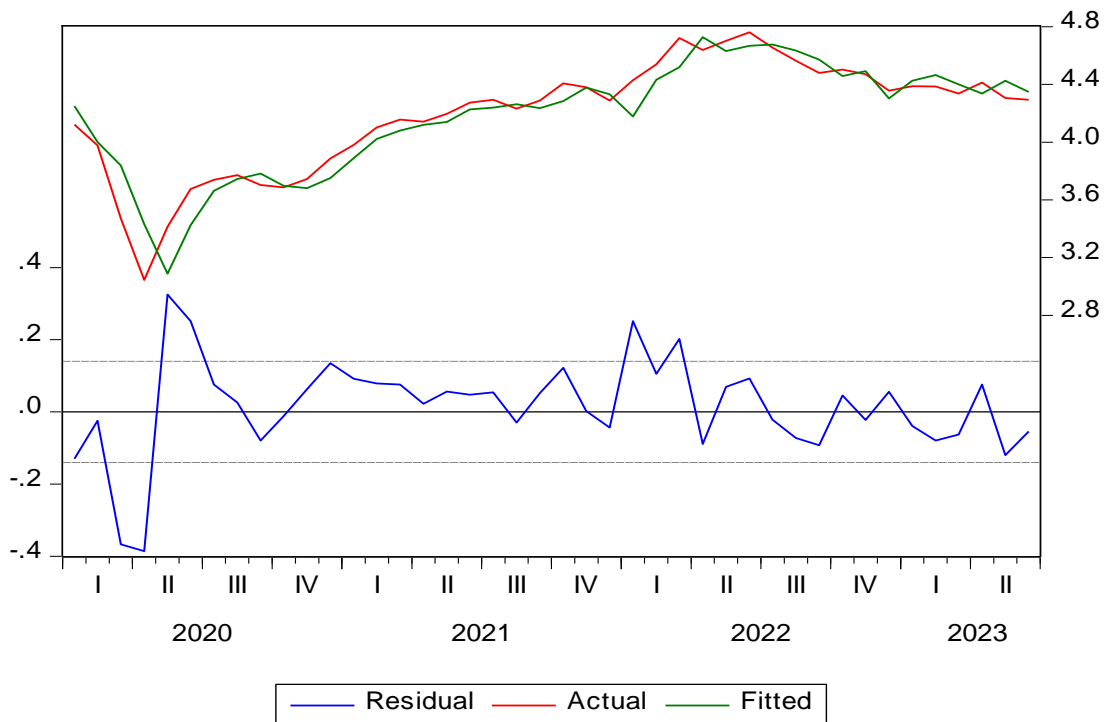
Cədvəl 1.

Model (1)-ün əsas statistik xarakteristikaları

Dependent Variable: LOG(OIL_PRICES)				
Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)				
Date: 10/09/23 Time: 23:12				
Sample: 2020M01 2023M06				
Included observations: 42				
Convergence achieved after 39 iterations				
Coefficient covariance computed using outer product of gradients				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	5.168448	0.512730	10.08026	0.0000
LOG(NEW_CASES_COVID)	-0.069672	0.023734	-2.935500	0.0056
AR(1)	0.947819	0.036935	25.66186	0.0000
SIGMASQ	0.017765	0.003380	5.256370	0.0000
R-squared	0.878563	Mean dependent var	4.188631	
Adjusted R-squared	0.868976	S.D. dependent var	0.387119	
S.E. of regression	0.140127	Akaike info criterion	-	0.9

			477
			11
			-
			0.7
Sum squared resid	0.74	Schwarz criterion	822
	6148		18
			-
			0.8
Log likelihood	23.9	Hannan-Quinn	870
	0193	criter.	51
			1.4
F-statistic	91.6	Durbin-Watson	568
	3974	stat	84
Prob(F-statistic)	0.00		
	0000		
Inverted AR Roots	.95		

(1) modelinin statistik xarakteristikaları modelin adekvat alındığını göstərmişdir.



Qrafik 3 (1) modelinə əsasən neftin qiymətlərinin faktiki (Actual), modeldən tapılmış (Fitted) qiymətləri və onların arasındakı fərqin (Residual) dinamikası.

Qurulmuş model yoxlanılmış bütünn testlərdən uğurla keçmişdir. Modelin nəticəsinə görə koronavirusa yoluxanların sayı neftin qiymətinə mənfi təsir göstərmiş daha dəqiq desək koronavirusa yoluxanların sayının 1% artması neftin qiymətinin 0,069% azalmasına səbəb olub.

Qızılın qiyməti ilə koronavirusa yoluxanların sayının arasındakı asılılığın reqressiya modeli.

Qızılın qiyməti ilə koronavirusa yoluxanların sayının arasındakı asılılığın reqressiya tənliyinin spesifikasiyasına aşağıdakı kimi baxılmışdır:

$$\text{GOLD_PRICES} = \text{C}(1) + \text{C}(2) * \text{LOG}(\text{NEW_CASES_COVID}) + [\text{AR}(1)=\text{C}(3), \text{AR}(6)=\text{C}(4), \text{UNCOND}] (3)$$

burada, gold_prices- 2020-ci ildən 2023-cü ilə qədər aylıq qızılın qiymətini, new_cases_covid- həmin illər ərzində koronavirusa yoluxanların sayını göstərir. (3) reqressiya tənliyinin EViews Tətbiqi Proqram Paketində ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticəsində aşağıdakı nəticəyə gəldi:

$$\text{GOLD_PRICES} = 1583.82411697 + 14.1079858868 * \text{LOG}(\text{NEW_CASES_COVID}) + [\text{AR}(1)=-0.628384590684, \text{AR}(6)=-0.448880945651, \text{UNCOND}]$$

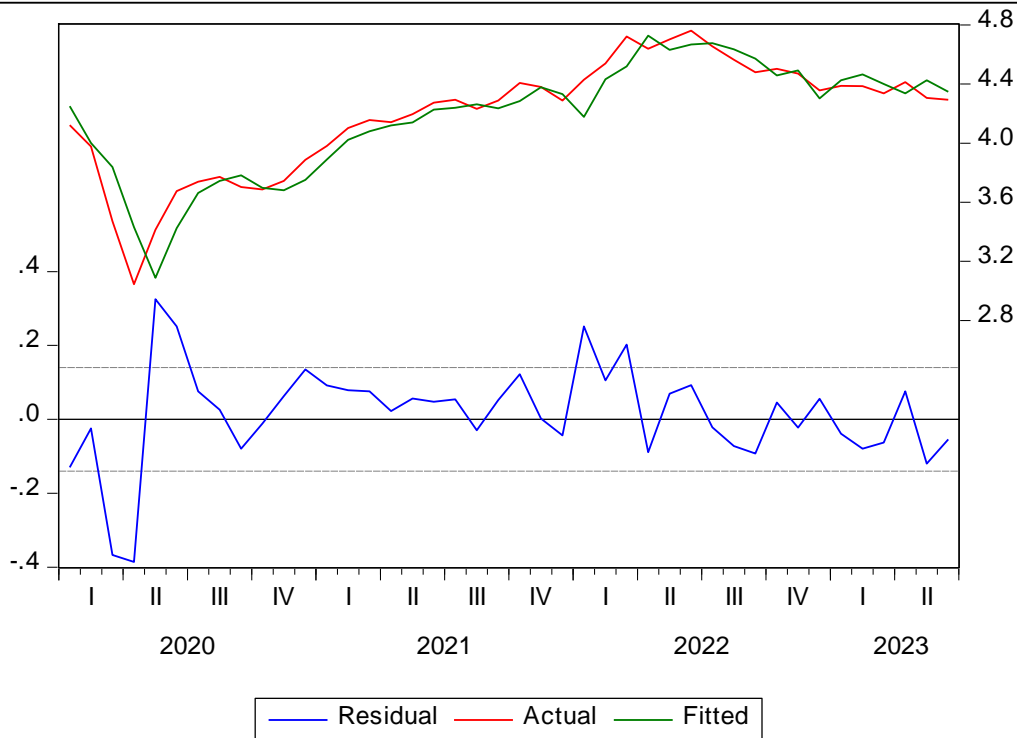
Prob 0.0000 0.0218
R²=0,813809

Cədvəl 2.

Model (2)-ün əsas statistik xarakteristikaları

Dependent Variable: LOG(OIL_PRICES)				
Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)				
Date: 10/10/23 Time: 00:27				
Sample: 2020M01 2023M06				
Included observations: 42				
Convergence achieved after 39 iterations				
Coefficient covariance computed using outer product of gradients				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	5.168448	0.512730	10.08026	0.000
LOG(NEW_CASES_COVID)	0.069672	0.023734	2.935500	0.0056
AR(1)	0.947819	0.036935	25.66186	0.000
SIGMASQ	0.017765	0.003380	5.256370	0.000
R-squared	0.878563	Mean dependent var	4.188631	
Adjusted R-squared	0.868976	S.D. dependent var	0.387119	
S.E. of regression	0.140127	Akaike info criterion	-0.947711	
Sum squared resid	0.746148	Schwarz criterion	-0.782218	
Log likelihood	23.90193	Hannan-Quinn criter.	-0.887051	
F-statistic	91.63974	Durbin-Watson stat	1.456884	
Prob(F-statistic)	0.000000			
Inverted AR Roots	.95			

(2) modelinin statistik xarakteristikaları modelin adekvat alındığını göstərmişdir.



Qrafik 4. (2) modelinə əsasən qızılın qiymətlərinin faktiki (Actual), modeldən tapılmış (Fitted) qiymətləri və onların arasındakı fərqin (Residual) dinamikası. Modeldən alınır ki, koronavirusa yoluxanların sayının 1%artması qızılın qiymətini də 0,14% artmasına səbəb oldu.

Son nəticə

COVID-19 virusunun yayılması maliyyə bazarlarını silkələdi. Əmtəə bazarında qiymətlər kəskin dəyişdi. Neftin qiyməti düşməyə, əksinə qızılın qiyməti artmağa başladığı görülmüşdür. Virusun yayılmasının davam etməsi və əksər hökumətlərin onun yayılmasının qarşısını almaq üçün görməyə məcbur olduğu tədbirlər qlobal iqtisadi artımın aşağı düşəcəyinə dair geniş qorxu yaratdı. Beləliklə, investolar birjadan uzaqlaşır və bunun əvəzinə qızıl kimi təhlükəsiz sığınacaq aktivləri almağa başlamışdır. Bu da öz növbəsində qızılın qiymətini artmışdır. İnsan fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması bilavasitə istehlakın azalması, müəssisə və fabriklərin fəaliyyətinin aşağı düşməsiylə neftə tələbat azaldı. Bu da öz növbəsində neftin qiymətini aşağı saldı. 2020-ci il yanvar ayından 2023cü ilin may ayına kimi yığdığımız aylıq məlumatlara əsasən koronavirusa yoluxanların sayı ilə qızıl və neftin qiyməti arasındakı asılıq onu göstərdi ki, koronavirusa yoluxanların sayı neftin qiymətinə mənfi təsir göstərmiş, daha dəqiq desək koronavirusa yoluxanların sayının 1% artması neftin qiymətinin 0,069% azalmasına səbəb olub. Əksinə koronavirusa yoluxanların sayı qızılın qiymətinə müsbət təsir göstərmiş koronavirusa yoluxanların sayının 1%artması qızılın qiymətini də 0,14% artmasına səbəb oldu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Smith, J and Griffith, D and White, A COVID-19, Equity and Men's Health (2020)
2. Erik Volz, Verity Hill, John T. McCrone, Emma C. The Effects of SARS-CoV-2 Spike Mutation D614G on Transmissibility and Pathogenicity. Volz et al., 2021
3. Alexander G. Tvalchrelidze The Impact of the COVID-19 Pandemic on International Oil Markets. Nova Science Pub Inc (May 24, 2021)
4. A, Lahiani ESG Performance and COVID-19 Pandemic: An Empirical Analysis of European Listed Firms. (May 28, 2021)
5. Paresh N., Phan D., Liu G., COVID-19 lockdowns, stimulus packages, travel bans, and stock returns
6. Baldwin, R., Tomiura, E. Thinking Ahead about the Trade Impact of COVID-19. (2020).

7. Hanen A, Saoussen K, The impact of COVID-19 news, panic and media coverage on the oil and gold prices: An ARDL approach. (2021)
8. Kumar S., Debi P., Gold price and exchange rate in pre and during Covid-19 period in India: Modelling dependence using copulas
9. Dirk G., Joscha B., Melting pot -Gold price forecasts under model and parameter uncertainty (2016)
10. Bour G., Thomas K., Is gold a safe haven? International evidence (2010)
11. Baumeister C., Hamilton J., Structural Interpretation of Vector Autoregressions with Incomplete Identification: Revisiting the Role of Oil Supply and Demand Shocks (2019)
12. Z Jia, S Wen, B Lin The effects and reacts of COVID-19 pandemic and international oil price on energy, economy, and environment in China (2021)
13. RD Smith, MR Keogh-Brown, T Barnett - Social science & medicine, (2011)
14. Keogh-Brown və Smith, 2008, Lee and McKibben, 2004

Эконометрический анализ влияния пандемии Covid-19 на цену нефти и золота

Мамедова Нигяр Байрам

Аспирант Азербайджанского Государственного Экономического Университета
Азербайджанский Государственный Экономический Университет, преподаватель
Электронная почта: n.mammadova.2110@gmail.com
Телефон: (+994) 50-655-50-46

Резюме: Пандемия COVID-19, возникшая в конце 2019 года, оказала глубокое и далеко идущее воздействие на мировую экономику. Последствия пандемии по-прежнему заметны во всех сферах экономики. В статье рассматривается влияние пандемии COVID-19 на цену нефти и золота. Были собраны цены на нефть и цены на золото по всему миру, собрано количество людей, заразившихся коронавирусной болезнью в те месяцы, и создана эконометрическая модель. Результаты модели были проанализированы.

Ключевые слова: COVID-19, цена на нефть, цена на золото, эконометрическая модель, корона вирус.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/126-137>**Issues of infrastructure restoration and reconstruction of liberated territories****Amirova Ulviyya**

UNEC doctoral student

<https://orcid.org/0000-0002-5624-9177>e-mail: ulviyya.amirova2020@gmail.com

Abstract: The article discusses the issues of restoring infrastructure and reconstructing the liberated territories of Azerbaijan after the end of the armed conflict in the region. An analysis of the main problems faced by the country in the process of restoring destroyed objects, including residential buildings, roads, bridges, schools and hospitals, is presented. Issues related to scientific reconstruction, socio-economic development of the liberated territories, including access to basic services are discussed. The problems associated with the return of refugees and internally displaced persons to their native lands, as well as the restoration of the cultural heritage of the region are also analyzed. Based on the results, the authors provide practical recommendations for the effective restoration and successful reconstruction of the infrastructure of the liberated territories of Azerbaijan. Consequently, the article helps to understand the complexities and challenges faced by post-conflict countries and offers practical solutions to achieve sustainable development in these areas.

Key words: conflict, region, infrastructure, problem, restoration, reconstruction.

JEL: O18, P25, R1**UOT: 338.49**

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin infrastrukturunun bərpası və yenidən qurulması məsələləri

Ülviyyə Nadir qızı Əmirova

UNEC-in doktorantı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, İstiqlaliyyət 6, Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0000-0002-5624-9177>

e-mail: ulviyya.amirova2020@gmail.com

Xülasə: Məqalədə məqsəd regionda silahlı münaqişə başa çatdıqdan sonra infrastrukturunun bərpası və Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin yenidən qurulması məsələlərini araşdırmaqdır. Tədqiqatda müqayisəli təhlil, müşahidə və qruplaşdırma metodlarından istifadə edilir. Azərbaycan regionlarının işğala qədər olan statistik məlumatlarının tam olmaması tədqiqatda bəzi məhdudiyyətlərə səbəb olmuşdur. Tədqiqatda dağılmış obyektlərin, o cümlədən yaşayış binalarının, yolların, körpülərin, məktəblərin və xəstəxanaların bərpası prosesində ölkənin üzləşdiyi əsas problemlərin təhlili təqdim olunur. Tədqiqat yenidənqurma işlərinin, işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial və iqtisadi inkişafı, o cümlədən əsas xidmətlərə çıxışla bağlı məsələlər araşdırılır. Qaçqın və köçkünlərin doğma yurdlarına qayıtması, eləcə də rayonun mədəni irsinin bərpası ilə bağlı problemlər də təhlil edilir. Çıxarılan nəticələrə əsasən, müəlliflər Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin infrastrukturunun səmərəli bərpası və uğurla yenidən qurulması üçün praktiki tövsiyələr verirlər. Nəticə etibarilə, məqalə münaqişədən xilas olan ölkələrin üzləşdiyi mürəkkəblikləri və problemləri başa düşməyə kömək edir və bu sahələrdə davamlı inkişafa nail olmaq üçün praktiki həllər təklif edir. Tədqiqatda işğaldan öncəki vəziyyətlə, işğaldan sonra ilk illərin təhlilinin aparılması onun orijinallığını göstərir və müqayisəli təhlil əsasında əldə edilən nəticələr elmi yeniliyini təşkil edir.

Açar sözlər: münaqişə, region, infrastruktur, problem, bərpa, yenidənqurma

JEL: O18, P25, R1

UOT: 338.49

Giriş

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsindən sonra Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərin infrastrukturunun bərpası və əhalinin məskunlaşdığı ərazilərin yenidən qurulması sahəsində ciddi problemlərlə üzləşib. Bunlar təkcə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi deyil, həm də uzunmüddətli planlaşdırma, strateji yanaşma və dövlət-özəl əməkdaşlığı tələb edən məsələlərdir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində infrastrukturun bərpası genişmiqyaslı səylər tələb edən mürəkkəb prosesdir ki, bu da yaşayış məntəqələrinin, yolların, körpülərin, enerji infrastrukturunun, təhsil və tibb müəssisələrinin, o cümlədən kommunikasiya sistemlərinin təmiri, bərpası və yenilərinin yaradılmasını əhatə edir. Bu sahələrin canlandırılması təkcə planlaşdırma və tikinti deyil, həm də yerli əhalinin ehtiyacları və prioritetləri haqqında müstəsna məlumatlılıq, eləcə də ekoloji və sosial aspektlərin nəzərə alınmasını tələb edir. Bura dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların, ekspertlərin iştirakı və əhalinin özünün yenidənqurma və bərpa prosesində fəal iştirakı daxildir.

Bu məqalədə biz işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası zamanı Azərbaycan hakimiyyətinin və cəmiyyətinin üzləşdiyi əsas çağırışlara və problemlərə nəzər salacağıq.

Ədəbiyyatın təhlili

Regionlarda infrastrukturun bərpası iqtisadi inkişafda əsas rol oynayır. Ona görə geniş ərazi, resurslara giriş və təminat üçün son dərəcə heterojen şərtlər, təbii, iqtisadi, sosial və digər iş şəraitlərində əhəmiyyətli fərqlər ilə əvvəlcədən müəyyən edilmiş infrastrukturun qurulması zamanı regional amilin nəzərə alınması xüsusilə vacibdir [Kizim A.A., 2014].

Son onilliklərdə regionlarda infrastrukturun inkişafı və bərpasına yanaşmalarda ciddi dəyişikliklər baş verib. Region kompleks və çoxşaxəli iqtisadiyyat kimi ərazi daxilində resursların bölüşdürülməsinin rasionallığını bir-biri ilə əlaqələndirir və qarşılıqlı surətdə müəyyən edir, bununla da sektorlararası və regionlararası iqtisadi əlaqələri təmin edir [İslyayev R.İ., 2002, s. 41].

İqtisadi sistemlərin yenidən qurulması və modernləşdirilməsinə daha çox diqqət yetirən Stefani Smit [2020, s.342] regional infrastrukturun bərpası və inkişafı zamanı innovativ texnologiyaların və yanaşmaların tətbiqinin vacibliyini vurğulayır və iddia edir ki, yalnız ən müasir həllərdən istifadə etməklə regionların sabit və dayanıqlı inkişafı təmin edilə bilər. İnfrastruktur sistemlərinin yenidən qurulması və modernləşdirilməsi zamanı ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların və enerjiyə qənaət edən həllərin tətbiqinin vacibdir.

Regionlarda infrastrukturun bərpası inteqrasiya olunmuş yanaşma və uzunmüddətli strategiya tələb edir. İnfrastruktur obyektləri təkcə bir-biri ilə lokal əlaqədə deyil, əksər hallarda konkret ərazinin, biznesin və əhəlinin ehtiyaclarını ödəmək üçün birbaşa fəaliyyət göstərir [Oveşnikova L.V., 2015]. Burada resurslardan səmərəli istifadəni təmin etmək və davamlı inkişafa nail olmaq üçün hər bir regionun xüsusiyyətlərini, onun tələbatını və xüsusiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir. Buna görə də regional səviyyədə səmərəli infrastrukturun təşkili problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [Berejnoj V.İ., 2010]. Bu yanaşma resursları əhəmiyyətli dərəcədə qənaət edə və infraqurulturdan istifadənin səmərəliliyini artırır.

John Smit [2019, s.510] hesab edir ki, dövlət regional infrastrukturun inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında əsas rol oynayır. O, zərər çəkmiş regionlarda infrastrukturun inkişafını stimullaşdırmaq üçün dövlət dəstəyi və investisiya proqramlarının tətbiqini təklif edir. Darrell West [2018, s.188] isə hesab edir ki, fəlakətdən sonra regional infrastrukturun bərpası dövlət, cəmiyyətin və biznesin birgə səylərini tələb edir. Yalnız bütün tərəflərin razılaşdırılmış hərəkətləri nəticəsində yaranan problem sahələrinin effektiv bərpası və inkişafı təmin edilə bilər.

Lakin mövcud ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarının infrastrukturunun inkişafı və bərpası prosesində bir sıra məqamlar hələ də tam nəzərə alınmamışdır. Bu, bərpaya ehtiyacı olan ərazilərin əhəlinin ehtiyacları tam təhlil edilməli və infrastruktur layihələrini planlaşdırarkən və həyata keçirərkən nəzərə almaq lazımdır. Həmçinin infrastrukturun bərpası zamanı ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirmək və uzunmüddətli dayanıqlığı təmin etmək üçün yerli icma nümayəndələrinin infrastrukturun bərpası layihələrinin icrasına cəlb edilməsi vacibdir. Nəhayət, nəqliyyat, kommunal xidmətlər və digər infrastrukturun yenidən qurulması ilə yanaşı, regionda insan kapitalının dəstəklənməsini və inkişafını təmin etmək üçün təhsil və səhiyyəyə sərmayə qoyuluşu təhlil edilməlidir.

Metodologiya

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında münaqişədən öncə və sonrakı illərdə infrastrukturun vəziyyətinin təhlili tərəfimizdən statistik məlumatlar əsasında aşağıdakı şəkildə müqayisə, müşahidə və qruplaşdırma metodlarının köməyi ilə aparılır.

Qarabağ, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında mövcud olan obyektlərin sayı və digər göstəriciləri ilə məlumatdan görünür ki, işğaldan öncə bu ərazilərdə kifayət qədər sosial-iqtisadi fəaliyyət təşkil edilib və hətta bir çox göstəricilərdə artım dinamikası da müşahidə edilib.

Cədvəl 1.

Qarabağ, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında mövcud olan obyektlərlə bağlı məlumat

	1986	1990
Kolxozların sayı, vahid	119	260
Sovxozların sayı, vahid	142	112
Təsərrüfatlararası kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı, vahid	218	281
Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı, vahid	103	151
Mağazaların sayı, vahid	1085	1246
Mağazaların sahəsi, kv.metr	77180	101532
Köşklərin sayı, vahid	1144	1591

İaşə obyektlərinin sayı	1182	1519
İaşə obyektlərində oturmaq yerlərinin sayı	40115	51741
Xəstəxanaların sayı, vahid	101	106
Əhaliyə ambulator-poliklinika yardımı göstərən müalicə müəssisələrinin sayı, vahid	162	225
Muzeylərin sayı, vahid	15	13
Klub müəssisələrinin sayı, vahid	662	766
Kütləvi kitabxanaların sayı, vahid	720	845
Teatrların sayı, vahid	34	41
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı	1042	1416
Əyani ümumi təhsil müəssisələrinin sayı	4643,6	6763,5
Hər 1000 nəfərə düşən minik avtomobillərinin sayı, vahid	332,9	332,1
İstifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin sahəsi, min kv.m	149,1	201

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı əsasında tərtib edilib

Qeyd edək ki, işğal altında olan ərazilərdə bütün bu infrastruktur obyektləri, müəssisə və kolxoz, sovxozlar dağıdılmışdır.

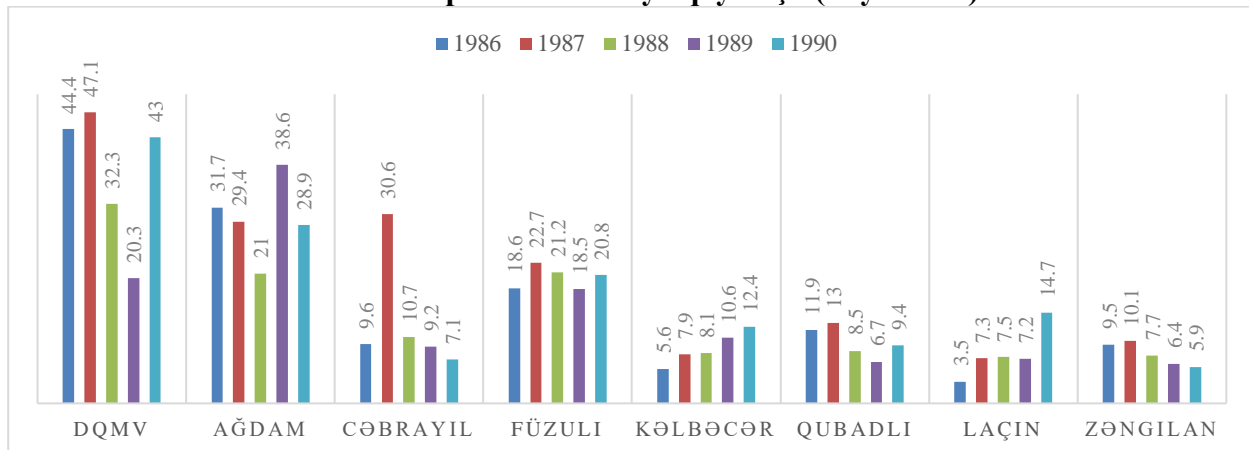
Hazırda Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda bu infrastruktur obyektlərinin tikintisi həyata keçirilir. Əsasən də müvafiq ərazilər üçün mərkəzi tibb məntəqəsi kimi xidmət edən xəstəxanalar tikilir. Bunlar Şuşa rayon mərkəzi xəstəxanası, Füzuli rayon mərkəzi xəstəxanası, Zəngilan rayon mərkəzi xəstəxanası, Cəbrayıl rayon mərkəzi xəstəxanası, Ağdam rayon mərkəzi xəstəxanası və Qubadlı rayon mərkəzi xəstəxanasıdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə təhsil sahəsində hazırda 8 məktəb və 1 peşə liseyi fəaliyyət göstərir. Onların arasında Şuşa Real Məktəbi, 960 şagird yerlik Şuşa 1 nömrəli tam orta məktəb, Füzuli Peşə Liseyi, Cəbrayıldakı akademik Mehdi Mehdizadə adına tam orta məktəb, Ağdam 1 nömrəli tam orta məktəb və Kəlbəcər məktəbi var. Bundan başqa, Zəngilanda 960 yerlik, Qubadlıda isə 600 yerlik orta məktəb binalarının tikintisi davam etdirilir. Füzuli şəhərində Özbəkistan Respublikasının dəstəyi ilə daha bir məktəb tikilib və burada 960 şagird təhsil alır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdış Dövlət Proqramı çərçivəsində 8 mikrorayon, məktəb, uşaq bağçası, inzibati bina və tibb məntəqəsinin tikintisi nəzərdə tutulub. Təbii ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikinti hələ başa çatmayıb. Bərpa olunan şəhərlərdə inzibati binalar, otellər də tikilir. Hazırda Şuşada artıq 3 mehmanxana açılıb, Ağdamda daha 2, Zəngilanda isə 1 mehmanxana tikilir. Zəngilanın Ağalı kəndində 360 şagirdlik məktəb və 60 yerlik uşaq bağçası, "ASAN xidmət", "DOST Mərkəzi", KOB İnkişaf Mərkəzi, mobil operator xidməti, tikiş fabriki, tibb məntəqəsi və aptek, dükən və kafelər istismara verilib. Tərtirin Talış kəndində eyni ilə infrastruktur yaradılıb.

Qeyd edək ki, Qarabağ, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında əsas kapitalla qoyulan investisiyaların həcmi 1986-1990-cı illərdə 679,6 milyon rubl təşkil etmişdir.

Qrafik 1.

Əsas kapitalla investisiya qoyuluşu (mln. rubl)



Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı əsasında tərtib edilib

Amma münaqişə dövründə Ermənistan tərəfindən bu bölgələrin infrastrukturunun dağıdılması nəticəsində bərpa və yenidənqurma işlərinə investisiyalara tələb kəskin artmışdır.

Hazırda Azərbaycanın bir sıra şəhər və kəndlərində bərpa və quruculuq işləri davam etdirilir. 2023-cü ilin sonuna Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpa edilməsi üçün 12 milyard manat investisiya qoyuluşu baş tutub ki, bu da birinci mərhələ olaraq həmin iqtisadi rayonlarda 8 şəhər və 100 kəndin yenidən qurulması ilə nəticələnməkdir. Yəni yalnız infrastruktur və şəhərsalma üçün 2023-cü ilin sonuna 7 milyard ABŞ dolları vəsait xərclənib [Bayramov V.]. Bu işlər Şuşa, Ağdam, Füzuli, Laçın, Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı, Kəlbəcər şəhərlərində, həmçinin Şuşa rayonunun Daşaltı, Hadrut və Xocavənin Tuğ kəndində aparılır. rayonu və Laçın rayonunun Zabux kəndi. Ermənilər tərəfindən dağıdılan Ağdam, Füzuli, Laçın, Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı, Kəlbəcər şəhərləri fəal şəkildə bərpa olunur. Bu il bir neçə şəhərdə ilk yaşayış massivlərində tikinti işlərinin başa çatdırılması planlaşdırılır. Bundan başqa, Füzuli rayonunun 3 kəndi (Dövlətyarlı, Pirəhmədli, Dədəli), Cəbrayıl rayonunun 3 kəndi (Xudafərin, Şükürbəyli, Xorovlu), Laçın rayonunun 3 kəndi (Güləbird, Şəlvə, Qorçu), Ağdamın 3 kəndi Rayonun (Xıdırlı, Kəngərli, Sarıçalı), Qubadlı rayonunun 2 kəndi (Xanlıq və Mahrüzlu), Kəlbəcər rayonunun 2 kəndi (Yanşaq və Zallar), həmçinin Zəngilə - Cahangirbəyli kəndi də bərpa olunur. İşğaldan azad edilən ilk şəhər olan Suqovuşanda bərpa və quruculuq işlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Digər təxirəsalınmaz tədbirlərdən biri azad edilən ərazilərə mərhələlərlə qaytarılacaq əhalinin sayı və demografik tərkibinin müəyyən edilməsidir. Bu prosesin icrası qaçılmazdır, ən azı ona görə ki, işğaldan azad edilən rayonlarda bütün yaşayış məntəqələri və infrastruktur məhv edilmişdir. Onların bərpasına isə zaman lazımdır [Əliyev T.,2020].

Birinci mərhələnin müsbət nəticəsi kimi köçkün düşmüş 86 ailənin Zəngilanın Ağalı kəndinə, 20 ailənin Tərtərin Talış kəndinə və 55 ailənin Laçın şəhərinə geri qayıdaraq məskunlaşması baş tutmuşdur. Tərtərin Talış kəndində daha 158 ailənin geri qayıtması üçün inşa-quraşdırma işləri davam etdirilmişdir. Laçın şəhərində 4 min nəfərin (764 ailənin) yaşaması üçün binaların bərpa olunması üçün işlər davam etdirilmişdir. Hazırda Şuşa, Füzuli, Cəbrayıl-Zəngilan, Laçın, Ağdam, Kəlbəcər, Qubadlı, Hadrut və Xocavənd rayonunun Tuğ kəndində ilk yaşayış massivlərinin və çoxsaylı yaşayış binalarının tikintisi fəal şəkildə davam etdirilir. [Səmədzadə Z., 2023]. I Dövlət Proqramında qeyd edilən hədəf müddətində 34 min 500 ailənin doğma torpaqlarında layiqli şəkildə yaşayışı təmin ediləcək [Cəfəri E., 2024].

Aparılan təhlil münaqişənin xüsusi ilə insan resurslarına neqativ təsir etdiyini də göstərir. Belə ki, silahlı münaqişə nəticəsində bir milyondan artıq insanın evsiz, maddi imkansız qalması xüsusi ilə doğum və əhali artımına neqativ təsir göstərmişdir.

Cədvəl 2.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üzrə əhalinin sayı

	1979	1989	2019 ¹⁾	2023 ²⁾
Azərbaycan Respublikası, min nəfər	6026,5	7021,2	9951,4	10127,1
Qarabağ iqtisadi rayonu - cəmi,%	8,8	9,1	7,2	7,3
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu - cəmi,%	3,4	3,1	2,9	3,0

¹⁾ Əhalinin siyahıya alınması dövründə işğal altında olmuş ərazilərdəki əhali istisna olmaqla

²⁾ Azərbaycan Respublikasının Rusiya sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdirildiyi ərazisindəki əhali istisna olmaqla 2019-cu ildə keçirilmiş əhalinin siyahıya alınmasının yekun məlumatları əsasında yenidən hesablanmışdır
Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı əsasında tərtib edilib

Təhlildən görünür ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonlarında əhali artımı ümumi Respublika göstəricilərindən geri qalır və bu tendensiya hələ də düzəlməyib.

Cədvəl 3.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları və inzibati ərazi vahidləri üzrə əhalinin sayı (min nəfər)

	1979	1989	2019 ¹⁾	Artım (2019/1989)	2019 ²⁾	2023 ²⁾	Artım (2023/1989)
Şəhər və kənd yerləri üzrə - cəmi							
Azərbaycan Respublikası	6026,5	7021,2	9951,4	1,42	9981,5	10127,1	1,44

Qarabağ iqtisadi rayonu - cəmi	527,8	637,0	713,0	1,12	893,0	736,4	1,16
<i>o cümlədən:</i>							
Xankəndi şəhəri	38,9	57,8	4,3	0,07	55,8	4,4	0,08
Ağcabədi rayonu	65,9	85,6	132,3	1,55	135,5	135,1	1,58
Ağdam rayonu	113,0	132,2	174,8	1,32	202,2	178,4	1,35
Bərdə rayonu	85,1	107,2	153,1	1,43	156,3	156,0	1,46
Füzuli rayonu	76,0	88,7	127,4	1,44	132,4	130,0	1,47
Xocalı rayonu	20,1	20,9	11,0	0,53	28,6	11,5	0,55
Xocavənd rayonu	42,5	43,0	9,2	0,21	43,8	12,2	0,28
Şuşa rayonu	16,0	20,6	21,9	1,06	34,2	28,7	1,39
Tərtər rayonu	70,3	81,0	79,0	0,98	104,2	80,1	0,99
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu - cəmi	204,5	217,1	293,3	1,35	337,5	300,4	1,38
<i>o cümlədən:</i>							
Cəbrayıl rayonu	43,0	48,3	71,2	1,47	80,8	72,8	1,51
Kəlbəcər rayonu	58,1	57,8	71,1	1,23	93,1	73,2	1,27
Qubadlı rayonu	26,7	28,1	36,1	1,28	41,1	36,9	1,31
Laçın rayonu	47,3	51,6	73,0	1,41	77,7	75,0	1,45
Zəngilan rayonu	29,4	31,3	41,9	1,34	44,8	42,5	1,36

¹⁾ Əhalinin siyahıyaalınması dövründə işğal altında olmuş ərazilərdəki əhali istisna olmaqla.

²⁾ Azərbaycan Respublikasının Rusiya sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdirildiyi ərazisindəki əhali istisna olmaqla 2019-cu ildə keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınmasının yekun məlumatları əsasında yenidən hesablanmışdır.

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı əsasında tərtib edilib

Aparılan islahatlar, dövlət proqramları və böyük investisiyalar yol-nəqliyyat kompleksinin inkişafında, müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasında əsas rol oynamışdır. Bunun nəticəsidir ki, yerli, rayonlararası və şəhərdaxili avtomobil yollarının təmiri və yenidən qurulması prosesi, geniş miqyaslı tədbirlər sayəsində Azərbaycanda yol infrastrukturunu xeyli yaxşılaşdırıb və beynəlxalq standartlara cavab verir. Bu, Azərbaycana qlobal nəqliyyat qovşağı kimi mövqeyini möhkəmləndirməyə imkan verir.

Ərazilərin işğaldan azad edilməsi yol-nəqliyyat infrastrukturunu problemlərinin yenilənməsinə xidmət etmiş və bu sahəyə cavabdeh olan qurumların qarşısında duran əsas vəzifələrdən birinə çevrilmişdir. Yerli əhəmiyyətli avtomobil yollarının, rayonlararası və şəhərdaxili yolların təmiri və yenidən qurulması prosesi geniş vüsət almışdır. Görülən tədbirlər nəticəsində yol infrastrukturunu təkmilləşdirilərək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılıb. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yol tikintisi layihələri Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi və Türkiyə şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir.

Prezident İlham Əliyev 2020-ci il noyabrın 16-da işğaldan azad edilmiş rayonlara ilk səfəri zamanı Füzuli rayonu ərazisindən Şuşa şəhərinə yeni "Qələbə yolu" avtomobil yolunun tikintisinin əsasını qoyub. Bu yol əsgərlərimizin Şuşaya doğru çəkdiyi cığırlardan keçir.

Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən yollar ötən əsrin 70-ci illərində çəkilsə də, işğal nəticəsində sıradan çıxıb. Qeyd etmək olar ki, 28,5 km uzunluğunda Tərtər-Çaylı-Suquvuşan-Talış yolunun və 101,5 km uzunluğunda "Zəfər yolu"nun tikintisi 2021-ci ildə başa çatdırılıb. Hazırda bu yolların davamı olan 22 kilometr uzunluğunda Talış-Tapqaraqoyunlu-Qəşaltı avtomobil yolunun tikintisi davam etdirilir. "Zəfər yolu" Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi avtomobil yolundan başlayaraq Şuşa şəhərinə qədər uzanan yoldur. 2022-ci ilin oktyabrında Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut avtomobil yolunun Şükürbəyli-Cəbrayıl hissəsinin, 2023-cü ilin mayında isə bu yolun daha bir hissəsinin açılışı olub. 39,7 kilometr uzunluğunda olan bu yol işğaldan azad edilmiş ərazilərdən keçir və Hadrut kəndi və Cəbrayıl şəhəri də daxil olmaqla 20-yə yaxın yaşayış məntəqəsini əhatə edir.

2023-cü ilin mayında Füzuli-Hadrut avtomobil yolunun tikintisi uğurla başa çatdırılıb ki, bu da işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafında mühüm addımdır. Bu yolun uzunluğu 12,3 kilometrdir və

birinci texniki çətinlik kateqoriyasına aiddir. Bu yaxınlarda salınmış Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut avtomobil yolu ilə birləşir. Hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında avtomobil yollarının bərpası və yenidən qurulması işləri fəal şəkildə davam etdirilir. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi ümumi uzunluğu 2241,5 kilometr olan 18 avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi ilə məşğuldur. Bu layihələrdən 12-nin 2023-cü ildə, 2 layihənin 2024-cü ildə, 3 layihənin 2025-ci ildə, 1 layihənin isə 2026-cı ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulur. Başa çatdırılan layihələr arasında Talış-Tapqaraqoyunlu-Qəşaltı (22 km), Bərdə-Ağdam (44,5 km), Qubadlı-Eyvazlı (28,5 km), Qubadlı-Mahmudlu-Yazdüzü-Ermənistan sərhədi (26,4 km) kimi yolları qeyd etmək olar.), Horadiz-Tuh-Azıx (70,4 km), Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut (39,7 km), Ağdam-Füzuli (64,8 km), Ağdam-Hindarç-Ağcabədi (45 km) və İranla Zəngilan-Ağbənd yolu. Bu il həmçinin Araz çayı üzərindən körpülərin tikintisinin başa çatdırılması, Kəlbəcər və Laçın rayonlarında 1182,7 kilometr uzunluğunda və iki zolaqlı yol infrastrukturunun inkişafı nəzərdə tutulur. Bu sırada Bərdə-Ağdam, Füzuli-Ağdam yollarını da qeyd etmək lazım gəlir. Göründüyü kimi, nəhəng bir yol infrastrukturunu aktualıq daşıyır və davamlı proses kimi gedir [Allahverdiyeva V., 2022].

2024-cü ildə Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa, Laçında və Horadiz hava limanlarının, həmçinin Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd yolunun tikintisinin başa çatdırılması planlaşdırılır. 2025-ci ildə Toğana-Kəlbəcər-İstisu avtomobil yolunun və Kəlbəcər-Laçın yolunun tikintisinin başa çatdırılması nəzərdə tutulur. Qeyd etmək vacibdir ki, Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolu Hacıqabul-Horadiz-Ağbənd-Zəngəzur dəhlizi avtomobil yolunun bir hissəsi olacağı üçün strateji əhəmiyyət kəsb edəcək, eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqələrini gücləndirəcək. Azərbaycanın əsas hissəsidir. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərin Böyük qaytarılması üzrə I Dövlət Proqramı” çərçivəsində Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi tərəfindən ümumi uzunluğu 2300-ə yaxın olan 20 yol obyektinin tikintisi nəzərdə tutulur. kilometr, eləcə də Laçın şossesi. Laçın Beynəlxalq Hava Limanında 2022-ci ildən 2026-cı ilə qədər qazma-partlayış və qazıntı işlərinin aparılması planlaşdırılır. Ümumiyyətlə, bütün bu infrastruktur layihələri işğaldan azad edilmiş rayonların və kəndlərin sosial-iqtisadi inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İşğaldan azad edilmiş bütün şəhərlərdə daxili yolların tikintisinin 2026-cı ilə qədər başa çatdırılması planlaşdırılır.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın 240,4 kilometr dəmir yolu işğal olunub. Buraya 144 kilometr Horadiz-Ordubad, 39,1 kilometr Mincivan-Qafan, 51 kilometr Təzəkənd-Xankəndi, 6,3 kilometr Qazax-Bərxudarlı bölməsi daxildir. İşğal təxminən 45 milyon dollar ziyana səbəb oldu. 1992-ci ilin aprelində Mincivan dövriyyə deposu tamamilə dağıdılmış, nəticədə müxtəlif markalı 10 teplovoz bağlanmış və nəticədə təxminən 14 milyon ABŞ dolları məbləğində ziyan dəymişdir. Vaqonqayıma sənayesinə də təxminən 4 milyon rubl, yəni 860 min dollar dəyərində ziyan dəyib. Horadiz-Mincivan-Qafan-İmişli stansiyalarında avtonəqliyyat vasitələrinə texniki baxış məntəqələri, cari təmir sexləri, qaldırıcı mexanizmlər, avtomobil təmiri üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi çıxılmaz yollar, xeyli sayda yük vaqonu və digər texniki avadanlıqlar sıradan çıxarılıb. Yol infrastrukturuna dəyən ümumi ziyan 10 milyon rubl təşkil edib ki, bu da 250 min dollara bərabərdir. İşğal olunmuş ərazilərdə istehsal gücü 200 min kubmetr olan çınqıl zavodu, yol sexləri, ekskavatorlar, qaldırıcı qurğular, ağır texnikalar, inzibati binalar, keçid qurğuları, müxtəlif növ relslər, iri və orta körpülər, tunellər, qalereyalar, keçidlər var. və digər avadanlıqlar. Hazırda “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Horadiz-Ağbənd və Bərdə-Ağdam dəmir yolu xətlərinin tikintisini həyata keçirir. Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xətti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən ən böyük avtomobil nəqliyyatı layihələrindən biridir. Prezident İlham Əliyev 2021-ci ilin fevralında Füzuli, Zəngilan, Laçın və Cəbrayıl rayonlarına səfəri zamanı Xoradiz-Zəngilan-Ağbənd dəmir yolunun bərpası və tikintisinə başlanıldığını bildirib. O qeyd edib ki, bu dəmir yolu azad edilmiş torpaqları birləşdirirdiyi üçün vətəndaşlar və yüklər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcək. Bu dəmir yolu həm də Naxçıvanla birləşdiriləcək. Layihə artıq işlənmə mərhələsində olan Naxçıvan dəhlizini yaradacaq. Dəhlizin yaxın illərdə tamamlanması planlaşdırılır. Hazırda Bərdə-Ağdam dəmir yolu xəttinin tikintisi davam etdirilir, onun üzərində işlərin 2023-cü ildə başa çatdırılması planlaşdırılır. Bu xəttin ümumi uzunluğu 47,1 kilometrdir (yan yollarla birlikdə 57

kilometr). Yol boyu Bərdə, Köçərli, Təzəkənd və Ağdam stansiyaları fəaliyyət göstərəcək. Bu layihə iqtisadi və geostrateji baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dəmir yolu azad edilmiş ərazilərə daha asan çıxışı təmin edəcək və Zəngəzur dəhlizinin əsas elementlərindən birinə çevriləcək ki, bu da ondan Asiya ilə Avropa arasında yüklərin daşınması üçün səmərəli istifadə etməyə imkan verəcək. Bundan əlavə, regionun əsas dövlətləri bu dəhlizdən öz maraqları üçün istifadə etmək və iqtisadi əlaqələri gücləndirmək imkanı əldə edəcəklər. Azərbaycan və Naxçıvan Muxtar Respublikası uzun fasilədən sonra dəmir yolu ilə birləşdiriləcək ki, bu həm iqtisadi, həm də geostrateji baxımdan uğurlu layihədir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində iki beynəlxalq hava limanı - Füzuli və Zəngilan tikildi. Hər iki hava limanı Azərbaycan Hava Yolları tərəfindən tikilib, limanların tikintisi və abadlaşdırılması ilə bağlı bütün işlər beynəlxalq normalara və standartlara uyğun aparılıb. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının əsası 2021-ci il yanvarın 14-də qoyulub və 26 oktyabr 2021-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə açılıb. Bu hava limanı Qarabağın hava qapısı adlanır və ən müasir səviyyədə tikilib. Hava limanı istənilən tipli təyyarələri qəbul edə bilər və onun uçuş-ənmə zolağının uzunluğu 3000 metr, eni isə 60 metrdir. Hava limanının terminalı müasir infrastrukturla təchiz edilib və saatda ən azı 200 sərnişinə xidmət göstərmək qabiliyyətinə malikdir, həmçinin avtomatlaşdırılmış sistemlərlə təchiz edilmiş hava hərəkətini idarə etmək üçün qüllə var.

Tikintisi 2021-ci ilin mayında başlanan və 2022-ci ilin oktyabrında başa çatdırılan Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı Füzuli aeroportundan sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə açılan ikinci beynəlxalq statuslu hava limanıdır. Hava limanının asfalt-beton uçuş-ənmə zolağının uzunluğu 3000 metr, eni isə 60 metrdir. Bu hava limanı bütün növ təyyarələri, o cümlədən geniş gövdəli ağır yük təyyarələrini qəbul etmək iqtidarındadır. Hava limanının terminalı müasir dünyanın tələblərinə cavab verir və saatda 200 sərnişinə xidmət göstərə bilər. Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı Zəngəzur dəhlizinin hava nəqliyyatı infrastrukturunu ilə möhkəmləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikilən üçüncü beynəlxalq hava limanı Laçında yerləşir. Laçın Beynəlxalq Hava Limanı işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inşa edilən ən böyük infrastruktur obyektlərindən biridir. Tikintisinə 2021-ci ilin avqustunda başlanan bu hava limanının bütövlükdə rayonun sosial-iqtisadi inkişafına öz töhfəsini verəcək. Laçın hava limanı strateji əhəmiyyətə malikdir və logistik mərkəzlərin yaradılmasına öz töhfəsini verəcək. Hava limanı Laçından 30 kilometr, Şuşadan 70 kilometr, Kəlbəcərdən 60 kilometr aralıda yerləşəcək. Bu, həm də regionun turizm potensialının inkişafına öz töhfəsini verəcək. 2025-ci ildə Laçın Beynəlxalq Hava Limanının istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur [Rəhmanov R., 2022].

Silahlı münaqişədən əvvəl Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının çayları üzərində 30-a yaxın su elektrik stansiyası tikilmişdir ki, bunun sayəsində bu ərazilərdə elektrik enerjisinin böyük hissəsi su elektrik stansiyaları tərəfindən istehsal olunurdu. Həmçinin Sovet dövründə Şuşa, Xocalı, Xocavənd, Laçın, Qubadlı, Cəbrayıl, Zəngilan, Füzuli, Kəlbəcər və Ağdam rayonlarında ümumi gücü 858,6 MVA olan 20 elektrik stansiyası işləyirdi. Bu ərazilərdə müxtəlif gərginlikli, o cümlədən 330 kV, 110 kV, 35 kV, 10 kV və 0,4 kV-luq bir neçə elektrik verilişi xətləri çəkilmişdir. Bundan əlavə, ümumi gücü 245,7 MVA olan transformatorlar quraşdırılıb. Bütün bu elektrik sistemləri Ermənistanın təcavüzü nəticəsində dağıdılıb. Qeyd edək ki, işğal zamanı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazisində istehsal olunan elektrik enerjisi bu rayonun tələbatını aşdığı üçün Ermənistanla verilmirdi. 2019-cu ildə Qarabağdan Ermənistanla 85 milyon kilovat-saat elektrik enerjisi, 2020-ci ildə isə 200 milyon kilovat-saata yaxın elektrik enerjisi göndərilib. Həmçinin 2021-ci ildə 330 milyon kilovat-saat enerji ötürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu torpaqların 2020-ci ildə 44 günlük Vətən Müharibəsində işğaldan azad edilməsi bu mənzərəni dəyişdi. II Vətən Müharibəsində təslim olduqdan sonra 20 gün ərzində Ermənistan bu çaylardakı demək olar ki, bütün su elektrik stansiyalarını dağıdıb. Avadanlıqlar çıxarılaraq Ermənistanla aparılıb, götürülməsi mümkün olmayan stansiyalar isə məhv edilib və ya partladılıb. İndi enerji sektorunda əsas prioritetlərdən biri Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə elektrik stansiyalarının bərpası və ya yenilərinin tikintisidir.

Torpaqlar azad edildikdən sonra istifadəyə verilən ilk su elektrik stansiyası Laçın rayonundakı

Güləbird SES oldu. Bu stansiya ərazinin azad edilməsindən iki ay keçməmiş, 14 fevral 2021-ci ildə işə salınıb. Güləbird Su Elektrik Stansiyasının gücü 8 meqavatdır. Bu, kiçik su elektrik stansiyaları üçün orta gücdür. Ən əsası odur ki, bu stansiya işə salındıqdan sonra burada generasiya gücləri yaradıldı və Gərkəri çayından səmərəli istifadəyə başlandı. 4,8 meqavat gücündə “Suqovuşan-1” və 3 meqavat gücündə “Suqovuşan-2” stansiyalarında təmir-bərpa işləri başa çatdırılıb. Bu stansiyalar Suqovuşan və Talış kəndlərini elektrik enerjisi ilə təmin edir və 110 kilovatlq Tərtər yarımstansiyasında “Azərenerji” sistemə qoşulur. “Azərenerji” ASC tərəfindən Zəngilan və Laçın rayonlarında ümumi gücü 70,5 meqavat olan su elektrik stansiyalarının tikintisi həyata keçirilir. “Şayıflı”, “Sarıkişlak”, “Zəngilan” və “Cahangirbəyli” SES-ləri Oxcuçay üzərində yerləşir və Zəngilan rayonunda yerləşir. Bu stansiyaların hər birinin gücü 10,5 meqavat olmaqla ümumilikdə 42 meqavatdır. Laçın rayonunda 14,25 meqavat gücündə Ağbulaq, 8,25 meqavat gücündə Mişni, 6 meqavat gücündə Alxanlı stansiyaları yenidən qurulur. Laçındakı su elektrik stansiyası tamamilə yenidən qurulacaq. Həmçinin Kəlbəcər rayonunda “Nadixanlı”, “Yuxarı Vanq”, “Aşağı Vanq” və Murov dağının aşağı istiqamətində “Toğanalı” kiçik su elektrik stansiyalarının tikintisi nəzərdə tutulur. Bu stansiyaların hər biri rəqəmsal olaraq təmiz enerji istehsal edə biləcək və intellektual idarəetmə və əməliyyat monitorinqi ilə təmin olunacaq.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin qarşıya qoyduğu vəzifələrə və Dövlət Proqramına uyğun olaraq, “Azərenerji” ASC işğaldan azad edilmiş ərazilərdə elektrik enerjisi strukturunun yaradılması, paylayıcı şəbəkələrin qurulması və ölkənin enerji sistemə inteqrasiyası istiqamətində enerji strategiyasını həyata keçirir. Strategiyaya hər bir rayonda 110 kV-luq yarımstansiyaların tikintisi və onların yüksək gərginlikli xətlərlə ümumi sistemə inteqrasiyası daxildir. Bu məqsədlə yeni elektrik xətləri də çəkilir.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 12 yarımstansiya, o cümlədən Şuşa, Füzuli, Şükürbəyli, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Ağdam-1, Ağdam-2 və “Acıyam” yarımstansiyası tikilib. Şuşa yarımstansiyası 2021-ci ilin mayında, Füzuli yarımstansiyası isə 2021-ci ilin iyununda istifadəyə verilib. Onların hər ikisi Prezident Əliyevin tapşırığı nəzərə alınaraq tikilib və Füzulidə və ətraf kəndlərdə yeni infrastrukturun, o cümlədən aeroportun elektrik enerjisi ilə təmin olunması üçün nəzərdə tutulub. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdakı 12 yarımstansiyanın hamısı tam rəqəmsallaşdırılıb və Azərbaycanın enerji sistemə qoşulub. Bundan başqa, Ağdam şəhərində Qarabağ Regional Elektrik Şəbəkəsi üzrə Rəqəmsal İdarəetmə Mərkəzi inşa edilib ki, bu da rayonun enerji təchizatının mərkəzi dispetçer sistemi ilə inteqrasiyasını təmin edir. Yarımstansiyalar arasında elektrik xətlərinin çəkilişi də uğurla başa çatdırılıb. Şükürbəyli ilə Şuşa, Daşkəsənlə Kəlbəcər, Şükürbəyli ilə Cəbrayıl, Qubadlı ilə Zəngilan, eləcə də Xındırstan-Ağdam-1-Ağdam-2., “Cəbrayıl-Qubadlı”, “Güləbird-Qubadlı”, “Güləbird- Laçın şəhəri” və “Kəlbəcər – Qorçu”. Ümumilikdə 700 kilometrə yaxın yüksək gərginlikli elektrik verilişi xətti çəkilib. Onlar müvafiq rayonları dayanıqlı elektrik enerjisi ilə təmin edirlər. Beləliklə, azad edilmiş bütün ərazilər elektrik enerjisinə çıxış əldə etdi.

Beləliklə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 2021-2023-cü illər ərzində ümumi gücü 53,6 meqavat olan 11 su elektrik stansiyası yenidən qurulub. Böyük Qələbədən sonra bu ərazilərdə tikilən su elektrik stansiyalarının ümumi sayı 25-ə çatdırılacaq. Bütün bunlar 200 meqavata yaxın ekoloji cəhətdən təmiz enerji istehsal etməyə imkan verəcək. 2026-cı ilədək əlavə olaraq 1500 kV və 1330 kV-luq elektrik verilişi xətlərinin, 110 kV gücündə 10 yarımstansiyanın tikintisi, o cümlədən 110 km 500 kV-luq xəttin, 222 km 330 kV-luq xəttin və 451 km uzunluğunda xəttin çəkilməsi 110 kV-lik xətlər nəzərdə tutulub. Dövlət Proqramının Tədbirlər Planı çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 35 kV-luq rəqəmsal yarımstansiyaların tikintisi də nəzərdə tutulub.

İşğaldan əvvəl Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisində doqquz su anbarı - Xudafərin, Sərsəngski, Qız Qalası, Xaçinski, Aşağı Köndələnçayski, Suquvuşanski, Köndələnçay-1, Köndələnçay-2 və Ağdamkənd su anbarı mövcud olub. Onlardan ən böyüyü su tutumu 1 milyard 612 milyon kubmetr olan Xudafərin su anbarıdır. Ərazilərimizin və su ehtiyatlarımızın işğaldan azad edilməsi 2 milyard kubmetrdən çox su ehtiyatından daha səmərəli istifadə etməyə imkan verib. Hazırda irimiqyaslı su təsərrüfatı və meliorativ planlaşdırma işləri aparılır. 2023-cü ildə ərazilər üçün əsas su təchizatı sisteminin tikintisi ilə əlaqədar meliorativ və su təsərrüfatı obyektlərinin texniki vəziyyəti qiymətləndiriləcək, elektron kadastr məlumatlarının və xəritələrinin tərtibi, Suquvuşanski

su anbarında təmir işləri aparılacaq. Xaçınçay su anbarı və Tərtərçay sol sahil kanalı da təmir olunacaq, Nijni Köndələnçay, Köndələnçay-1 və Köndələnçay-2 su anbarları bərpa olunacaq. Suquvuşanski SES-in təmir və bərpasından sonra 100 min hektar, Tərtərçay Sol Sahil kanalının yenidən qurulmasından sonra 29,6 min hektar, Xaçınçay su anbarı bərpa edildikdən sonra isə 7 min hektara yaxın ərazi suvarılacaq. Belə ki, Nijni Köndələnçay, Köndələnçay-1 və Köndələnçay-2 su anbarlarının təmirindən sonra torpaqların suvarma suyu ilə təminatı 6200 hektar yaxşılaşacaq. Həmçinin 2026-cı ilə qədər Bərgüşadçay, Gəkəriçay və Zabuxçay su anbarlarından, eləcə də Qız qalası su anbarından magistral suvarma kanalının tikintisi aparılacaq. Hazırda Bərgüşadçay, Gəkəriçay və Zabuxçay su anbarlarının tikintisi artıq davam etdirilir. Bərgüşadçay su anbarı Qubadlı rayonunda 12 min hektara yaxın yeni torpaq sahəsini suvaracaq, həmçinin Qız qalası su elektrik kompleksindən gələn kanalı qidalandıracaq. Gəkəriçay su anbarı Şuşa, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli və Ağdamın 3 milyon hektara yaxın ərazisinin suvarılmasını təmin edəcək. İmişli, Saatlı və Sabirabad rayonlarında əhali yüksək keyfiyyətli içməli su ilə təmin olunacaq. Zabuxçay su anbarı Qubadlı və Zəngilan rayonlarında 12,1 min hektar ərazinin suvarılmasını təmin edəcək. Bundan əlavə, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında meliorativ su kompleksinin bərpası və inkişafı layihələrinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Nəticələr

Beləliklə, aparılan təhlil nəticəsində münaqişənin xüsusi ilə insan resurslarına neqativ təsir etdiyini, Qarabağda və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının əhalisinin artımında və inkişafına mənfi təsir etdiyi müəyyən edilmişdir. Əsas kapitalla investisiya qoyuluşu bu rayonlarda 1986-cı ilə nisbətən 1989-cu ildə 1,5-2 dəfə azalmışdır. İşğal altında olan ərazilərdə 1990-cı ildə mövcud olan əksər infrastruktur obyektləri yer üzündən silinmişdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yolların yenidən qurulması onların bərpasında ilk addım olmuşdur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasının birinci mərhələsi yolların yenidən qurulması ilə başladı. Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə öz yol infrastrukturunun inkişafına sərmayə yatırmaqda fəal şəkildə davam edir, bu rayonların bərpası və inkişafına sadıqlığını nümayiş etdirir. Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda onlarla yeni yolun təməli qoyulub, bəzilərinin tikintisi artıq başa çatıb. Yeni nəqliyyat yolların tikintisi və mövcud yolların yenidən qurulması Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında nəqliyyat infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasına imkan yaratmaqla Azərbaycan qlobal nəqliyyat qovşağı kimi mövqeyini möhkəmləndirəcəkdir. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində yaradılan yeni beynəlxalq hava limanlarının hamısı regionun inkişafına töhfə verən və onun strateji rolunu gücləndirən mühüm infrastruktur obyektləridir. Onlar nəqliyyat və turizm sənayesinin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır, həmçinin bu regionlara çıxışı asanlaşdırmağa kömək edir. Bütün nəqliyyat infrastrukturunu layihələri Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin inkişafı və beynəlxalq bazara və iqtisadiyyata inteqrasiyası istiqamətində mühüm addımlardır.

Müzakirə

Aparılan tədqiqat gələcəkdə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş rayonlarının infrastrukturunun inkişafı və bərpası ilə bağlı akademik mühitdə müzakirə olunan məsələlər üçün əhəmiyyətli ola bilər. Düşünürük ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda dağılmış infrastruktur obyektlərinin bərpası tədbirlərinin icra səviyyəsi və keyfiyyətinin təhlilinə, bu rayonlarda infrastrukturun effektiv idarə olunması üçün innovativ texnologiyaların və idarəetmə həllərinin yaradılmasına, infrastrukturun inkişafı üzrə layihələri planlaşdırar və həyata keçirərkən yerli icmaların ehtiyaclarının daha dərinlən təhlil edilməsinə ehtiyac var.

Son nəticə

Sonda qeyd edək ki, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin infrastrukturunun bərpası və yenidən qurulması məsələləri uzunmüddətli perspektivdə sabitliyin və inkişafın təmin edilməsi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi artımı stimullaşdırır, yeni iş yerləri yaradır və əhalinin həyatını yaxşılaşdırmaq üçün imkanlar yaradır.

İnfrastrukturun bərpasının əsas vəzifəsi təkcə dağılmış obyektləri bərpa etmək deyil, həm də cəmiyyətin ehtiyaclarını və prioritetlərini nəzərə alan inkişaf planlarını hazırlamaqdır. Bu, ekoloji amillərin nəzərə alınması və ərazilərin sosial inkişafı üçün şərait yaradılması ilə infrastrukturun

yerləşdirilməsinə balanslaşdırılmış yanaşmanı əhatə edir. Lakin beynəlxalq dəstək olmadan tam yenidənqurma və bərpaya nail olmaq mümkün deyil. Beynəlxalq tərəfdaşların siyasi və iqtisadi dəstəyi uğurlu bərpa üçün maliyyə və resursların təmin edilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Nəhayət, infrastrukturun bərpası və Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin yenidən qurulması qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtmasını asanlaşdırmaqla yanaşı, bütün vətəndaşlar üçün dinc və sabit yaşayış mühitinin yaradılmasına öz töhfəsini verir, regionun davamlı inkişafının və uzunmüddətli sülh və rifahın təmin edilməsində əsas rol oynayır.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin infrastrukturunun səmərəli bərpası və uğurla yenidən qurulması üçün praktiki olaraq aşağıdakılar tövsiyə olunur:

–İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun, o cümlədən yolların, körpülərin, yaşayış və kommersiya binalarının, enerji infrastrukturunun, su və kanalizasiya sistemlərinin və digər əsas obyektlərin vəziyyətinin ətraflı qiymətləndirilməsi və maliyyə resursları müəyyən edilməklə 3-5 illik bərpa və yenidənqurma məqsədli proqramlarının təsdiq edilməsi;

–İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına diqqət və beynəlxalq dəstəyi cəlb etmək üçün beynəlxalq konfrans və forumların mütəmadi keçirilməsi və işıqlandırılması, reklam və təbliğat üçün beynəlxalq tərəfdaşlığın yaradılması;

–İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi artımın üçün yeni birgə infrastruktur obyektlərinin açılması mexanizmlərinin, o cümlədən qeydiyyat prosedurlarının, vergitutmanın sadələşdirilməsini tətbiq etmək;

–İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin digər rayonları ilə nəqliyyat-logistika əlaqələrinin artırılması, azad edilmiş ərazilərin sakinləri üçün sosial infrastruktur, təminat, dəstək və inteqrasiya, mənzil proqramlarını işləyib hazırlamaq və təşviq etmək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. Allahverdiyeva V. (2022) Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun inkişafına təkən verən Dövlət Proqramı. Azərbaycan Müəllimi qəzeti, 21.12.2022. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=23263>
2. Bayramov V. (2023) Regionların sosial-iqtisadi inkişafı bu il də təmin edilib. Xalq qəzeti, 26.12.2023 tarixə. <https://xalqgazeti.az/az/iqtisadiyyat/156266-regionların-sosial-iqtisadi-inkisafı-temin>
3. Cəfərli E. (2024) "Böyük Qayıdış"ın ölkə iqtisadiyyatına töhfələri. yeni Azərbaycan qəzeti, 20.01.2024. https://www.yeniazerbaycan.com/Iqtisadiyyat_e96179_az.html
4. Əliyev T. (2020) Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri. "İqtisadiyyat" qəzeti, 24.12.2020. <https://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikler/item/2030-azerbaydzan-n-ishzhaldan-azad-edilən-ərazilərində-sahibkarlıq-zhh-n-inkisaf-istizhamaetlaeri.html>
5. Rəhmanov R. (2022) İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı və reinteqrasiyası. Avrasiya qəzeti. 19.12.2022. <https://avrasiya.net/sosial/69572-aldan-azad-edilən-ərazilərin-inkisafı-v-reinteqrasiyası.html>
6. Səmədzadə Z. (2023) Azərbaycanın iqtisadi gücünün təntənəsinə çevrilən quruculuq (YENİLƏNDİ) İqtisadiyyat qəzeti. 13.09.2023. <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1533>
7. Smith, J. (2019). "The role of the state in regional infrastructure development". Journal of Public Policy, 12(4), 509-522.
8. Smith, S. (2020). "Innovations in regional infrastructure development". Journal of Infrastructure Development, 25(3), 341-356.
9. West, D. (2018). "Rebuilding infrastructure after disaster: the role of state and society". Public Administration Review, 15(2), 187-201.
10. Бережной, В.И. (2010) Проблемы формирования и управления развитием региональной транспортной инфраструктуры: монография / В. И. Бережной, В. А. Фурсов, С. Ю. Максимова. Ставрополь: СевКавГТУ, 2010 - 191 с
11. Исляев Р.И. (2002) Государственное и муниципальное управление: регионально-экономические детерминанты /. СПб.: СПбГИЭУ, 2002. С. 41–50.

12. Кизим, А.А. (2014) Факторы и условия социально-экономического развития региона: инвестиции, инфраструктура, проекты (на примере Краснодарского края): монография / А.А. Кизим, С.М. Саввиди. ISBN: 978-5-8209-0970-2, Изд-во: ООО "Просвещение-Юг", 2014

13. Овешникова Л.В. (2015) Разработка перспектив развития инфраструктуры региональной экономики // Интернетжурнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 7, №1 <http://naukovedenie.ru/PDF/15EVN115.pdf> (доступ свободный). Загл. с экрана. Яз. рус., англ. DOI: 10.15862/15EVN115

Вопросы восстановления инфраструктуры и реконструкции освобожденных территорий

Амирова Ульвия

докторант UNEC

<https://orcid.org/0000-0002-5624-9177>

e-mail: ulviya.amirova2020@gmail.com

Резюме: В статье рассматриваются вопросы восстановления инфраструктуры и реконструкции освобожденных территорий Азербайджана после окончания вооруженного конфликта в регионе. Представлен анализ основных проблем, с которыми сталкивается страна в процессе восстановления разрушенных объектов, в том числе жилых домов, дорог, мостов, школ и больниц. Обсуждаются вопросы, связанные с научной реконструкцией, социально-экономическим развитием освобожденных территорий, включая доступ к базовым услугам. Также анализируются проблемы, связанные с возвращением беженцев и вынужденных переселенцев на родные земли, а также восстановлением культурного наследия региона. По итогам авторы дают практические рекомендации по эффективному восстановлению и успешной реконструкции инфраструктуры освобожденных территорий Азербайджана. Следовательно, статья помогает понять сложности и проблемы, с которыми сталкиваются постконфликтные страны, и предлагает практические решения для достижения устойчивого развития в этих областях.

Ключевые слова: конфликт, регион, инфраструктура, проблема, восстановление, реконструкция.

JEL: O18, P25, R1

UOT: 338.49

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/138-145>

Characterization of risk impact opportunities in business activities

Amin Agagulov

Ministry of Science and education

PhD student of the Institute of Economics

E-mail address: aaghagulov2020@ada.edu.az

<https://orcid.org/0009-0003-1673-7605>

Abstract: The presented article provides analysis and assessment of the risk opportunities that are significant for business activities. It is noted that the consideration and possible calculation of risk is considered one of the main conditions for the continuation of development in business activities. Risk consideration is especially emphasized by the fact that it is necessary to evaluate on internal and external factors. The main goal of the study is to systematize the possibilities of general impact of risk, to record potential losses for business activities in modern times. In this aspect, a number of research techniques were used in the article. In particular, grouping, systematic approach, informative, comparative approach and synthesis methods were widely used. As a result of the study, it was found that the action against risks largely depends on their proper management. In this aspect, it is important to build on the experiences of different countries. The article focuses more on a number of points on risk management. They include: risk identification, development of a management strategy, updating and monitoring, integration into strategic planning, etc.

Key words: risk, business activity, management, market, loss, strategy, strategic planning, integration, monitoring, efficiency, etc.

JEL L21; UDC 33. 614-8

Biznes fəaliyyətində riskin təsir imkanlarının xarakteristikası

Amin Ağagülov

Elm və Təhsil Nazirliyi

İqtisadiyyat İnstitutunun dissertantı

E-mail: aaghagulov2020@ada.edu.az

<https://orcid.org/0009-0003-1673-7605>

Xülasə: Təqdim olunmuş məqalədə biznes fəaliyyəti üçün əhəmiyyət kəsb edən riskin imkanları haqda təhlil və qiymətləndirmələr verilmişdir. Qeyd edilir ki, riskin nəzərə alınması və mümkün hesablanması biznes fəaliyyətində inkişafın davamı olmasının əsas şərtlərindən hesab olunur. Risklərin nəzərə alınması xüsusi ilə də vurğulanır ki, daxili və xarici amillər üzrə qiymətləndirmək lazımdır. Araşdırmada əsas məqsəd riskin ümumi təsir imkanlarını sistemləşdirmək, müasir dövrdə biznes fəaliyyəti üçün potensial itkiləri qeyd etməkdən ibarətdir. Bu aspektdə məqalədə bir sıra tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir. Xüsusən də qruplaşdırma, sistemli yanaşma, informativ, müqayisəli yanaşma və sintez metodlarından geniş istifadə edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, risklərə qarşı fəaliyyət əsasən onların düzgün idarə edilməsindən çox asılıdır. Bu aspektdə müxtəlif ölkələrin təcrübələrinə əsaslanmaq vacibdir. Məqalədə riskin idarə edilməsi üzrə isə əsasən bir sıra məqamlara daha çox diqqət yetirilmişdir. Onlara aiddir: risklərin identifikasiyası, idarəetmə strategiyasının hazırlanması, yeniləmə və monitorinq, strateji planlaşdırmaya inteqrasiya və s.

Açar sözlər: risk, biznes fəaliyyəti, idarəetmə, bazar, itki, strategiya, strateji planlaşdırma, inteqrasiya, monitorinq, səmərəlilik və s.

JEL L21; UDC 33. 614-8

GİRİŞ

Biznes fəaliyyət üçün risk-şirkətin və ya sahibkarın maliyyə vəziyyətinə, nüfuzuna və ya fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə biləcək hadisələrin və itkilərin baş vermə ehtimalı deməkdir. Risk maliyyə itkiləri, nüfuz ziyan, hüquqi problemlər, bazar mühitindəki dəyişikliklər, texnoloji uğursuzluqlar və iş məqsədlərinə mane ola biləcək digər amillər kimi müxtəlif formalarda özünü göstərir.

Risqlər bir neçə səbəbə görə biznes fəaliyyətində nəzərə alınmalıdır: Qeyri-müəyyənliyin idarə edilməsi üçün: risklər biznes məqsədlərinə çatmağa təsir edə biləcək qeyri-müəyyənlik amilləridir. Riskləri nəzərə alaraq, firmalar məqsədlərinə çatmalarına mane ola biləcək potensial hadisələri və ya şərtləri müəyyən edə bilirlər. Qərar vermək üçün: risklərin anlaşılması və qiymətləndirilməsi müəssisələrə məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Bu, potensial faydaları müəyyən bir fəaliyyət kursu ilə əlaqəli potensial itkilərə və ya mənfi nəticələrə uyğunlaşdırmağa kömək edəcəkdir. Resurs bölgüsü üçün: riskləri başa düşməklə müəssisələr öz resurslarını daha səmərəli istifadə edə bilirlər. Xüsusən də investisiyaları prioritetləşdirə və fəaliyyətlərinə ən böyük təhlükə yaradan riskləri azaltmaq və ya idarə etmək üçün vəsaiti ayırmaq imkanı əldə edirlər. Rəqabət üstünlüyü üçün: riskləri effektiv şəkildə idarə edən müəssisələr rəqabət üstünlüyü əldə edə bilirlər. Onlar biznes mühitindəki dəyişiklikləri qabaqcadan görməyə və onlara cavab verməyə daha yaxşı hazırlaşırırlar ki, bu da onlara daha tez uyğunlaşmağa və başqalarının gözdə tutulmuş və ya biləcəyi fürsətlərdən istifadə etməyə kömək edə bilər. Aktivlərin və nüfuzun qorunması üçün: risk uçuşu müəssisələrə aktivlərini və nüfuzlarını qorumağa kömək edir. Təhlükəsizlik və ya tədarük zəncirinin pozulması kimi fəaliyyətləri üçün potensial təhdidləri müəyyənləşdirərək, müəssisələr təsirlərini minimuma endirmək və varlıqlarını-nüfuzlarını qorumaq üçün proaktiv tədbirlər görə bilirlər. Uyğunluq və idarəetmə üçün: bir çox sənayedə risklərin müəyyənləşdirilməsini və idarə edilməsini tələb edən tənzimləmə tələbləri və idarəetmə standartları mövcuddur. Riskləri nəzərə alaraq, müəssisələr tətbiq olunan qanun və qaydaları və yaxşı idarəetmə təcrübələrini dəstəkləyə bilirlər.

Beləliklə, biznes fəaliyyətində risklərin uçuğu məlumatlı qərarlar qəbul etmək, resursların səmərəli bölüşdürülməsi, rəqabət üstünlüyü əldə etmək, aktivləri və nüfuzu qorumaq, uyğunluq və düzgün idarəetmə təmin etmək üçün lazımdır. Bu, strateji idarəetmə və biznesin davamlılığının əsas aspektidir.

Əsas mətn

İşgüzar fəaliyyət üçün risklərin idarə edilməsi, onların biznesə təsirini minimuma endirmək, risklərin müəyyənləşdirilməsi, təhlili, qiymətləndirilməsi və idarə edilməsini əhatə edir. Buraya müvafiq strategiyaların qəbulu, şərti planların hazırlanması, sığorta, aktiv portfelin şaxələndirilməsi və digər tədbirlər daxildir.

Riskin işgüzar fəaliyyətə təsiri müxtəlif ola bilər və müəyyən bir riskin xarakterindən, şirkətin uyğunlaşma və cavab vermə qabiliyyətindən asılıdır. Riskin işgüzar fəaliyyət üçün bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır:

- Maliyyə itkiləri: riskin əsas və ən nəzərə çarpan təsirlərindən biri maliyyə itkiləridir. Risk mənfəətin azalması, investisiya itkisi, cərimələr, əlavə bərpa xərcləri və digər maliyyə öhdəlikləri şəklində itkilərə səbəb ola bilər [4, s.29].

- Reputasiya itkisi: bəzi risklər bir şirkətin və ya markanın nüfuzuna təsir göstərə bilər. Mənfə xəbərlər, qalmaqallar, faydasız təcrübələr və ya məhsulun keyfiyyət problemləri müştərilərin itirilməsinə, tələbin azalmasına və mənfəətin azalmasına səbəb ola biləcək nüfuza ciddi ziyan vura bilər.

- Hüquqi nəticələr: müxtəlif risklər məhkəmə iddiaları, inzibati cərimələr, lisenziyaların və ya fəaliyyət icazələrinin itirilməsi də daxil olmaqla hüquqi nəticələrə səbəb ola bilər ki, bu da şirkətin maliyyə vəziyyətinə və nüfuzuna təsir göstərə bilər.

- Bazar payının itirilməsi: bəzi risklər bazarda rəqabət qabiliyyətinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, sənayedəki dəyişikliklərə qeyri-kafi reaksiya və ya səhv strategiya müştəri itkisinə və zərərinə səbəb ola bilər.

- Texnoloji uğursuzluqlar və informasiya təhlükəsizliyi təhdidləri: informasiya sistemlərinin işləməməsi, kiberhücumlar, məlumat pozuntuları və digər informasiya təhlükəsizliyi təhdidləri həssas məlumatların itirilməsinə, iş proseslərinin pozulmasına, nüfuza və maliyyə itkisinə səbəb ola bilər.

- Kadr itkisi: əmək bazarının qeyri-sabitliyi, təşkilat daxilindəki münaqişələr, işçilərin narazılığı və digərləri kimi bir sıra risklər təcrübəli və ixtisaslı işçilərin itirilməsinə səbəb ola bilər ki, bu da öz növbəsində işin məhsuldarlığına və səmərəliliyinə mənfə təsir göstərə bilər.

Risklərin idarə edilməsi risklərin mənfə təsirlərini minimuma endirməyə, şirkətin davamlılığını və uğurunu təmin etməyə yönəlmiş biznes idarəetmə strategiyasının vacib hissəsidir.

Biznes fəaliyyətində risklərin idarə edilməsi, təşkilatın məqsədlərinə çatmasına təsir göstərə biləcək risklərin müəyyənləşdirilməsinə, təhlilinə, qiymətləndirilməsinə, nəzarətinə və idarə edilməsinə yönəlmiş bir prosesdir. Biznesdə risklərin idarə edilməsinin əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid edə bilərik:

a) **Riskin identifikasiyası:** risklərin idarə edilməsində əsas addım biznesə təsir edə biləcək bütün potensial risklərin müəyyənləşdirilməsidir. Buraya maliyyə riskləri, əməliyyat riskləri, nüfuz riskləri, hüquqi risklər, texnoloji risklər və digərləri daxil ola bilər.

Burada bəzi əsas aspektləri müəyyən etmək lazımdır:

1. *Təhlil, ətraf mühit və xarici amillər:* Bunlara ətraf mühit, bazar şəraiti, siyasi, iqtisadi, sosial və texnoloji tendensiyaların öyrənilməsi daxildir. Məsələn, qanunvericilikdə dəyişikliklər, bazarda rəqabət, dəyişikliklər istehlakın səviyyəsi, tələbin elastikliyi və s.

2. *Daxili amillərin təhlili:* buraya daxili proseslərin, idarəetmə sistemlərinin, kadr potensialının və risk mənbəyi ola biləcək digər aspektlərin qiymətləndirilməsi daxildir. Məsələn, səmərəsiz iş prosesləri, qeyri-adekvat idarəetmə sistemi və ya kifayət qədər təlim keçmiş kadr.

3. *Beyin fırtınası və məsləhətləşmə:* mümkün təhdid və riskləri müəyyənləşdirmək üçün təşkilatın əsas üzvləri ilə beyin fırtınası sessiyaları aparmaq vacibdir. Risk idarəetmə mütəxəssisləri ilə məsləhətləşmələr gizli və ya qeyri-şəffaf riskləri müəyyənləşdirməyə də kömək edə bilər.

4. *Risk təhlili metodlarından istifadə*: SWOT təhlili (güclü və zəif tərəflərin, imkanların və təhdidlərin təhlili), qərar ağacı, səbəb-nəticə təhlili, məlumatların təhlili və s. kimi riskləri müəyyənləşdirmək üçün bir çox metod və vasitələrdən istifadə edilir

5. *Nəticələrin sənədləşdirilməsi və təhlili*: müəyyən edilmiş bütün riskləri sənədləşdirmək, biznesə potensial təsirlərini qiymətləndirmək və əhəmiyyətinə və baş vermə ehtimalına görə prioritetləşdirmək vacibdir [3, s.175-176].

b) **Risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi**: risklərin müəyyənləşdirilməsindən sonra onların biznesə potensial təsirləri təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir. Buraya riskin baş vermə ehtimalının və onun təşkilat üçün potensial nəticələrinin müəyyən edilməsi daxildir.

Risk təhlili və qiymətləndirilməsi aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

1. *Müəyyən risk xüsusiyyətləri*: bu mərhələdə risklərin müəyyən əsas xüsusiyyətləri, o cümlədən onların yaranma ehtimalını, potensial təsir biznes, müddəti və qeyri-müəyyənlik dərəcəsi nəzərə alınır

2. *Risk ehtimalının qiymətləndirilməsi*: müəyyən edilmiş hər bir riskin baş vermə ehtimalını müəyyən etmək üçün məlumatlar təhlil edilir. Bu, tarixi məlumatlara, ekspert qiymətləndirmələrinə, statistik modellərə və ya digər metodlara əsaslanıla bilər.

3. *Risk təsirinə qiymətləndirilməsi*: riskin maliyyə itkiləri, nüfuz zərər, istehsal problemləri, hüquqi problemlər və digər aspektlər daxil olmaqla bir işə və ya layihəyə potensial təsiri qiymətləndirilir.

4. *Risklərin prioritetləşdirilməsi*: tapıntılar təşkilata riskləri əhəmiyyətinə və potensial təsirinə görə prioritetləşdirməyə kömək edir. Bu, səyləri ən kritik risklərin idarə edilməsinə yönəltməyə imkan verir.

5. *Risklərin idarə edilməsi strategiyalarının hazırlanması*: risklərin təhlili və qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən risklərin idarə edilməsi strategiyaları hazırlanır. Buraya ehtiyat tədbirləri görmək, şərti planlar hazırlamaq, sığorta, aktiv portfelinin diversifikasiyası və risklərin təsirinə azaltmaq üçün digər yanaşmalar daxil ola bilər.

6. *Nəticələrin sənədləşdirilməsi*: əsas nəticələr, risk ehtimalı və təsir qiymətləndirmələri, qəbul edilmiş risk idarəetmə strategiyaları və fəaliyyət planları daxil olmaqla bütün risk təhlili və qiymətləndirmə nəticələrini sənədləşdirmək vacibdir.

Risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi təşkilata risklərin idarə edilməsinə daha şüurlu yanaşmağa və onların biznesə təsirinə minimuma endirmək üçün effektiv strategiyalar hazırlamağa imkan verir. Bu, risklərin idarə edilməsi prosesində əsas mərhələdir və təşkilatlara məlumatlı qərarlar qəbul etməyə kömək edir.

c) **Risklərin idarə edilməsi strategiyalarının hazırlanması**: risklərin təhlili əsasında risklərin idarə edilməsi strategiyaları hazırlanmalıdır. Buraya ehtiyat tədbirləri görmək, kontingent planları hazırlamaq, sığorta, biznesin şaxələndirilməsi və risklərin təsirinə azaltmaq üçün digər yanaşmalar daxildir.

Bu mərhələ bir neçə əsas addım və aspektdən ibarətdir:

1. *Risk identifikasiyası*: risklərin idarə edilməsi strategiyalarını inkişaf etdirməzdən əvvəl, biznesə təsir edə biləcək bütün potensial risklərin təhlili və identifikasiyası aparılmalıdır. Buraya maliyyə riskləri, əməliyyat riskləri, nüfuz riskləri, hüquqi risklər, texnoloji risklər və digərləri daxil ola bilər.

2. *Risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi*: risklər müəyyən edildikdən sonra onların təhlili və qiymətləndirilməsi aparılır. Bu, riskin baş vermə ehtimalını, onun biznesə potensial təsirinə müəyyənləşdirməyə, həmçinin riskləri əhəmiyyətinə və təsir dərəcəsinə görə prioritetləşdirməyə imkan verir.

3. *Risklərin idarə edilməsi strategiyalarının seçilməsi*: risklərin təhlili və qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən risklərin idarə edilməsi strategiyaları hazırlanır.

4. *Monitoring və yenilənməsi strategiyaları*: risklərin idarə olunması - bu, dinamik bir proses olduğu üçün daimi monitoring və yenilikləri tələb edən bir prosesdir [1, s.87].

d) **Risqlərin idarə edilməsi tədbirlərinin tətbiqi:** risqlərin idarə edilməsi strategiyaları hazırlandıqdan sonra onları təşkilata tətbiq etmək lazımdır. Buraya işçilərin təhsili, iş proseslərində dəyişiklik edilməsi, nəzarət və monitoring sistemlərinin quraşdırılması və digər tədbirlər daxildir.

Bu mərhələ risqlərin idarə edilməsi strategiyalarının uğurla həyata keçirilməsi üçün vacibdir və aşağıdakı aspektləri əhatə edir:

1. *Fəaliyyət planlarının hazırlanması:* seçilmiş risk idarəetmə strategiyaları əsasında risqləri minimuma endirmək və atılacaq addımları müəyyən edən xüsusi fəaliyyət planları hazırlanmalıdır.

2. *Tədbirlərin iş proseslərinə inteqrasiyası:* risqlərin idarə edilməsi tədbirləri təşkilatın iş proseslərinin və əməliyyat fəaliyyətinin bütün aspektlərinə inteqrasiya olunmalıdır. Buraya prosedurlarda, siyasətlərdə, iş standartlarında, nəzarət mexanizmlərində və idarəetmə sistemlərində dəyişikliklər daxil ola bilər.

3. *Təlim və kadr hazırlığı:* risqlərin idarə edilməsi tədbirlərinin effektiv tətbiqi təşkilatın bütün səviyyələrində kadr hazırlığı və təlim tələb edir. İşçilər risklərdən, potensial təsirlərdən və idarəetmə üsullarından xəbərdar olmalıdırlar.

4. *Monitoring və nəzarət sistemlərinin quraşdırılması:* risqlərin effektiv idarə edilməsi üçün vəziyyətdəki dəyişiklikləri izləməyə, real vaxtda risqləri müəyyən etməyə və onları idarə etmək üçün vaxtında tədbirlər görməyə imkan verən monitoring və nəzarət sistemləri lazımdır.

5. *Risqlərin idarə edilməsi tədbirlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi:* risqlərin idarə edilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsindən sonra onların effektivliyi mütəmadi olaraq qiymətləndirilməlidir. Bu, risqlərin idarə edilməsi tədbirlərinin məqsədlərə çatmağa və risqlərin biznesə mənfi təsirini minimuma endirməyə nə qədər uğurla kömək etdiyini müəyyən etməyə imkan verir.

6. *Düzəliş və təkmilləşdirmə:* qiymətləndirmə nəticələrinə əsasən, risqlərin idarə edilməsi tədbirlərinə düzəlişlər etmək və dəyişən xarici mühitə və yeni çağırışlara uyğun olaraq idarəetmə proseslərini yaxşılaşdırmaq lazımdır [5, 47-48].

Risqlərin idarə edilməsi tədbirlərinin tətbiqi, təşkilatdakı bütün maraqlı tərəflərin diqqətini və iştirakını tələb edən sistemli və davamlı bir prosesdir. Qeyri-müəyyənlik və dəyişiklik şəraitində işin davamlılığını, təhlükəsizliyini və uğurlu inkişafını təmin etməyi hədəfləyir.

e) **Daimi yeniləmə və monitoring:** risqlərin idarə edilməsi davamlı yeniləmə və monitoring tələb edən bir prosesdir. Risklər zamanla dəyişə bilər, buna görə risk idarəetmə strategiyalarının effektivliyini mütəmadi olaraq qiymətləndirmək və lazım olduqda düzəlişlər etmək lazımdır.

Bu cəhət risqlərin səmərəli idarə edilməsində və təşkilatın davamlılığının təmin edilməsində əsas rol oynayır. Əsas məqamlar aşağıdakılardır:

1. *Risk nəzarəti və monitoringi:* buraya risqlərin sistemətik şəkildə izlənməsi, onların baş vermə ehtimalı və biznesə potensial təsirləri daxildir. Nəzarət və monitoring təşkilatın dəyişən vəziyyətdən xəbərdar olmasına və yeni təhdidlərə və ya ortaya çıxan problemlərə vaxtında cavab verməsinə kömək edir.

2. *Risk idarəetmə strategiyalarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi:* davamlı yeniləmə və monitoring seçilmiş risk idarəetmə strategiyalarının nə qədər uğurla həyata keçirildiyini qiymətləndirməyi əhatə edir. Bu, nəyin yaxşı işlədiyini və nəyin düzəliş və ya təkmilləşdirmə tələb etdiyini müəyyən etməyə imkan verir.

3. *Yeni risk və trend təhlili:* biznes mühiti daim dəyişir və texnologiya, qanunvericilik, bazar şərtləri və digər sahələrdəki dəyişikliklərdən yeni risklər yarana bilər. Davamlı yeniləmə və monitoring təşkilatın bu dəyişikliklərə uyğunlaşmasına və yeni təhdidlərə effektiv cavab verməsinə imkan verir.

4. *Dəyişikliklərə cavab vermək və strategiyaları yeniləmək:* yeni risklərin və tendensiyaların monitoringi və təhlilinin nəticələrinə əsasən risqlərin idarə edilməsi strategiyaları mütəmadi olaraq yenilənməli və uyğunlaşdırılmalıdır. Buraya biznes mühitindəki dəyişikliklər, yeni texnologiyaların tətbiqi, kadr hazırlığı və digər tədbirlər daxil ola bilər.

5. *Risqlərin idarə edilməsi mədəniyyətinin qorunması:* davamlı yeniləmə və monitoring həm də təşkilatda risqlərin idarə edilməsi mədəniyyətinin qorunmasına kömək edir. Buraya işçilərin risklər

barədə məlumatlılığının artırılması, risklərin idarə edilməsi prosesində iştirak etmələri və risk həllərinin gündəlik təcrübəyə daxil edilməsi daxildir.

Davamlı yeniləmə və monitoring effektiv risklərin idarə edilməsinin vacib hissəsidir, təşkilatın çevik, adaptiv və sürətli dəyişən biznes mühitində rəqabətə davamlı qalmasına kömək edir.

f) **Risk menecmentinin strateji planlaşdırmaya inteqrasiyası:** risklərin idarə edilməsi təşkilatın strateji planlaşdırılmasına inteqrasiya olunmalıdır. Bu, biznes məqsədləri ilə risklərin idarə edilməsi strategiyaları arasında uyğunluğu təmin etməyə və təşkilatın bütün səviyyələrində risklərin idarə edilməsi mədəniyyətini tətbiq etməyə imkan verir [2, s. 321].

Risklərin idarə edilməsi biznesin effektiv idarə edilməsinin vacib elementi olmaqla təşkilatlara qeyri-müəyyənlik və xarici mühitdəki dəyişikliklər şəraitində məqsədlərinə çatmağa kömək edir.

Bu yanaşma, təşkilatın strateji qərarlar qəbul edərkən potensial təhdidləri və imkanları nəzərə almasına və risklərin hədəflərə çatmasına mənfi təsirlərini minimuma endirməsinə imkan verir.

Risk menecmentinin strateji planlaşdırmaya inteqrasiyası aşağıdakı məqamları özündə birləşdirir:

1. *Xarici mühitin və daxili imkanların təhlili:* təşkilat bir strategiya hazırlayarkən həm xarici mühiti (bazar şəraiti, rəqabət, siyasi və iqtisadi amillər), həm də daxili imkanları (mənbələr, sərişələr, mədəniyyət və proseslər) təhlil edir. Risk idarəetməsinin bu prosesə inteqrasiyası strategiyanın həyata keçirilməsinə təsir göstərə biləcək potensial təhdid və imkanları nəzərə almağa imkan verir.

2. *Strategiyanın risk tərifli:* ətraf mühit və imkanları təhlil etdikdən sonra təşkilat strategiyanın həyata keçirilməsi prosesində yarana biləcək potensial riskləri müəyyənləşdirir. Bunlar qanunvericilikdəki dəyişikliklər, iqtisadi qeyri-sabitlik, istehlakçı seçimlərindəki dəyişikliklər və digərləri kimi risklər ola bilər.

3. *Risklərin qiymətləndirilməsi və prioritetləşdirilməsi:* müəyyən edilmiş risklər onların baş vermə ehtimalı, potensial təsiri və strateji hədəflərə çatmaq üçün əhəmiyyət dərəcəsi baxımından qiymətləndirilir. Bu, riskləri prioritetləşdirməyə və ən əhəmiyyətlilərinə diqqət yetirməyə imkan verir.

4. *Risklərin idarə edilməsi strategiyalarının hazırlanması:* Risklərin qiymətləndirilməsi əsasında risklərin idarə edilməsi strategiyaları hazırlanır ki, bunlara ehtiyat tədbirləri, kontingent planlarının hazırlanması, sığorta, diversifikasiya və risklərin təsirini azaltmaq üçün digər yanaşmalar daxildir.

5. *İcra və monitoring:* risklərin idarə edilməsi üçün hazırlanmış strategiyalar təşkilatın strateji planına daxil edilir və həyata keçirildiyi müddətdə izlənilir. Bu, ətraf mühitdəki dəyişikliklərə vaxtında cavab verməyə və strateji hədəflərə çatma prosesində riskləri səmərəli idarə etməyə imkan verir [6, s.127-128].

Risk menecmentinin strateji planlaşdırmaya inteqrasiyası təşkilatların dəyişən şərtlərə daha çevik və uyğunlaşmasına kömək edir və qeyri-müəyyənliyi idarə etmək, xarici mühitin çağırışlarına və imkanlarına cavab vermək qabiliyyətini artırır.

Nəticə

Azərbaycanda biznes üçün risklərin idarə edilməsi ölkənin konkret iqtisadi, siyasi və sosial kontekstinə uyğunlaşdırılmış bir neçə əsas müddəanı özündə birləşdirir:

- Müəyyən bir ölkəyə xas olan riskləri anlamaq: Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələr qarşılaşdıqları müəyyən bir ölkəyə xas olan riskləri diqqətlə anlamalıdır. Bunlara misal siyasi qeyri-sabitlik, qanunvericilikdəki dəyişikliklər, valyuta dalğalanmaları və geosiyasi gərginlik ola bilər.

-Hüquqi və normativ hüquqi aktlara uyğunluq: sənaye sektorunda əlaqəli yerli qanun və qaydalardan xəbərdar olmaq. Azərbaycan qanunlarına riayət olunması hüquqi sanksiyaların qarşısını almaq və biznesin davamlılığını təmin etmək üçün çox vacibdir.

-Mədəni həssaslıq: Azərbaycanda biznesin aparılması üçün müəyyən özünəməxsus mədəni norma və metodlar mövcuddur. Yerli mədəniyyəti anlamaq və hörmət etmək müəssisələrə müştərilər, təchizatçılar və digər maraqlı tərəflərlə güclü əlaqələr qurmağa kömək edə bilər.

-Diversifikasiya: hər hansı bir bazar və ya sektordan asılılığı azaltmaq üçün biznes

əməliyyatlarını və investisiyaları diversifikasiya etmək lazımdır. Bu, müəyyən sənaye sahələrində iqtisadi tənəzzüllərin və ya uğursuzluqların təsirlərini azaltmağa kömək edə bilər.

-Risklərin qiymətləndirilməsi və onların nəticələrinin azaldılması: Azərbaycanda biznes üçün potensial təhdidləri müəyyən etmək hərtərəfli risk qiymətləndirməsi aparmaq lazımdır. Bu riskləri effektiv şəkildə aradan qaldırmaq üçün azaltma strategiyaları hazırlanmalıdır. Buraya sığorta siyasətlərinin tətbiqi, təcili yardım planlarının hazırlanması və tədarük zəncirlərinin şaxələndirilməsi daxil ola bilər.

-Siyasi risklərin idarə edilməsi: Azərbaycanın geosiyasi dinamikasını nəzərə alaraq, müəssisələr siyasi hadisələri yaxından izləməli və onların fəaliyyətə potensial təsirini qiymətləndirməlidirlər. Müvafiq dövlət qurumları ilə əlaqə kanallarını açıq saxlamaq və lazım olduqda yerli mütəxəssislərin köməyindən istifadə etmək lazımdır.

-Kibertəhlükəsizlik: məlumat sızması və "fidyə proqram" hücumları da daxil olmaqla işinizi kiber təhlükələrdən qorumaq üçün etibarlı kibertəhlükəsizlik tədbirlərinə investisiya qoymaq lazımdır. Ən yaxşı məlumatların qorunması təcrübələrini tətbiq etməklə ortaya çıxan təhdidləri azaltmaq üçün təhlükəsizlik protokollarını mütəmadi olaraq yeniləmək lazımdır.

- Yerli tərəfdaşlığın qurulması: yerli müəssisə və təşkilatlarla ortaqlığın qurulması əməliyyat mühiti haqqında dəyərli məlumatlar verə bilər və yerli bazarlara çıxışı asanlaşdırır. Yerli maraqlı tərəflərlə möhkəm əlaqələr qurmaq həm də bürokratik prosesləri idarə etməyə və giriş üçün potensial maneələri dəf etməyə kömək edə bilər.

- Maliyyə risklərinin idarə edilməsi: məzənnə dəyişikliyi və inflyasiya təzyiqi kimi maliyyə risklərini idarə etmək lazımdır. Hədəf strategiyalarını nəzərdən keçirtməklə iqtisadi qeyri-müəyyənliyə qarşı kifayət qədər likvidliyi qorumaq lazımdır.

-Daimi monitorinq və uyğunlaşma: risklərin idarə edilməsi davamlı monitorinq və dəyişən şərtlərə uyğunlaşma tələb edən davamlı bir prosesdir. Biznes subyektləri risk idarəetmə strategiyalarını mütəmadi olaraq nəzərdən keçirməli və effektivliyini təmin etmək üçün lazımı düzəlişlər etməlidirlər.

Risklərin idarə edilməsinə proaktiv yanaşma tətbiq etməklə və bu təklifləri öz biznes təcrübələrinə tətbiq etməklə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlər öz dayanıqlığını artırma və ölkənin dinamik biznes mənzərəsində uzunmüddətli uğur qazanmaq üçün mövqə tuta bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. George E. Rejda and Michael McNamara. "Principles of Risk Management and Insurance" 2020, 704 pages.
2. James Lam. "Enterprise Risk Management: From Incentives to Controls". 2007, 408 pages.
3. Peter L. Bernstein. "Against the Gods: The Remarkable Story of Risk". 2012, 204 pages.
4. Steve L. Allen. "Financial Risk Management: A Practitioner's Guide to Managing Market and Credit Risk". 2012, 352 pages.
5. Васильев В.М. "Управление рисками в предпринимательской деятельности". 2017, 240 стр.
6. Леонтьев А.В. "Риск-менеджмент в бизнесе: стратегические и операционные подходы". 2019, 320 стр.

Характеристика возможностей воздействия риска на бизнес-деятельность

Амин Агагулов

Министерство науки и образования

Диссертант Института экономики

E-mail: aaghagulov2020@ada.edu.az

<https://orcid.org/0009-0003-1673-7605>

Резюме: в представленной статье представлен анализ и оценки возможностей риска, имеющего значение для деловой деятельности. Отмечается, что учет и возможный расчет риска считается одним из основных условий продолжения развития деловой деятельности. Учет рисков также особо подчеркивается тем, что его необходимо оценивать по внутренним и внешним факторам. Основной целью исследования является систематизация общих возможностей воздействия риска, учет потенциальных потерь для хозяйственной деятельности в современную эпоху. В этом аспекте в статье был использован ряд методов исследования. В частности, широко использовались методы группировки, системного подхода, информативного, сравнительного подхода и синтеза. В результате исследований было установлено, что деятельность против рисков во многом зависит от их правильного управления. В этом аспекте важно опираться на опыт разных стран. В статье больше внимания уделено управлению рисками. К ним относятся: выявление рисков, разработка стратегии управления, обновление и мониторинг, интеграция в стратегическое планирование и др.

Ключевые слова: риск, бизнес-активность, управление, рынок, убытки, стратегия, стратегическое планирование, интеграция, мониторинг, эффективность и т. д.

JEL L21; УДК 33. 614-8

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/146-154>

Effects of the fourth industrial revolution on human capital

Shikhaliyeva Hajar Tahir gizi

Azerbaijan State University of Economics, graduate student

<https://orcid.org/0009-0007-0345-850X>

shikhaliyeva.hacar@gmail.com

055-479-22-33

Abstract: The main objective of the study is to consider the impact of human capital and technological development to economy and to explore the implications of this relationship in the Fourth Industrial Revolution. The existing research and theories related to the effects of the fourth industrial revolution on human capital were analyzed using the methods of theoretical analysis, comparative analysis, statistical analysis and logical generalization. Research shows that the Fourth Industrial Revolution, characterized by the integration of digital technologies, presents challenges as well as opportunities for economies around the world. This article examines how knowledge and skilled human capital affect various aspects of the economy. The research examines the crucial role of human capital in driving innovation and technological progress, and analyzes the relationship between individual skills and productivity and competitiveness among industries. A skilled workforce with the ability to use emerging technologies such as automation, artificial intelligence and data analytics can optimize processes, reduce costs and improve overall organizational performance. The impact of human capital on entrepreneurship and job creation is also considered. The article highlights the importance of entrepreneurial skills in identifying market gaps and leveraging emerging technologies to create innovative business models. The limitations of the study are the lack of generalizability of the results. Thus, the role and effects of human capital in economic development change depending on the level of economic development of the countries and the indicators of technology application. The practical importance of the research is in determining the relationship between the factors influencing the formation of human capital and economic development.

Key words: human capital, knowledge economy, fourth industrial revolution, Blockchain Technology, artificial intelligence.

JEL J24 UOT 331

Dördüncü sənaye inqilabının insan kapitalına təsirləri

Şixəliyeva Həcər Tahir qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-0345-850X>

shikhaliyeva.hacar@gmail.com

055-479-22-33

Xülasə: Tədqiqatın əsas məqsədi texnologiyanın rolunun artdığı iqtisadiyyatımızda insan kapitalı və texnoloji inkişafın qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdən keçirmək və bu əlaqənin Dördüncü Sənaye İnqilabında təsirlərini tədqiq etməkdir. Tədqiqat işində nəzəri təhlil, müqayisəli təhlil, statistik təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilərək dördüncü sənaye inqilabının insan kapitalına təsirləri ilə bağlı mövcud tədqiqat və nəzəriyyələr təhlil edilmişdir. Tədqiqatda rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası ilə fərqlənən Dördüncü Sənaye İnqilabı bütün dünya iqtisadiyyatları üçün çətinliklərlə yanaşı, imkanlar da təqdim edir. Bu məqalə bilik və bacarıqlı insan kapitalının iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə necə təsir etdiyini araşdırır. Tədqiqat nəticəsində innovasiyaların və texnoloji tərəqqinin idarə edilməsində insan kapitalının həlledici rolu araşdırılır, fərdlərin bacarıqları ilə məhsuldarlıq və sənayelər arasında rəqabət qabiliyyəti əlaqəsi təhlil edilir. Avtomatlaşdırma, süni intellekt və məlumat analitikası kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyalardan istifadə etmək bacarığına malik ixtisaslı işçi qüvvəsi prosesləri optimallaşdırır, xərcləri azalda və ümumi təşkilati performansını yüksəldə bilmə imkanları nəzərdən keçirilir. İnsan kapitalının sahibkarlığa və iş yerlərinin yaradılmasına təsiri də nəzərdən keçirilir. Məqalə bazar boşluqlarının müəyyən edilməsində və innovativ biznes modellərinin yaradılması üçün inkişaf etməkdə olan texnologiyalardan istifadə edilməsində sahibkarlıq bacarıqlarının əhəmiyyətini vurğulayır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri nəticələrin ümumiləşdirilmə imkanlarının geniş olmamasındadır. Belə ki, ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, texnologiyanın tətbiqi göstəricilərindən asılı olaraq insan kapitalının iqtisadi inkişafda rolu və təsirləri dəyişmiş olur. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti insan kapitalının formalaşmasında təsir edən amillər ilə iqtisadi inkişaf arasında əlaqənin müəyyən edilməsindədir.

Açar sözlər: insan kapitalı, bilik iqtisadiyyatı, dördüncü sənaye inqilabı, Blockchain Texnologiyası, süni intellekt.

JEL J24 UOT 331

Giriş

Dördüncü Sənaye İnqilabı ənənəvi sənayelərin davam edən transformasiyası nəticəsində yaşayış və iş tərzimizi yenidən formalaşdıran yeni texnologiyaların ortaya çıxmasına ehtiva edir. Sənaye təkamülünün bu mərhələsi rəqəmsal texnologiyaların, süni intellektin (AI), robototexnika, Əşyaların İnterneti (IoT), blockchain, 3D çap və digər qabaqcıl texnologiyaların cəmiyyətin və iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə inteqrasiyası ilə xarakterizə olunur (K.Schwab, 2016).

Dördüncü Sənaye İnqilabı əvvəlki üç sənaye inqilabının qoyduğu təməl üzərində qurulur:

- Birinci Sənaye İnqilabı: Aqrar və əl əməyinə əsaslanan iqtisadiyyatlardan su və buxarla işləyən sənaye və maşın əsaslı istehsala keçidlə xarakterizə olunur.
- İkinci Sənaye İnqilabı: Elektrik enerjisinin və kütləvi istehsalın meydana gəlməsi ilə qeyd olunur, istehsal və rabitədə əhəmiyyətli irəliləyişlərə səbəb olur.
- Üçüncü Sənaye İnqilabı: Rəqəmsal İnqilab kimi də tanınır, o, kompüterlərin və avtomatlaşdırmanın geniş şəkildə mənimsənilməsini əhatə edir, məlumatın rəqəmsallaşmasına və internetin əhəmiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Dördüncü Sənaye İnqilabının əsas xüsusiyyətləri aşağıda göstərilmişdir:

- Texnoloji İnteqrasiya: Müxtəlif sənayelər üzrə inkişaf etməkdə olan texnologiyaların qüsursuz inteqrasiyası nəticəsində real vaxt rejimində məlumat ötürə və paylaşa bilən bir-birinə bağlı sistemlər yaranır.

- Süni İntellekt və Avtomatlaşdırma: Məhsuldarlığı, qərar qəbuletmə proseslərini və avtonom sistemlərin inkişafını artırmaq üçün qabaqcıl süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyalarından istifadə.
- Əşyaların İnterneti (IoT): Fiziki obyektlər və sistemlər arasında məlumatların toplanması və mübadiləsinə imkan verən qoşulmuş cihazların və sensorların yayılması.
- Big Data və Analitika: Bir-biri ilə əlaqəli sistemlər tərəfindən yaradılan böyük həcmdə verilənləri emal etmək və təhlil etmək bacarığını ehtiva edir.
- Blockchain Texnologiyası: Əməliyyatların şəffaf və müdaxiləyə davamlı qeydiyyatı üçün istifadə edilə bilən mərkəzləşdirilməmiş və təhlükəsiz sistemləri ehtiva edir.
- 3D Çap: Daha çevik və fərdiləşdirilmiş istehsal proseslərinə imkan verən rəqəmsal modellər əsasında məhsulları istehsal etmək imkanı.
- Biotexnologiya: Genetik mühəndislik, səhiyyə texnologiyaları, bioloji və rəqəmsal sistemlərin əlaqələndirilməsi nəticəsində irəliləyişləri əhatə edir (World Economic Forum, 2016).

İnsanların maşınlarla əvəzlənməsi anlayışının əksinə olaraq, Dördüncü Sənaye İnqilabı insanlar və texnologiya arasında yeni əməkdaşlıq paradigmasını zəruri edir. Maşınlar böyük həcmdə verilənləri emal etmək, təkrarlanan tapşırıqları dəqiqliklə yerinə yetirmək və misli görünməmiş sürətlə hesablamalar aparmaqda üstündür. Lakin, onlarda yaradıcılıq, empatiya, intuisiya və etik qərar qəbul etmək kimi insani xüsusiyyətlər yoxdur.

İnsan kapitalı texnologiyanın əvəzedici deyil, tamamlayıcı kimi istifadə edilməsində mühüm rol oynayır. İnsanın idrak qabiliyyətlərini maşınların hesablama gücü ilə birləşdirərək, fərdlər innovasiyaları idarə edə, mürəkkəb problemləri həll edə və əsaslandırılmış qərarlar qəbul edə bilirlər. İnsanlar mühakimə, şərh, münasibətlər qurma və strateji düşüncə tələb edən tapşırıqlara diqqət yetirdikdə, maşınlar məlumatların təhlili və gündəlik əməliyyatları idarə edərkən insan-maşın əməkdaşlığı xüsusilə güclənir.

Əsas hissə

Müasir iqtisadiyyat şəraitində insan kapitalı ÜDM-in artırılmasında həlledici rol oynayır. Bu, ən qiymətli təkrar istehsal faktorudur. İnsan kapitalının keyfiyyəti təhsil, səhiyyə, elmə, incəsənətə və digər sahələrə qoyulan investisiyalar hesabına formalaşır.

Dördüncü Sənaye İnqilabı zamanı da insan kapitalının ÜDM-ə (Ümumi Daxili Məhsul) təsiri əhəmiyyətli və çoxşaxəlidir. Bu transformasiya dövründə insan kapitalının ÜDM-ə təsirinin bəziləri aşağıda göstərilmişdir:

- Məhsuldarlığın artırılması: Bilik və bacarıqlı insan kapitalı məhsuldarlığın kritik hərəkətverici qüvvəsidir. Sənayelər rəqəmsal transformasiyaya məruz qaldıqca və qabaqcıl texnologiyaları mənimsədikcə, bu texnologiyalardan səmərəli istifadə etmək və məhsuldarlığı artırmaq üçün ixtisaslı işçi qüvvəsinin əhəmiyyətini daha da artır. Lazımi rəqəmsal bacarıq və təcrübəyə malik olan insan kapitalı səmərəliliyin artırılmasına, proseslərin təkmilləşdirilməsinə və məhsulun təkmilləşdirilməsinə töhfə verə bilər və beləliklə, ÜDM-ə müsbət təsir göstərə bilər.

- İnnovasiya və Texnoloji İnkişaf: Dördüncü Sənaye İnqilabı zamanı insan kapitalı innovasiya və texnoloji irəliləyişlərin önündədir. Bacarıqlı fərdlər yeni texnologiyaların, proseslərin və məhsulların inkişafı və mənimsənilməsinə idarə edir. İnnovasiya mədəniyyətini inkişaf etdirməklə və insan kapitalının inkişafına sərmayə qoymaqla iqtisadiyyatlar sənayeləri dəyişdirmək və iqtisadi artıma təkan vermək potensialına malik olan təməlqoyma ideyaları, ixtiralar və innovasiyalar yarada bilər.

- Sahibkarlığın inkişafı və iş yerlərinin yaradılması: Sahibkarlıq bacarıqlarına malik insan kapitalı iqtisadi artım və iş yerlərinin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Dördüncü Sənaye İnqilabı fərdlərə bazar boşluqlarını müəyyən etmək, sənayeləri pozmaq və yeni müəssisələr yaratmaq üçün də imkanlar təqdim edir. Bacarıqlı və innovativ sahibkarlar təkcə iqtisadi fəallığı stimullaşdırmaqla yanaşı, həm də ÜDM-in artmasına səbəb olan məşğulluq imkanları yaradan startapların formalaşmasına töhfə verir.

- Uyğunlaşma və davamlılıq: Dördüncü Sənaye İnqilabı iqtisadiyyata sürətli dəyişikliklər və yeniliklər gətirir. Uyğunlaşma qabiliyyətinə və möhkəmliyə malik olan insan kapitalı bu dəyişiklikləri uğurla idarə etmək üçün daha yaxşı təchiz edilmişdir. Yeni texnologiyaları tez öyrənmə

bilən, yeni iş mühitinə uyğunlaşa bilən və yeni bacarıqlar əldə edə bilən bacarıqlı şəxslər rəqabətqabiliyyətli işçi qüvvəsini saxlamaq üçün çox vacibdir. Onların dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyəti iqtisadi sabitliyə, artıma və iqtisadiyyatın ümumi dayanıqlığına kömək edir.

- **Bilik İqtisadiyyatının İnkişafı:** Dördüncü Sənaye İnqilabı bilik tutumlu fəaliyyətlərin əhəmiyyətinin artması və bilik iqtisadiyyatının böyüməsi ilə xarakterizə olunur. İnsan kapitalı öz biliyi, bacarıqları və təcrübəsi ilə bilik iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Təhsil, təlim və ömür boyu öyrənmə təşəbbüsləri vasitəsilə öz insan kapitalı bazasının inkişafına sərmayə qoyan ölkələr özlərini bilik tutumlu sektorlarda lider kimi göstərə bilirlər. Bu da öz növbəsində investisiyaları cəlb etməklə, innovasiyaları təşviq etməklə və yüksək dəyərli iqtisadi fəaliyyətlər yaratmaqla ÜDM-in artımına təkan verir.

- **Sosial və İnsan İnkişafı:** İnsan kapitalının inkişafı təkcə iqtisadi artıma deyil, həm də geniş sosial təsirlərə malikdir. Təhsilə, bacarıqların inkişafına və səhiyyəyə sərmayə qoymaq fərdlərin ümumi rifahını və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Sağlam və təhsilli işçi qüvvəsi daha yüksək məhsuldarlığa, işçi qüvvəsinin iştirakının artmasına və gəlir bərabərsizliyinin azalmasına səbəb olur. Bu sosial və insan inkişafı aspektləri bir ölkənin ÜDM-inə müsbət təsir göstərir.

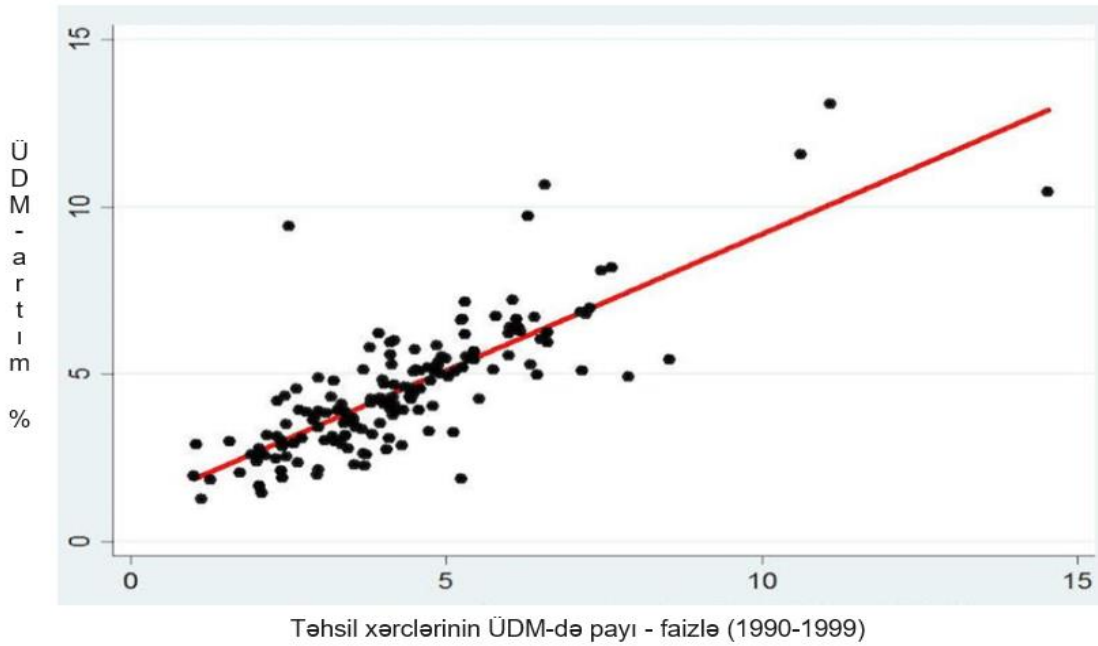
İnsan kapitalı səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə sosial-iqtisadi islahatlar daha uğurla həyata keçirilir. Təsadüfi deyil ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının əsas hissəsini kənd təsərrüfatı və istehsal təşkil etsə də, inkişaf etmiş ölkələrdə xidmət sahələrinin (bura həmçinin araşdırma və inkişaf, texniki dəstək, məsləhət xidmətləri də daxildir) payı daha yüksəkdir.

İnsan kapitalının inkişafına müxtəlif amillər təsir göstərir. Bu amillər içərisində ən əsası ölkənin təhsil sistemidir. Təhsilin inkişafı birbaşa şəkildə insan kapitalının artmasına təsir edir. Yaxşı təhsil almış insanlar iş yerində daha məhsuldar olur, iqtisadi artıma və inkişafa töhfə verirlər. Təhsil müxtəlif sahələrdə innovasiyalar üçün vacib olan tənqidi təfəkkür, problem həll etmə və yaradıcılığı inkişaf etdirir. Təhsil fərdlərin əmək bazarının tələb etdiyi zəruri ixtisas və bacarıqları təmin etməklə onların məşğulluğunu artırır, karyera yüksəlişi və daha yüksək gəlir potensialı üçün daha böyük imkanlar yaradır.

Dünya Bankının Dünya İnkişaf Göstəriciləri (WDI) məlumat bazasına istinad edərək, ölkələrin təhsil xərcləri ilə ÜDM arasında əlaqəni müəyyən etmək mümkündür. Hesablamalar göstərir ki, hökumətin təhsilə xərclədiyi hər dollar üçün ÜDM orta hesabla 20\$ artır. Avstraliyada aparılan təhlil əsasən təhsil xərclərinin əlavə 1\$ Avstraliya ÜDM-ni 21\$ artırmışdır. Lakin bu nəticələr bəzi məsələlər ortaya çıxarır (<https://theconversation.com/does-government-spending-on-education-promote-economic-growth-60229>).

Aşağıdakı şəkildə (WDI-da məlumatların mövcud olduğu 151 ölkə üzərində) 1990-1999-cu illər ərzində təhsil xərclərinin ÜDM-də payı 2000-2010-cu illər arasında ÜDM-in illik artım tempi ilə müqayisə edilir. Qeyd etmək zəruridir ki, təhsil xərcləri və ÜDM artımı arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğu göstərilir. Aşağıdakı şəkildə göstərilir ki, 1990-1999-cu illərdə ÜDM-ə nisbətə təhsilə daha çox pul xərclənmiş ölkələr sonrakı onillikdə daha sürətlə inkişaf etmişlər. (<https://theconversation.com/does-government-spending-on-education-promote-economic-growth-60229>).

Bilik iqtisadiyyatı araşdırma ilə istehsal arasında əlaqənin gücləndirilməsinə, iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə müsbət təsir göstərmişdir. İntellektual ekspertiza, qabaqcıl texnoloji və elmi nailiyyətlərə əsaslanan məhsul və xidmətlər iqtisadiyyata daha böyük investisiyanın cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Texnoloji inkişafın mərkəzində fərdlərin intellektual bacarıqları dayanır. Yüksək təhsilli və bacarıqlı mütəxəssislər innovasiyaların memarlarıdır, yeni ideyalar irəli sürür və onları real texnoloji həllərə çevirirlər. Müxtəlif təhsil səviyyələrini, təcrübələri və perspektivləri əhatə edən insan kapitalı hovuzu innovasiya ekosistemini zənginləşdirir və texnoloji tərəqqini sürətləndirir. Cəmiyyət daxilində biliklərin paylaşılması da texnoloji inkişafda mühüm rol oynayır. İnsan kapitalı texnoloji biliklərin bölüşülməsini asanlaşdırır, fərdlərə innovasiyaları mənimsəməyə və uyğunlaşdırmağa imkan verir. Biliyin təhsil, peşəkar şəbəkələr və əməkdaşlıq təşəbbüsləri vasitəsilə yayılması müxtəlif sektorlar arasında daha geniş texnoloji mənimsənilmənin və inteqrasiyanın hərəkətverici qüvvəsi olur (Martinez E., Costa R., Hernandez M., 2019).

Şəkil 1. Təhsilin Ümumi Daxili Məhsula təsiri

Mənbə: Dünya Bankının Dünya İnkişaf Göstəriciləri əsasında hazırlanmışdır.

Rəqəmsal texnologiyaların yaxınlaşması ilə xarakterizə olunan Dördüncü Sənaye İnqilabında bütün dünyada sənayelər, iqtisadiyyatlar və cəmiyyətlər inqilab edir. Avtomatlaşdırma, süni intellekt (AI), robototexnika və məlumat analitikası getdikcə geniş yayıldıqca, insan əməyinə təsiri və müəyyən bacarıqların köhnəlməsi ilə bağlı narahatlıqlar yaranır. Əslində isə, insan kapitalı Dördüncü Sənaye İnqilabı zamanı daha da mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, maşınların təkrarlama bilməyəcəyi unikal keyfiyyətləri və qabiliyyətləri özündə ehtiva edir (Grant Thornton, 2020).

Avtomatlaşdırma nəticəsində Avropada 1999-2010-cu illər ərzində 9,6 milyon iş (vəzifə, peşəyə) tələb azalmışdır (Gregory T., Salomons A., Zierahn U, 2016). Lakin iş yerlərinin azalması, ümumi məhsuldarlıq artımı ilə kompensasiya edilmişdir. Petropoulou və Pichler (2018) hər min işçiyə bir əlavə robotun istifadəsinin məşğulluq nisbətində 0,16-0,20 faiz azalmasına səbəb olduğunu müəyyən etmişlər.

Acemoglu və Restrepo (2017) robotların 1993 - 2007-ci illərdə ABŞ iqtisadiyyatına mənfi təsir etdiklərini müəyyən etmişdirlər. Müəlliflərin fikirlərinə əsasən hər robot ortalama olaraq əmək bazarında 6,2 işçiyə ehtiyacın azalmasına səbəb olur.

Dauth W., Findeisen S., Südekum J. və Wößner N. (2017) Almaniyada hər robotun istehsalatda 2,12 işçinin əvəz edilməsinə səbəb olduğunu müəyyən etmişdirlər. Lakin, istehsal sahəsində olan şirkətlərin işçi sayının azaldılmasına baxmayaraq, onlar əvəzlənmiş vəzifələri daha çox ehtiyacları olan xidmət sektoruna yönəltmişdirlər. Beləliklə, robotların istifadəsi istehsalatda işçi sayını azaltsa da, xidmət sahəsində işçi sayının artmasına imkan yaratmaqla robotla əvəz edilən işçi sayını kompensasiya etmişdir.

Yuxarıda göstərilən araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, robotların istifadəsi ölkələrdən asılı olaraq fərqli təsirlər göstərir. Belə ki, ABŞ-da bu dəyişiklik işçi sayının azalması ilə nəticələndiyi halda, Almaniyada bu işçi sayının digər zəruri sahələrə yönləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Qeyd edildiyi kimi, avtomatlaşdırma nəticəsində iş yerlərinin azalması şirkətlərə səmərəliliyi artırmaq və xərclərə qənaət etmək imkanı vermişdir. Bu da öz növbəsində əldə edilmiş daha yüksək mənfəətin daha çox dəyər yaradan sahələrə yatırılmasına imkan yaratmışdır. Bessen (2016) buna nümunə olaraq, ATM (bankomatların) istifadəsini göstərir. Bu avadanlıqların geniş yayılması banklarda xəzinədarların sayının kəskin şəkildə azalmasına və daha əvvəllər insan əməyi ilə görülən işin avtomatlaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Lakin, ATM-lərin geniş istifadəsi banklara xərclərini azaltmaq imkanı vermişdir ki, bu da öz növbəsində filial şəbəkəsinin genişlənməsinə, yeni xidmətlərin təklif edilməsinə imkan yaratmaqla yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olmuşdur.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, avtomatlaşdırma əsasən aşağı bilik və bacarıq səviyyəsi tələb edən işləri əvəz etmiş və daha yüksək səriştəli işçilərə olan tələbi artırmışdır. Bir çox işlərin icrasında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Nümunə olaraq, texnoloji dəyişikliklər kargüzarlıq kimi işlərin aradan çıxmasına tam olaraq səbəb olmasa da, bu kimi işlərin xüsusi proqram təminatından istifadə edilməklə daha rahat şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaratmışdır. İş yerlərinin tələblərinin artması isə öz növbəsində əmək bazarına daha yüksək səriştəli işçilərin payının çoxalmasında müsbət təsirini göstərmişdir.

Texnoloji dəyişikliklər insanların yumşaq bacarıqlarına olan tələbləri artırır. Qeyd etmək zəruridir ki, əmək bazarında tələb göstəricilərinin dəyişməsinə texnoloji inkişafın əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Aparılan araşdırmalar zaman keçdikcə bu rolun daha da artdığını göstərir.

Əhəmiyyətli tendensiyalardan biri də onunla bağlıdır ki, zaman keçdikcə kompyuterlərin hesablama imkanları genişlənir, bu isə onlardan daha çox istifadə edilməsinə imkan yaradır. Belə ki, 2016-cı ilədək kompyuterlərin koqnitiv bacarıqlarının əhalinin 1/3-dən daha yüksək olduğunu, 2027-ci ilədək bu göstəricilərin daha da artacağını və kompyuterlərin koqnitiv bacarıqlarının insanların 50 faizindən daha yüksək olacağını göstərir (Elliott, 2017). Beləliklə, qeyd etmək olar ki, robot və maşınlar yüksək bacarıqlı işçi qüvvəsinə dəstək və ya köməkçi rolunda çıxış etdikləri halda, aşağı bacarıqlı işçi qüvvəsinin əvəz edicisi kimi çıxış etmək ehtimalları böyükdür.

Süni intellektin inkişaf etməsi avtomatlaşdırma prosesinin son mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Araşdırmalara əsasən süni intellektin geniş istifadəsi insanlara məhdud zamanda məhdudiyətsiz imkanlar yaradır (Vinge, 1993). Müəllifin fikirlərinə əsasən özünü daimi təkmilləşdirən süni intellekt insan zəkasını əvəz etmək iqtidarındadır. Buna nümunə olaraq, özü idarə edilən avtomobilləri, süni intellekt əsasında işləyən proqram təminatlarını göstərmək olar.

Bundan əlavə, insan maşınların yaratdığı nəticələri kontekstuallaşdırmaq və şərh etmək qabiliyyətinə malikdir. Maşınlar verilənlərə əsaslanan anlayışları təmin edə bilsə də, bu məlumatı mənalandırmaq üçün tənqidi düşüncə və biliklərini tətbiq edə bilən insanlardır. İnsan mühakiməsi maşınların yaratdığı nəticələrin uyğunluğunu, etibarlılığını və etik nəticələrini qiymətləndirmək üçün çox vacibdir. Tənqidi təfəkkür və qərar qəbul etmə insan iştirakının vacib olduğu digər kritik sahələrdir. Rutin tapşırıqlar avtomatlaşdırıldığı üçün insanlar tərəfindən etik mülahizələr, kontekstual anlayış və emosional intellekt tələb edən mürəkkəb qərarlar vermək tələbləri artır.

Davamlı öyrənmə və uyğunlaşma Dördüncü Sənaye İnqilabın əsas bacarıqlarına çevrilmişdir. Texnologiyalar görünməmiş sürətlə inkişaf etdikcə, fərdlər əmək bazarında aktual qalmaq üçün ömür boyu öyrənmə ilə məşğul olmalıdırlar. Yeni bacarıqlar əldə etmək, dəyişiklikləri qəbul etmək və yeni yaranan texnologiyalara uyğunlaşma bacarığı bu sənaye inqilabında insan rolunun dinamik və daim inkişaf edən xarakterini vurğulayaraq, uğurun təməli daşına çevrilir. Ömür boyu öyrənmə labüd olur. Bacarıqların artırılması və yeni bacarıqların inkişaf etdirilməsi təşəbbüsləri fərdlərə inkişaf edən texnologiyalara uyğunlaşmaq və sürətli transformasiya ilə xarakterizə olunan əmək bazarında aktual qalmağa imkan verir. Hökumətlər və təşkilatlar öyrənmə mədəniyyətini inkişaf etdirən təhsil və təlim proqramlarına sərmayə qoymağın vacibliyini getdikcə daha çox dərk edir, işçi qüvvəsinin çevik qalmasını və Dördüncü Sənaye İnqilabının mürəkkəbliklərində düzgün istiqamətin müəyyən edilməsini təmin edir.

İnsan-maşın əməkdaşlığının başqa bir aspekti insanların məşğulluq imkanlarının artırılmasıdır. Texnologiyanın məşğulluq imkanları yaratmasının ən bariz nümunələrindən biri yeni sənaye sahələrinin yaranmasıdır. İnformasiya texnologiyasındakı irəliləyişlərdən qaynaqlanan rəqəmsal inqilab, bir neçə onilliklər əvvəl ağılsız olan çoxlu iş imkanları təmin edərək, e-ticarət, rəqəmsal marketing və tətbiqlərin inkişafı kimi sektorların yaranmasına səbəb oldu. Texnologiyanın daimi təkamülü sahibkarlıq təşəbbüsləri üçün davamlı olaraq yeni imkanlar açır və iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verən startapların və kiçik bizneslərin formalaşmasına səbəb olur. Sənaye daxilində rəqəmsal transformasiya prosesi iş yerlərinin yaradılmasının digər mühüm mənbəyidir. Müəssisələr rəqəbatqabiliyyətli qalmaq üçün yeni texnologiyalar tətbiq etdikcə, məlumatların təhlili, kibertəhlükəsizlik və bulud texnologiyaları kimi sahələrdə ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac artır. Texnoloji cəhətdən təcrübəli işçi qüvvəsinə olan bu tələb təhsil və təlimdə imkanlar yaradır, çünki fərdlər rəqəmsal iqtisadiyyat üçün lazım olan bacarıqları əldə etməyə çalışırlar.

Onlayn pərakəndə satışdan logistika və müştəri dəstəyinə qədər e-ticarətin böyüməsi bütün təchizat zəncirində müxtəlif rollarda çalışan işçilərə tələbatla nəticələndi. Eynilə, yaşıl texnologiya sektoru, dayanıqlılığa və bərpa olunan enerjiyə diqqət yetirərək, günəş enerjisi, külək enerjisi və elektrikli nəqliyyat vasitələri kimi sənayelərdə iş yerləri yaradıb, daha davamlı və işlə zəngin gələcəyə töhfə verib. Səhiyyə texnologiyası texnologiyanın iş mənzərələrini yenidən formalaşdırdığı başqa bir sahədir. Teletibb, rəqəmsal sağlamlıq proqramları və virtual səhiyyə dəstəyi məlumatlarının rolu artır. Bu irəliləyişlər təkcə səhiyyənin nəticələrini yaxşılaşdırmır, həm də cəmiyyətin rifahı üçün vacib olan sektorda məşğulluq imkanları yaradır.

Texnologiyaya insan məşğulluğu üçün təhlükə kimi baxmaq əvəzinə, insan kapitalı təqdim etdiyi imkanları uyğunlaşdırma və qəbul edə bilər. Məsələn, süni intellektlə işləyən alətlər təkrarlanan tapşırıqları avtomatlaşdırma, insan işçilərini yaradıcılıq, problemlərin həlli və emosional zəka tələb edən daha yüksək səviyyəli fəaliyyətlərə fokuslanmasını təmin edə bilər. Maşınlarla birlikdə işləməklə, insanlar yenilik etmək, yeni dəyər yaratmaq imkanına sahib olurlar.

Nəticə

Qloballaşan dünyada texnologiyanın yüksək tempolə inkişaf etməsi, innovativ həllərin sürətlə yayılması, məlumatlara çıxışın əlçatan olması rəqabət üstünlüyünə nail olmanın yalnız maddi-texniki resurslardan deyil, həmçinin insan kapitalından da asılı olmasını labüd edir. Sürətlə dəyişən zamanda təşkilatların bazara adaptasiya olması üçün dəyişikliklərə uyğunlaşa bilən, çevik insan kapitalına malik olmaları vacibdir. Təsvir edilən şərait insan kapitalının rolunun daha da artmasına səbəb olur.

Artan rəqabət kontekstində dövlətlər və müxtəlif təşkilatlar tərəfindən insan kapitalına yatırılan investisiya həcmi də artır. Rəqabətə davamlı insan kapitalının formalaşdırılması məqsədilə öyrənmə və inkişafa, fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsinə hədəflənmiş layihə və proqramların sayı artmaqdadır. Beləliklə, əvvəlki əsrdə əgər istehsal həcmünün artmasının təmin edilməsi üçün istehsal texnologiyası əsas araşdırma mövzusu olmuşdursa, bilik iqtisadiyyatına keçid etmiş müasir dövrümüz insan kapitalını əsas araşdırma mövzusunə çevirir. Belə ki, təşkilatlar istehsal texnologiyasına sahib olsalar da məhz biznes prosesləri (insan resurslarının idarə edilməsi, maliyyə, marketinq, mühəndislik və digər) düzgün şəkildə təşkil edən, müştəri ehtiyaclarını təhlil edib məhsul və xidmət təklif edənlər daha böyük üstünlük qazanırlar.

Dördüncü Sənaye İnqilabı insanların maşınlarla qarşı mübarizəsi deyil, daha çox hər birinin fərqli güclü tərəflərinin ahəngdar və mütərəqqi gələcəyə töhfə verdiyi insan-maşın əməkdaşlığıdır. Bu dövrdə insanların inkişaf edən rolu yaradıcılıq, tənqidi təfəkkür, uyğunlaşma qabiliyyəti, etik idarəetmə və insan mərkəzli dəyərlərə sadiqlik ilə xarakterizə olunur. Bu inqilabın mürəkkəbliyərini nəzərdən keçirərkən, insan ixtirasının texnoloji inkişafı ilə əlaqələndirilməsi transformativ dəyişikliklərin bütün potensialını açmaq üçün açardır (World Economic Forum, 2018; World Economic Forum, 2019).

Bununla yanaşı olaraq, texnologiya inkişaf etdikcə, insanlar etik nəzarət və tənzimləmə məsuliyyətini daşıyırlar. Etik standartların müəyyən edilməsi, qaydaların müəyyən edilməsi və texnologiyanın məsuliyyətli inkişafı və istifadəsini təmin etmək vacibdir. İnsan tərəfindən idarə olunan bu etik çərçivə, potensial riskləri və çatışmazlıqları azaldarkən, texnoloji inkişafın faydalarının maksimuma çatdırıldığı bir cəmiyyətin qurulmasının təməli daşına çevrilir.

Yekun olaraq qeyd etmək zəruridir ki, Dördüncü Sənaye İnqilabı dövründə insanların rolu çoxşaxəli və dinamikdir. Texnologiya görünməmiş bir sürətlə irəliləməyə davam etsə də, bu transformasiya dövrünün istiqamətini formalaşdıran insanın ixtiraçılığı, uyğunlaşma qabiliyyəti və etik qərar qəbul etmə qabiliyyəti kimi unikal keyfiyyətlərdir. İnsanlar və maşınlar arasında əməkdaşlıq texnoloji irəliləyişlərin cəmiyyətin yaxşılaşdırılması, innovasiyaların, iqtisadi artımın və davamlı inkişafın təkan verdiyi gələcək vəd edir. Bu kəşf edilməmiş ərazini öyrənərkən, insan dəyərlərinə vurğu, kollektiv məsuliyyət və davamlı öyrənmə öhdəliyi bizi Dördüncü Sənaye İnqilabının faydalarının hər kəs tərəfindən həyata keçirildiyi gələcəyə doğru aparır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Acemoglu D. and Restrepo P. (2017). Robots and Jobs: Evidence from US Labor Markets, March 2017.
2. Chen H., Zhang Q., & Liu M. (2021). The Role of Human Capital in the Digital Economy: Evidence from the Fourth Industrial Revolution, Journal: Information Economics and Policy.
3. Chiacchio F., Petropoulou G., Pichler D. (2018). The impact of industrial robots on EU employment and wages: A local labour market approach. Bruegel working paper issue 2.
4. Dauth W., Findeisen S., Südekum J., & Wößner N. (2017). German Robots - The Impact of Industrial Robots on Workers. IAB Discussion Paper 30/2017.
5. Elliott S. W. (2017). Computers and the Future of Skill Demand. Educational Research and Innovation Series. OECD Publishing.
6. European Commission. (2018). Upskilling and Reskilling Pathways for the Future of Work.
7. Grant Thornton. (2020). The Fourth Industrial Revolution: Are You Ready?
8. Gregory T., Salomons A., & Zierahn U. (2016). Racing With or Against the Machine? Evidence from Europe. Centre for European Economic Research, Discussion Paper No. 16-053.
9. <https://theconversation.com/does-government-spending-on-education-promote-economic-growth-60229>.
10. James Bessen. (2016) Learning by Doing: The Real Connection Between Innovation, Wages, and Wealth. New Haven: Yale University Press.
11. Klaus Schwab, "The Fourth Industrial Revolution, 2016.
12. Maarten Goos, Melanie Arntz, Ulrich Zierahn, Terry Gregory, Stephanie Carretero Gómez, Ignacio González Vázquez, Koen Jonkers. (2019). JRC Technical Report. The impact of Technological innovation on the Future of Work. JRC Working Papers Series on Labour, Education and Technology. 2019/03.
13. Martinez E., Costa R., & Hernandez M. (2019). Human Capital, Skills, and Labor Market Outcomes in the Fourth Industrial Revolution, Journal: Labour Economics.
14. Raconteur. (2021). Human Capital Management: A Roadmap for the Fourth Industrial Revolution.
15. Vinge, Vernor, The Coming Technological Singularity: How to Survive in the Post-Human Era, Vision-21: Interdisciplinary Science and Engineering in the Era of Cyberspace, 1993, pp. 11–22.
16. World Economic Forum. (2016). The Fourth Industrial Revolution.
17. World Economic Forum. (2018). The Future of Jobs Report 2018.
18. World Economic Forum. (2019). The Future of Jobs Report 2019.
19. World Economic Forum. (2020). Human Capital in the Fourth Industrial Revolution.

Влияние четвертой промышленной революции на человеческий капитал**Шихалиева Хаджар Тахир кызы**

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, аспирант

<https://orcid.org/0009-0007-0345-850X>

shikhaliyeva.hacar@gmail.com

055-479-22-33

Резюме: Основная цель исследования рассмотреть взаимодействие человеческого капитала и технологического развития в нашей экономике, где роль технологий возрастает, и изучить последствия этой взаимосвязи в Четвертой промышленной революции. В исследовательской работе с использованием методов теоретического анализа, сравнительного анализа, статистического анализа и логического обобщения были проанализированы существующие исследования и теории, связанные с влиянием четвертой промышленной

революции на человеческий капитал. Исследования показывают, что Четвертая промышленная революция, характеризующаяся интеграцией цифровых технологий, представляет как проблемы, так и возможности для экономик всего мира. В данной статье рассматривается, как знания и квалифицированный человеческий капитал влияют на различные аспекты экономики. Исследование изучает решающую роль человеческого капитала в стимулировании инноваций и технологического прогресса, а также анализирует взаимосвязь между индивидуальными навыками, производительностью и конкурентоспособностью между отраслями. Квалифицированная рабочая сила, способная использовать новые технологии, такие как автоматизация, искусственный интеллект и анализ данных, может оптимизировать процессы, сократить расходы и повысить общую эффективность организации. Также рассматривается влияние человеческого капитала на предпринимательство и создание рабочих мест. В статье подчеркивается важность предпринимательских навыков в выявлении рыночных пробелов и использовании новых технологий для создания инновационных бизнес моделей. Ограничениями исследования являются отсутствие обобщаемости результатов. Таким образом, роль и эффекты человеческого капитала в экономическом развитии изменяются в зависимости от уровня экономического развития стран и показателей применения технологий. Практическая значимость исследования заключается в определении взаимосвязи между факторами, влияющими на формирование человеческого капитала и экономическое развитие.

Ключевые слова: человеческий капитал, экономика знаний, четвертая промышленная революция, Технология блокчейн, искусственный интеллект.

JEL J24 UOT 331

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/155-161>

Prospects of economic development in lands freed from occupation

Najafli Svetlana Khalid

a senior researcher at the

Economics Institute of the Ministry of Science and Education

of the Republic of Azerbaijan

E-mail: necefli.lana@mail.ru

mob: (050) 5591370

Abstract: In the article, the main goal of the reforms is to achieve higher economic development prospects and social economic development directions in our lands freed from diarrhea. According to the State programs related to socio-economic development directions of the region, important indicators have been fulfilled and are being fulfilled. Improving the social well-being and living standards of the population in the region, as well as the comprehensive analysis and assessment of the country's economy, the use of labor resources in its regions. It is also the implementation of measures aimed at the high level of development of the efficient placement of labor resources.

Key words: social, economic, occupation, region, economic development, social welfare, standard of living, efficiency, labor resources.

JEL: O18

UOT: 332.33

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda iqtisadi inkişaf perspektivləri

Nəcəfli Svetlana Xalid qızı

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

İqtisadiyyat İnstitutunun Böyük elmi işçisi

necefli.lana@mail.ru

mob: (050) 5591370

Xülasə: Məqalədə, aparılan islahatların əsas məqsədi işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda iqtisadi inkişaf perspektivlərinin və sosial iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin daha yüksək nailiyyətlər əldə etməsidir. Regionun sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətləri ilə bağlı Dövlət proqramlarına əsasən mühüm göstəricilər yerinə yetirilir və yetirilməkdədir. Regionda əhalinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, bununla bərabər ölkə iqtisadiyyatının, regionlarında əmək ehtiyatlarından istifadənin kompleks təhlili və qiymətləndirilməsidir. Həm də əmək ehtiyatlarının səmərəli yerləşməsinin yeni iş yerlərinin açılması, işçi qüvvəsinin işlə təmin olunması, yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi istiqamətinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Açar sözlər: sosial, iqtisadi, işğal, region, iqtisadi inkişaf, sosial rifah, həyat səviyyəsi, səmərəli, əmək ehtiyatları.

JEL: O18

UOT: 332.33

GİRİŞ/ Introduction

Əsas məqsədimiz işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızın bərpaşdırılmasıdır. Böyük tikinti-quruculuq işlərinə başlanılıb. Belə ki, Qarabağda beynəlxalq hava limanı, avtomagistrallar tikilir, dəmir yol xətləri inşa edilir. Bütün Qarabağ ərazisi bu ilin sonuna kimi enerji təchizatı ilə 100 % (faiz) tamamlanacaq. Digər əhəmiyyətli layihələr də yerinə yetiriləcək. Ən mühüm layihələr Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Zəngəzurdan başlanacaq. Bildiyimiz kimi Azərbaycanın əsas, ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Respublikasını və Türkiyəni birləşdirəcək yeni nəqliyyat dəhlizi yaranacaq. Bu layihə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun inkişafında investisiyaların rolu regionda sektorunda yeni imkanlar yaradacaq. Prezidenti İlham Əliyev Əməkdaşlıq Təşkilatının üzv dövlətlərini də Zəngəzur dəhlizindən faydalanmağa dəvət edir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına investisiya qoymaq üçün iqtisadi baxımdan kifayət qədər səbəblər var.

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2009-2013; 2004-2018; 2019-2023 illər) əsasında olan məlumatlar, Muradovun fikrincə (2020) "Ulu öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının təntənəsi" nə həsr edilmiş fundamental tədqiqat əsəri"ndə məqsəd Azərbaycan regionlarının sosial iqtisadi inkişaf istiqamətinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Nuriyev qeyd edir ki, (2021) Ölkənin regional strukturunun formalaşması və təkmilləşməsi problemləri həlli yollarını tapır və yüksək nailiyyətlər əldə etməkdədir. Sultanova qeyd edir ki, (2019) Azərbaycan regionlarında sənayenin inkişafının dövlət tənzimlənməsinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi uğurla həyata keçirilmişdir. Nəcəfli hesab edir ki, (2023) Dövlət proqramlarına əsasən Azərbaycan regionlarının sosial iqtisadi inkişaf perspektivlərinin daha yüksək nailiyyətlər qazanmasıdır.

Metodologiya

Tədqiqatın yerinə yetirilməsi prosesində müqayisə, analitik ümumiləşdirmə, sistemli təhlil və s. metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, bülletenləri; İqtisadi İnkişaf, Kənd Təsərrüfatı, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliklərinin məlumatları, internet saytlarının məlumatları və s. təşkil edir.

Nəticələr və müzakirələr

Prezident İlham Əliyevin diqqəti, əzmkarlığı, müdrik sərkərdəliyi ilə ərazi bütövlüyümüzün təmin edilməsi Azərbaycanın beynəlxalq arenadakı nüfuzunu möhtəşəm səviyyədə yüksəldib. Belə ki, ölkəmiz 44 günlük Vətən müharibəsindəki şanlı Qələbədən sonra region qüdrətli güc mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Bölgədə yaranmış yeni iqtisadi və siyasi konfigurasiya dünya ictimaiyyətinin, həm də beynəlxalq iqtisadi təşkilatların diqqət mərkəzindədir. İşğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda əlverişli iqtisadi rejim formalaşdırılmaqla həm biznesin yaranması həm də inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli investisiya mühiti yaradılmaqdadır. Investisiya iqlimini 4 istiqamətli (siyasi, iqtisadi, hüquqi və sosial) amillər normal hala doğru gəlməkdədir. Xarici investisiyaların prioritetləri dəqiq müəyyənləşdirilir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun siyasi və hüquqi mövqeyi olan dövlətləri təmsil edən şirkətlərin bu regionun biznes subyekti olmasına daha çox üstünlük verilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetləri”nin təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamının 2.1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş, hazırda son müzakirələr mərhələsində olan “2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda iqtisadiyyatın genişlənməsinə və investisiyaların cəlb edilməsinə vergi siyasətinin effektiv dəstəyinin təmin edilməsi və investisiya mühitinin daha da mükəmməl olması üçün bir çox tədbirlər nəzərdə tutulur: İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın inkişafı üçün vergi təşviqlərinin tətbiq olunması; Yeni istehsal sahələrinin qurulmasına görə kapital qoyuluşlarına uyğun olaraq mənfəət vergisinə güzəştlərin verilməsi; Turizmin inkişafı üçün vergi təşviqlərinin verilməsi və s.

Bu bölgələrdə bəzi layihələrə artıq başlanıb. Bildiyimiz kimi burada çox miqdarda enerji mənbələri, yeraltı qiymətli dəmir filizləri, tikinti materialları üçün xammal yataqları mövcuddur. Bu səbəbdəndir ki, bir neçə xarici ölkə Türkiyə, İran, Pakistan və başqa ölkələrlə yanaşı, yerli şirkətlər Qarabağa investisiya qoymaqla münasibətlərini bildirib. Artıq bir neçə sahənin inkişafı üçün baza işlərinə başlanılıb. Bu baxımdan yaxın vaxtlarda Araz çayı üzərində “Xudafərin” və “Qız qalası” adlı iki su elektrik stansiyasının tikilməsi planlaşdırılıb. Demək olar ki, işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda, bütün ərazilərin fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təminatına imkan olacaq. Belə ki, yerli enerji tələbatının ödənilməsi və ölkənin enerji ixrac potensialının artması baxımından hər iki stansiyanın əhəmiyyətli yeri olacaq.

Təbii sərvətlərin, faydalı qazıntıların işlənilməsi investisiyaların qoyuluşu baxımından böyük perspektivdən xəbər verir. Bildiyimiz kimi Azərbaycanda qeyri-neft ixracında qızılın mühüm yeri var. Dünya bazarlarında qızılın qiymətinin yüksəlməsi, bu sahədəki şirkətlərin müasir istehsal texnologiyalarına sahib olmasına görə deyə bilərik ki, işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda qızıl yataqlarının istismarı qarşıdakı illərdə ölkə iqtisadiyyatına böyük uğur verəcəkdir.

Sürətli inkişaf üçün yalnız iqtisadi artım deyil, cəmiyyətin sosial rifahı bütün üzvlərinin əsas amildir. İqtisadiyyatın sürətli inkişafı vətəndaşların sərvət və gəlirlərinin, həm də əmək haqlarının artırılaraq yüksək səviyyəsi təmin edilməlidir. Əməkhaqqının artımı əmək məhsuldarlığının artımı ilə uzlaşdırılmalıdır. Ölkənin bütün təbəqələri cəmiyyətin ayrılmaz hissəsidir və dövlət onların qayğısına qalmalı, həm yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirilməsi həm də aşağı işsizlik səviyyəsi, eləcə də yoxsul təbəqənin ehtiyaclarının qarşılmasına yönələn ünvanlı yardımların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi vətəndaşların sosial müdafiəsinə əlavə imkanlar yaradır [ə.d.1].

Bildiyimiz kimi, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə təyinatı üzrə səmərəli istifadə etmək məqsədilə həm qəsəbə həm də kənd evlərinin bərpası və ya yenidən salınması gedişatında sistemli yerləşməyə üstünlük verilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu istiqamətdə rayonlarda yaşayan əhaliyə ərazinin torpaqlarının relyefini nəzərə alınmaqla əvvəllər itirdikləri əmlakların öz gücü ilə yenilənməsinin hər kvadrat metri üçün, müasir istilik sistemi təchiz edilməklə 600-1000 manat civarında əmək haqlarının dövlət tərəfindən ayrılması daha yaxşı olardı. Həm də işğaldan azad edilmiş ərazilər minalardan təmizləndikdən və dağıntılar aradan qaldırılıb bərpa edildikdən sonra torpaq islahatları qaydalarına yenidən baxılıb hazırlanmalıdır. Bu istiqamətdə aparılan işlər Qarabağın şəhər qəsəbələrində hündür binaların tikintisinə, geniş və abad küçələrin salınmasına da daha çox diqqət edilə bilər [ə.d.11].

Bildiyimiz kimi prezidentimizin tapşırığı və dövlət proqramlarına əsasən məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş torpaqlarımıza qayıdan əhalini təhlükəsiz

yaşayışı təmin edilir və edilməkdədir. Bu regionun ölkənin ən yüksək səviyyədə ən abad guşələrindən birinə çevrilməkdədir. Müasir həyatın layiqli yaşayışının bərpası üçün bütün sahələrdə quruculuq daha da inkişaf olunmalıdır.

Qeyd etməliyik ki, sosial təminat sisteminin daha effektiv və ədalətli olması hesabına aşağıgəlirli və yoxsulluğa həssas təbəqənin, əlilliyi olanların, həm sağlamlığı məhdud 18 yaşadək uşaqların sosial müdafiəsi, həm də sosial təminatı və rifahı daha da gücləndirilməlidir [ə.d.6]. Ölkədə hər il olduğu kimi pensiya, müavinət və digər sosial ödənişlərin minimum məbləğləri yenə də layiqli səviyyəsinə nail olmasına inanırıq. Pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli inkişafı üçün onun maliyyə dayanıqlığı gücləndirilməli, pensiya məbləğinin ödənilən sığorta haqqına mütənasibliyində artım olmalıdır [ə.d.11]. Sosial cəhətdən həssas əhalinin maraq mənafeələrinə cavab verən, onlara bərabər iştirak imkanları yaradan sosial xidmətlər sistemi təmin olunmalıdır.

İnsanların yüksək keyfiyyətli təhsil almaq imkanları daha da genişləndirilməli, kadr hazırlığı əmək bazarının tələblərinə uyğun olmalı, peşə hazırlığı sisteminin yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməlidir ki, beynəlxalq sertifikatlara uyğun mütəxəssislər hazırlanmalıdır.

Cədvəl 1.

**Əhalinin təhsil səviyyəsi
(15 yaş və yuxarı yaşda olan əhalinin hər 1000 nəfərinə)**

	2011	2016	2021	2022	2023
Ali ixtisas peşə və orta (tam və ümumi) təhsil alan 15 və yuxarı yaşda əhali	968	972	974	974	974
O cümlədən: ali	124	127	160	160	160
Orta ixtisas	85	85	91	91	91
Peşə	-	-	54	54	54
Tam orta	628	630	570	570	570
Ümumi orta	131	130	99	99	99

Azərbaycan Respublikası DSK məlumatları əsasında hesablanmış və tərtib edilmişdir.

Bakı-2023, səh.10. 2019-cu ildə əhalinin siyahıyaalınmasının məlumatına görə ölkədə savadlılıq səviyyəsi 99,8% təşkil etmişdir).

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi 2011-ci il illə, 2023-cü ilin müqayisədə əhalinin təhsil səviyyəsi (15 yaş və yuxarı yaşda olan əhalinin hər 1000 nəfərinə) Ali ixtisas peşə və orta (tam və ümumi) təhsil alan 15 və yuxarı yaşda əhali 2011-ci il 968 nəfər, o cümlədən ali 124 nəfər (8,0 %), orta ixtisas 85 nəfər (1,0), peşə (-), tam orta 628 nəfər (1,5), ümumi orta 131 nəfər (7,0), 2023-cü ildə isə ali ixtisas peşə və orta (tam və ümumi) təhsil alan 15 və yuxarı yaşda əhali 974 nəfər, o cümlədən ali 160 nəfər (6,0 %), orta ixtisas 91 nəfər (1,0), peşə 54 nəfər (1,8), tam orta 570 nəfər (1,7), ümumi orta 99 nəfər (9,0) təşkil etmişdir. Nəticədə görürük ki, 2011-ci ildən 2023-cü illər arasında fərq demək olar ki, sabit qalmışdır.

Cədvəl 2.

Təhsilin əsas göstəriciləri

	2010	2015	2020	2021	2022	2023
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı cəmi	1764	1638	1722	1825	1828	1844
Əhalinin ümumi təhsil müəssisələrinin sayı cəmi	4550	4532	4462	4431	4426	4431
Qiyabi ümumi təhsil müəssisələrinin sayı cəmi	9	7	7	5	5	5
Peşə təhsil müəssisələrinin sayı cəmi	107	109	113	103	99	99
Orta ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı cəmi	60	62	61	61	59	59
Ali təhsil müəssisələrinin sayı cəmi	47	51	54	52	51	51
Fəlsəfə doktoru proqramını həyata keçirən müəssisələrinin sayı cəmi	94	95	11	117	117	117
Elmlər doktoru proqramını həyata keçirən müəssisələrinin sayı cəmi	21	26	78	89	90	90

Azərbaycan Respublikası DSK məlumatları əsasında hesablanmış və tərtib edilmişdir. Bakı-2023. Səh.37-41.

Təhsilin əsas göstəriciləri cədvəl 2-dən göründüyü kimi 2010-cu illə 2023-cü ilin

müqayisəsində məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı (1,04%) artmışdır, əhalinin ümumi təhsil müəssisələrinin sayı (1,02%) azalmışdır, qiyabi ümumi təhsil müəssisələrinin sayı (1,8%) azalmışdır, peşə təhsil müəssisələrinin sayı (1,08%) azalmışdır, ali təhsil müəssisələrinin sayı (1,08%) artmışdır, fəlsəfə doktoru proqramını həyata keçirən müəssisələrinin sayı (1,2%) artmışdır, elmlər doktoru proqramını həyata keçirən müəssisələrinin sayı (4,2%) artmışdır. Bu göstəricilər orta qənaət bəxş kimi hesab edilir.

Bildiyimiz kimi qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə nail olmaq üçün təhsil sistemini gücləndirərək gənc nəsli gələcək rəqəmsal texnologiyalar dövrünə hazırlamaq, məktəb yaşından rəqəmsal texnologiyaların dərindən öyrənilməsinə diqqət yetirməli, bu gündən daha fərqlənən yeni bacarıqlar, ixtisaslar verilməlidir. Belə ki, güclü təhsil hesabına yüksək səviyyədə peşə bacarıqlarına malik insan kapitalı yaradılması üçün ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq səviyyədə rəqabətdavamlılığı təmin olunmalıdır.

Cədvəl 3.

Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə 2022-2023-cü tədris ilinə xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində dövlət xətti ilə təhsil alan tələbələrin sayı (nəfər)

İqtisadi/r üzrə	Cəmi	Amerika	Belçika	Birləşmiş Krallıq	ÇXR	İspaniya	Koreya/R	Latviya	Macar/s	Ruminya	Rusiya	Türkiyə
Az/Res.	1004	3	1	1	72	1	5	11	327	10	193	379
Bakı	351	3	1	1	36	1	2	7	183	6	139	71
Naxçıvan	101	-	-	-	3	-	2	1	8	1	20	66
Abşeron Xızı	76	-	-	-	8	-	-	-	28	-	14	26
Dağlıq Şirvan	19	-	-	-	1	-	-	-	4	1	3	10
Gəncə Daşkəsən	68	-	-	-	5	-	-	2	17	-	23	21
Qarabağ	44	-	-	-	-	-	1	1	10	-	7	21
Qazax-Tovuz	44	-	-	-	-	-	-	-	8	-	9	127
Quba-Xaçmaz	58	-	-	-	4	-	-	-	9	-	26	19
Lənkəran-Astara	58	-	-	-	3	-	-	-	10	2	14	29
Mərkəzi Aran	50	-	-	-	3	-	-	-	3	-	5	9
Mil-Muğan	18	-	-	-	1	-	-	-	17	-	4	22
Şəki-Zaqatala	45	-	-	-	2	-	-	-	1	-	4	9
Şərqi Zəngəzur	27	-	-	-	3	-	-	-	1	-	4	9
Şirvan-Salyan	48	-	-	-	2	-	-	-	10	-	11	25

Azərbaycan Respublikası DSK. Azərbaycan Regionları məlumatları əsasında hesablanmış və tərtib edilmişdir. Bakı-2023.

Cədvəl 3-də görüldüyü kimi xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində dövlət xətti ilə təhsil alan tələbələrin sayı üstünlük təşkil edən iqtisadi rayonlardan: Bakı şəhəri 351 nəfər tələbə (2,8%), Gəncə-Daşkəsən 68 nəfər tələbə (1,4%), Quba-Xaçmaz 58 nəfər tələbə (1,7%), Lənkəran-Astara 58 nəfər tələbə (1,7%), Mərkəzi-Aran 50 nəfər tələbə (2,0%) təşkil edir. Dövlət xətti ilə təhsil alan tələbələrin sayı üstünlük təşkil edən xarici ölkələrdən: Macarıstan 183 nəfər tələbə, Rusiya 139 nəfər tələbə, Türkiyə 71 nəfər tələbə ali təhsil müəssisələrində təhsil alırlar. Respublika üzrə cəmi 1004 nəfər tələbə (10,0%) cədvəldə adları qeyd edilən xarici ölkələrdə ali təhsil alırlar. İqtisadi rayonlardan Dağlıq-Şirvan 19 nəfər tələbə və Mil-Muğan 18 nəfər tələbə xarici ölkələrdə təhsil alan ən az sayı olan rayonlardır. Xarici ölkələrdən: Belçika 1 nəfər tələbə, Birləşmiş Krallıq 1 nəfər tələbə, İspaniya 1 nəfər tələbə ali təhsil alan, sayı az olan ölkələrdir. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, nəticə etibarilə ölkəmizdə ali təhsil alan tələbələrin sayı yüksək səviyyədədir.. Xarici ölkələrdə isə ali təhsil alan tələbələrin sayı qənaət bəxşdir.

Cəmiyyətin sağlam, savadlı, yüksək səviyyəli inkişafının təminatçısı olan ümumi təhsilin gücləndirilməsi, təhsil sistemində gedən modernləşmə davam etdirilməli, integrativ tədris təcrübəsi inkişaf etməli, məzmun islahatları dərinləşməlidir. Beləliklə, bunlara əsaslanaraq ölkənin beynəlxalq qiymətləndirmələrdə (PISA, PIRLS, TIMSS, ICILS) mövqeyinin əhəmiyyətli və yüksək dərəcədə

uğurlu həm də yaxşılaşmasına nail olunmalıdır.

Cədvəl 4.

**2023-cü il Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonlar üzrə
dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisələri**

№	İqtisadi/r və inzibati ərazi vahidlərinin adı	Məktəbəqədər təhsil müəssisə sayı	Onlardan uşaqların sayı nəfər.	Məktəbəqədər təhsil müəs-də 100 nəfər düşən uşaq sayı	İctimai əsaslı məktəbəqədər təlim qrup. sayı
	Azərbaycan Respublikası cəmi	1696	112305	8129	15421
1	Bakı şəhəri cəmi	348	38073	83	630
2	Naxçıvan MR	23	3595	82	-
3	Abşeron-Xızı	96	10886	87	323
4	Dağlıq Şirvan	46	2027	82	1009
5	Gəncə-Daşkəsən	123	7785	62	1240
6	Qarabağ	178	9050	88	1131
7	Qazax-Tovuz	164	6977	86	1329
8	Quba-Xaçmaz	59	2443	89	1299
9	Lənkəran-Astara	122	6326	70	2301
10	Mərkəzi Aran	163	9076	79	1650
11	Mil-Muğan	89	3579	82	1071
12	Şəki-Zaqata	205	8284	85	1510
13	Şərqi Zəngəzur	28	1686	72	73
14	Şirvan-Salyan	52	2521	82	855

Azərbaycan Respublikası DSK. Azərbaycan Regionları məlumatları əsasında hesablanmış və tərtib edilmişdir. Bakı-2023.

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı üstünlük təşkil edən iqtisadi rayonlar: Bakı şəhəri, Şəki-Zaqatala, Qarabağ, Qazax-Tovuz, Mərkəzi-Aran iqtisadi rayonlarıdır. Onlardan uşaqların sayı çox olan iqtisadi rayonlar: Bakı şəhəri, Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarıdır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində 100 nəfər düşən uşaqların sayı isə Qarabağ, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonları üstünlük təşkil edir. İctimai əsaslı məktəbəqədər təlim qruplarının sayını da Lənkəran-Astara, Mərkəzi-Aran, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonları üstünlük təşkil edildiyi görünür. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrin sayı az olan Şərqi-Zəngəzur 28-i, Naxçıvan MR 23-ü iqtisadi rayonlarıdır. Onlardan uşaqların sayı az olan iqtisadi rayonlar isə Şərqi-Zəngəzur 1686 nəfər, Dağlıq-Şirvan 2027 nəfər təşkil edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində 100 nəfər düşən uşaqların sayı az olan Lənkəran-Astara 70 nəfər, Gəncə-Daşkəsən 62 nəfər təşkil edir. İqtisadi rayonların hamısında İctimai əsaslı məktəbəqədər təlim qrupları var, lakin Naxçıvan MR iqtisadi rayonunda heç yoxdur.

Bildiyimiz kimi işğaldan azad olunan rayonlarda texnologiya və müasir texnika ilə təmin edilən İKT-dən, yerli xammal və başqa resurslardan səmərəli istifadə etməyə imkanı olan, göstərilən fəaliyyət sahələri üzrə fərdi, mikro, kiçik və orta ölçülü sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması regionun hər tərəfli sosial iqtisadi inkişafına, aktiv məşğulluğun, həm də özünəməşğulluğun yüksək səviyyədə irəliləyişi daha uğurlu imkan yaradılmasına nail olacaqdır.

Araşdırmalar göstərir ki, yeni yaradılacaq tikinti təyinatlı sahibkarlıq subyektləri, fərdi qaydada yaradılacaq mikro və kiçik müəssisələr heç də şübhə etmir ki, işğaldan azad edilmiş şəhər və kəndlərdə mikro, kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən müasir məişət və işə xidmətləri, bazar və digər sosial infrastruktur obyektləri uğurla tikilib istifadəyə verəcək. Belə ki, yüksək səviyyədə aparılan yaradıcılıq quruculuq işləri, həm də beynəlxalq təcrübəyə əsasən Qarabağın hal-hazırda olan 329 inzibati ərazi dairəsində kəndlərin sayı üç və daha çox, əhalinin sayında isə 200-dən 1000 nəfərə təşkil edən, 161-də ixtisaslaşan qarışıq tipli aqro-parkların yaradılması mümkündür. Regionda 46 qəsəbənin mövcud olduğu halda, ona görə də şəhərlərin real sənaye potensialı həm 28 sənaye həm də xidmət sahələrinin yaradılması imkanlarını uğurla həyata keçirə biləcəkdir [ə.d.11].

Nəticə / Conclusion

Aparılan tədqiqatlara görə və Prezidentimizin müdrik sərkərdəliyi, tapşırığı, dövlət proqramlarının məqsəd vəzifələri əsasında deyə bilərik ki, nəticədə ölkəmizdə o cümlədən işğaldan

azad olmuş torpaqlarımızda perspektiv iqtisadi inkişaf və eyni zamanda tikinti-quraşdırma, abadlaşdırılma işləri yüksək səviyyədə görülür və davam etməkdədir. Belə ki, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatı və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin edilmişdir. Həm də işğaldan azad olmuş torpaqlarda dağıntıya məruz qalmış çox saylı yaşayış məntəqələrinin, o cümlədən 14 şəhərin 46 qəsəbənin yenidən bərpası işləri uğurla həyata keçirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublika Prezidenti İlham Əliyev (2021). Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, Yeni Zaman qəzeti 2021.
2. Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı. Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər), (2009-2013-cü illər) Bakı, 2004, 2009.
3. Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərlərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı(2014-2016-cı illər), (2014-2018) Bakı: 2014.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 30 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”
5. Azərbaycan Respublikası DSK. Azərbaycan Regionları. Yeni iş yerləri. Bakı-2023, s.32-36.
6. Bayramov V. “Həssas əhali qruplarının mənafeələrinə cavab verən sistemin qurulması prioritet vəzifədir” Bakı- Xalq qəzeti 2021.
7. Muradov Ş.M. (2020).“Ulu öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının tənənsəsi”nə həsr edilmiş fundamental tədqiqat əsəri. Bakı: Elm.
8. Məhərrəmov E.M. “Azərbaycanda iqtisadi rayonlaşdırma proseslərində aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi prioritetlərini şərtləndirən amillər” AMEA İqtisadiyyat İnstitutu Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası №1, 2022, səh. 242-249.
9. Nuriyev Ə.X. “Ölkənin regional strukturunun formalaşması və təkmilləşməsi problemləri” Bakı: Savad, 2021, səh. 41.
10. Sultanova R.P. “Azərbaycan regionlarında sənayenin inkişafının dövlət tənzimlənməsinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi” AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun 60 illik yubileyinə həsr olunmuş “İqtisadi artım və rifahı mövzusunda beynəlxalq EPK materialları, Bakı-2019, №,277-281.
11. Tərbiz Əliyev. “Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri” “İki Sahil” gündəlik ictimai-siyasi qəzet. Bakı-2021.
12. Nəcəfli S.X. Azərbaycan regionlarının sosial iqtisadi inkişaf istiqamətləri” Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu “İqtisadi artım və ictimai rifah” jurnalı, № 1, 2023, səh. 86-94.

Перспективы экономического развития на землях, освобожденных от оккупации

*Наджафли Светлана Халид, старший научный сотрудник
Института Экономики Министерства науки и образования
Азербайджанской Республики
E-mail: necefli.lana@mail.ru
mob: (050) 5591370*

Резюме: В статье основной целью реформ является достижение более высоких перспектив экономического развития и направлений социально-экономического развития на наших землях, освобожденных от диареи. По Государственным программам, связанным с направлениями социально-экономического развития региона, важные показатели выполнены и выполняются. Повышение социального благополучия и уровня жизни населения региона, а также комплексный анализ и оценка экономики страны, использования трудовых ресурсов в ее регионах. Это также реализация мер, направленных на высокий уровень развития эффективного размещения трудовых ресурсов.

Ключевые слова: социальный, экономический, род занятий, регион, экономическое развитие, социальное обеспечение, уровень жизни, эффективность, трудовые ресурсы.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/162-168>

Competitiveness potential of the metallurgical industry of the Republic of Azerbaijan and its assessment

Emin İsmayılov

Research, Institute of Economics
E-mail: emin.ismaylov.54@mail.ru

Baxtinaz Danyalova

Research, Institute of Economics
E-mail: nazakerimova@hotmail.com

Abstract. The article evaluates the current situation in the Republic of Azerbaijan, the development opportunities of the metallurgical industry. Analytical studies are conducted in the context of analytical studies conducted in connection with the competitiveness of enterprises. In addition to what has been said, the organizational economic mechanisms of increasing competitiveness in metallurgical enterprises are investigated and ideas about future development directions are put forward.

Key words: metallurgy, competitiveness, ecology, adaptation, enterprise

JEL 040; UDC 330

Metallurgiya sənayesinin rəqabətqabiliyyətli inkişaf potensialı və onun qiymətləndirilməsi

Emin İsmayılov

Research, Institute of Economics
E-mail: emin.ismayilov.54@mail.ru

Baxtinaz Danyalova

Research, Institute of Economics
E-mail: nazakerimova@hotmail.com

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin mövcud durumu və inkişaf imkanları dəyərləndirilir. Analitik araşdırmalar müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyi kontekstində aparılır. Deyilənlərlə yanaşı metallurgiya müəssisələrində rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmləri araşdırılır, gələcək inkişaf istiqamətləri ilə əlaqədar fikirlər irəli sürülür.

Açar sözlər: metallurgiya, rəqabətqabiliyyətlilik, ekologiya, adaptasiya, müəssisə

JEL 040; UDC 330

Giriş/Introduction

Metallurgiya metalın hasilatı, zənginləşməsi, metal məmulatlarının istehsalı, həmçinin metalın xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, metal qatışıqlarının hazırlanması kimi sahələri əhatə edir. Metallurgiya xalq təsərrüfatının təməl sahələrindən biridir. Nümunə üçün qeyd etmək lazımdır ki, əlvan və qara metallurgiyanın payına maşınqayırmada istifadə olunan metal qurğuların əsas hissəsi düşür. Eyni zamanda yanacaq energetika kompleksində və sənayenin digər sahələrində, xüsusi ilə maşınqayırmada, metallurgiya sənayesinin məhsullarından istifadə edilir. Metallurgiya kompleksi qara və əlvan metallurgiya sahələrindən ibarətdir və onların hər birinin də inkişaf edir. Qara metallurgiya metallurgiya sənayesinin ən böyük sahəsi hesab olunur. Buraya metal hasilatı, çuqun, polad əridilməsi, prokat istehsalı və s. sahələr daxildir.

Metodologiya. Tədqiqat işində qruplaşdırma, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və analitik ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələr və müzakirə

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin mövcud vəziyyəti

Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin inkişaf etdirilməsi imkanları kifayət qədər genişdir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- xammal bazası və müxtəlif metal tullantılarının mövcudluğu;
- enerji ehtiyatları, neft-qaz resurslarının olması, bərpa edilən enerji resurslarının mənimsənilməsi istiqamətində ciddi layihələrin reallaşdırılması istiqamətində görülən işlər;
- metal istehlakına ciddi tələbatı olan sənaye, tikinti və digər sahələrin olması;
- insan resursları və kadrların mövcudluğu.

Cədvəl 1

Metallurgiya sənayesi müəssisələrinin işinin əsas göstəriciləri

Göstəricilər	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı-cəmi	27	29	41	52	57	59	68	86
O cümlədən:								
Dövlət	5	5	5	5	5	5	4	4
Qeyri-dövlət								
Qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	46	49	51	51	71	92	105	108
Sənaye məhsulunun (işlərin,xidmətlərin) dəyəri, müvafiq illərin carı qiymətləri ilə, milyon manat	212,6	287,5	498,6	624,9	575,9	529,6	846,8	1058,7

Sənaye istehsalı indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, %	96,0	100,3	91,3	114,4	90,5	119,5	121,6	119,5
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulünün ümumi həcmində sahənin payı, %	0,8	0,9	1,2	1,3	1,2	1,4	1,5	1,6
Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı, %	1,0	1,1	1,6	1,6	1,5	1,8	1,8	1,4

Mənbə: "Azərbaycan sənayesi-2023" ADSK-nin məlumatları əsasında icraçı tərəfindən tərtib edilmişdir.

1-ci cədvəldən göründüyü kimi, tədqiq edilən dövr ərzində metallurgiya müəssisələrində istehsal olunan məhsulun dinamikasında dayanaqlı artım müşahidə edilir.

Əgər 2015-ci ildə istehsal olunan məhsulun ümumi həcmi cəmi 212,6 milyon manat təşkil etmişdirsə, bu göstərici 2020-ci ildə 529,6 milyon, 2021-ci ildə 846,8 milyon, 2022-ci ildə isə 1058,17 milyon manat dəyərində olmuşdur (*Azərbaycan Rəqəmlərdə 2023:113*).

Metallurgiya sənayesində yaradılmış əlavə dəyər 2020-ci ildə 256,9 milyon, 2021-ci ildə 369,7 milyon, 2022-ci ildə 441,8 milyon manat dəyərində olmuşdur (*Azərbaycanın milli hesabatları 2023:37*). Bütün bunlar isə onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesi artımla müşahidə edilən dinamika üzrə inkişaf edir.

Belə bir zəmində **6Wresearch** şirkətinin hesabatları diqqəti cəlb edir. **6Wresearch** – bazarın aparıcı konsultativ mərkəzi – özünün biznes araşdırmaları, konsultativ fəaliyyəti ilə məşhurdur. İnvestorlara hər hansı bir konkret regiona investisiyalar yatırmazdan öncə konsultasiyalar verir (<https://www.6wresearch.com/about>). Şirkət dünyanın müxtəlif regionlarında müxtəlif sahələrin vəziyyəti haqqında məlumatlar hazırlayaraq hesabatlar təqdim edir. Sözü gedən şirkət 2011-ci ildə yaradılmışdır. Baş qərargahı Nyu-York və Hindistanda yerləşir.

Həç də təsadüfi deyildir ki, sözü gedən şirkətin hesabat materiallarına görə 2020-2026-cı illər üçün Azərbaycan metallurgiya sənayesinin əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi proqnozlaşdırılır. Bu isə ilk növbədə yüksək texnologiyalara əsaslanan maşınlarla tələbin artması və Azərbaycan Respublikasında müəssisələrdə həmin məhsulların istehsalının təşkili ilə əlaqədardır. Eyni zamanda sözü gedən sahəyə imtiyazlı investisiya yatırımların artması, həmçinin vergi güzəştlərinin tətbiqi ilə də əlaqədardır (<https://yandex.ru/search/?clid=2579423-0&win=634&from=chromesearch&text=translate&lr=10435>).

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu illər ərzində Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesində istehsal edilən məhsullar ümumi ölkə üzrə istehsal edilən məhsulun yalnız 1,3-1,5%-ni təşkil edir. Halbuki, Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin inkişaf etdirilməsi, rəqabətqabiliyyətli məhsulların hazırlanması istiqamətində xeyli işlər görmək mümkündür.

Azərbaycanda metallurgiyanın ən gənc sahəsi ovuntu metallurgiyasıdır. Bakıda müxtəlif ovuntulardan hazır metal məmulatları istehsal olunan zavod fəaliyyət göstərir. 2018-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə metallurgiya sənayesində məhsulun artımı 2% olmuşdur. 2020-2023-cü illərdə isə bu göstəricinin orta hesabla 7% artacağı proqnozlaşdırılmışdır. 2023-cü ildə 380 min ton boru istehsalı üçün yarımfabrikatlar və 330 min ton girdə çubuqların istehsalı proqnozlaşdırılmışdır (5).

2000-ci il mayın 4-də Ümummillə Lider cənab Heydər Əliyev İqtisadiyyatın idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsini, metallurgiya müəssisələrinin fəaliyyətinin canlandırılmasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsini rəhbər tutaraq Qərar qəbul etdi. Qərara əsasən Azərbaycan Respublikasının «Metallurgiya» Dövlət Şirkəti ləğv edildi və onun tabeliyində olan müəssisə və təşkilatlar Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin sərəncamına verildi. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi onun sərəncamına verilən müəssisə və təşkilatların, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydalara əsasən, həmin müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərini çevrilmələrinin həyata keçirilməsini təşkil etdi. Müəssisə və təşkilatların özəlləşdirilməsində yerli investorlarla yanaşı, xarici investorların da iştirakına icazə verildi (<https://e-qanun.az/framework/33>).

İnstitusional təkmilləşdirmələr sonrakı illərdə də davam etdirildi. Son illər “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti ilə birgə işləyən “Daşkəsən Filizsaflaşdırma” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 13 iyul tarixli 2198

nömrəli Sərəncamı ilə özəlləşdirməyə açıq elan edildi. 2013-cü il 23 aprel tarixli 2875 nömrəli Sərəncamı ilə səhmləri dövlətə məxsus olan “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradıldı. Deyilənlərlə yanaşı Azərbaycan Respublikasında Sumqayıt Texnologiyalar Parkının, Sumqayıt Alüminium Zavodunun, o cümlədən Gəncə Alüminium Yarımfabrikatı Zavodunun, Sumqayıt, Gədəbəy və Daşkəsəndə qızıl-mis emalı zavodlarının (<https://www.amprox.com/oxide/metallurgy-in-azerbaijan/>), Gəncədə kənd təsərrüfatı texnikası və avtomobil zavodlarının, Naxçıvan Avtomobil Zavodunun, Mingəçevir Elektron Avadanlıqlar Zavodunun, polad boru, günəş panellər və metal konstruksiyalar müəssisələrinin qurulması Azərbaycan Respublikasında qara və əlvan metallurgiya sənayesi sahələrinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmışdır (*Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi*).

Qeyd etmək lazımdır ki, metallurgiya sektoru müəssisələri həm dövlət, həm də özəl sektora aid müəssisələrdir. Müvafiq olaraq bəzi metallurgiya müəssisələri haqqında bir qədər ətraflı məlumat verilməsi yerinə düşərdi.

“Baku Steel Company” MMC-də istehsal gücü 1 mln. ton olan poladərilmə zavodunda müasir istehsal sahələri yaradılmış və azkarbonlu poladdan yüksək keyfiyyətli metal məmulatları istehsal edilir. Məhsullar daxili bazarda yanaşı, Gürcüstan, İran, Qazaxıstan, Rusiya və digər ölkələrə ixrac edilir (5).

Baku Steel Company layihəsinin idarə edilməsi, tullantılarının idarə edilməsi (waste management), ekoloji təmiz texnologiyaların, avadanlıqların, texnikaların alınması və həmin avadanlıqların iş prinsipləri Almaniya, İtaliya, Fransa və MDB (Moldova) ölkələrinin şirkətlərinin Metallurgiya Zavodlarının qabaqcıl texnologiyaları və zəngin təcrübələrinə əsasən həyata keçirilir.

“Baku Steel Company” şirkəti metal qırıntıları əsasında istehsal gücü ildə 350,0 min ton olan müasir poladərilmə kompleksi yaratmışdır. Müəssisə müstəqillik dövründə inşa edilmiş ilk müasir və yüksək istehsal gücünə malik poladərilmə kompleksidir. 2001-ci ildə ümummilliyet lider Heydər Əliyevin dəstəyi ilə işə başlayan müəssisə bu illər ərzində iki milyon tondan artıq inşaat armaturu istehsal etmişdir. Şirkətin istehsal etdiyi polad məhsullar daxili bazarla yanaşı, Gürcüstan, İran, Qazaxıstan, Rusiya və digər regionlarda satılır və inşaatçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir (<https://hajizada.com/az/article-view/14/906/>).

Müəssisə bu gün potensial gücün yarısı (250 min ton) qədər polad məhsulu istehsal edir. Baku Steel Company -da 1000 nəfərdən çox işçi çalışır .

Azetexnolayn- 2012-ci ilin fevral ayında Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında (SKİP) Azertexnolayn MMC-nin əsası qoyulmuşdur. Sözügedən MMC-nin ərazisində polad boru zavodu, çuqun tökmə zavodu, metal hasar istehsalı sahəsi və s. müəssisələr fəaliyyət göstərir. İxrac etdiyi məhsulları ölkələr üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Rusiya Federasiyasına-quyu qapaqları; Özbəkistan Respublikasına (polad boru, quyu qapaqları), Qazaxıstan Respublikasına (paya boruları), Türkmənistan Respublikasına (paya boruları, su boruları), Gürcüstan Respublikasına (quyu qapaqları, çuqun maneo), Türkiyə Cümhuriyyətinə (avadanlıq ehtiyat hissələri) ixrac edilir. Deyilənlərə yanaşı, müəssisənin məhsulları Polşa, Rumıniya, Bolqarıstan, Çexiya, İtaliya, İsveçrəyə və s. ölkələrə ixrac edilir (https://www.azertexnolayn.com/site/assets/files/1051/atl_az_dili.pdf).

Unimetal MMC. Azərbaycan Respublikasında metal məmulatlarının istehsalı və satışı ilə məşğul olan ən böyük şirkətlərdən biri də Unimetal MMC-dir. Unimetal MMC tikintidə istifadə olunan müxtəlif metal məmulatlarının əsas tədarükçüsüdür. MMC-nin məhsulları tikinti sektoru ilə yanaşı, maşınqayırma, kənd təsərrüfatı, neft-qaz və digər sənaye sahələrində də istifadə olunur. **Unimetal** öz seqmentində innovativ və inqilabi yeniliklər edir və məqsədi tikinti ekosisteminə lider olmaqdır (<https://unimetal.az/about>).

Bakı Polad Burazlar Açıq Səhmdar Cəmiyyəti (BSK SC) neft sənayesi üçün zəruri olan polad kanatların, yük troslarının istehsalı ilə məşğul olan və kəşfiyyat, qazma və quyuların təmiri, habelə qaldırıcı və nəqliyyat işlərində istifadə edilən kanatlar istehsal edir (<https://bakusteelropes.all.biz/>).

Zavodun istehsal gücü ildə 11 min tondan çox polad kanatlar və yük troslarıdır. Əsasən neft sənayesinin tələbatları üçün yaradılmış zavodun əsası hələ 1942-ci ildə qoyulmuşdur. Sovet dövründə Azərbaycanla yanaşı RFSR, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qərbi Sibir, Şimali Qafqaz üçün məhsullar göndərirdi. Müstəqillik illərində Zavodun əsasında MMC yaradılmış, zavod bir çox beynəlxalq sertifikatlara layiq görülmüşdür.

Burazların (tros) istehsalı ilə məşğul olan “Bakı Polad Burazlar” zavodu son illərdə zərərli işləyir. “Bakı Polad Burazlar”ın inzibati və digər xərcləri gəlirlərini üstələyir və bu səbəbdən zərər yaranıb (<https://marja.az/70520/baki-polad-burazlar-zerere-kecib>).

Deyənlərlə yanaşı Azəralüminium ASC, Qafqaz metal qapaqlar zavodu, Azərelektroterm ASC, Bakı Stil Kasting kimi müəssisələri Azərbaycanda önəmli metallurgiya müəssisələri kimi göstərilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin inkişaf etdirilməsi və rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının təşkili ilə əlaqədar dəyərləndirmələr.

Analitik araşdırmalar göstərir ki, Gəncədə və Sumqayıtda müxtəlif və yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal edən alüminium zavodlarının fəaliyyətini dünya bazarlarında xüsusi tələbat olan rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı istiqamətində genişləndirmək mümkündür. Sumqayıt Texnologiyalar Parkında yüksək keyfiyyətli metallurgiya məhsulları istehsal edən bir neçə zavod inşa edilmişdir. Deyənlərlə yanaşı, Daşkəsəndə dəmir, Filizçay, Katex, Kasdağ, Mehmanlı, Naxçıvanda əlvan metal-alüminium, kobalt, mis, sink, qurğuşun, Daşsalahlıda - filiz sayılmayan bentonit gili yataqları rəqabətqabiliyyətli metallurgiya məhsullarının istehsalı istiqamətində mənimsənilə bilər. Təkcə bir faktın qeyd edilməsi yerinə düşərdi ki, Daşkəsən qrupu yataqlarında 270 milyon ton filiz ehtiyatlarını mövcuddur. Filizin tərkibinin 40%-i dəmirdir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Geoloji İnformasiya Arxivi Fondunun 1991-ci ilə aid məlumatları və həmçinin digər mənbələrdən əldə edilmiş məlumatlara görə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 70-dən çox əlvan, o cümlədən nəcib metal yataqları və təzahürləri vardır.

Deyənlərlə yanaşı Kəlbəcər, Zəngilan və Tərtər rayonunun vaxtı ilə işğal olunmuş ərazilərində yerləşən yataqlarda qızıl, gümüş, mis və molibden ehtiyatları mövcuddur. Bu ərazilərdə dağ-mədən, xüsusi ilə də metallurgiya sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün böyük imkanlar vardır. Təbiidir ki, mövcud imkanlar dəyərləndirilir və istifadə edilir. 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikası 136 539,76 min ABŞ dolları dəyərində 147 394,57 ton qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar ixrac edib. Hesabat dövründə Azərbaycanın ixrac etdiyi qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatların dəyəri 2021-ci ilin göstəricisi ilə müqayisədə 17,5% artıb, həcmi isə 0,21% azalıb. Ötən il qara metalların qeyri-neft sektorun ümumi ixracında payı 4,48% təşkil etmişdir (<https://banco.az/az/news/azerbaycanin-metallurgiya-senayesinde-veziiyyet-necedir>).

Lakin milli iqtisadiyyatın qarşısında duran prioritet məsələlərin həlli tələb edir ki, milli əmtəə istehsalçıların rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi gündəmdən düşməyən məsələlərdəndir.

Digər tərəfdən məlum həqiqətdir ki, təsərrüfat subyektlərinin fəallaşdırılması keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edilmədən qeyri mümkündür. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin dünyanın aparıcı ölkələrinin müəssisələrinin inkişaf səviyyəsinə çatdırılması məsələsi olduqca mühüm məsələlərdən biridir. Müvafiq olaraq öncə müəssisələrin rəqabətqabiliyyətlili məsələsi ilə əlaqədar müəyyən fikir yaradılmalıdır. Daha doğrusu müəssisələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən metallurgiya müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyi ilə əlaqədar müvafiq hesablamalar aparılmalıdır.

Müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyi

Müasir iqtisadi fikirdə müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar bir sıra üsullardan istifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Məqsədli bazanın seçilməsində matris üsulu;
- Səmərəli rəqabət nəzəriyyəsinin istifadə edilən üsullar;
- Qrafik üsullar.

Hesab edirik ki, bu üsullarla yanaşı ətraf mühitə vurulan ekoloji zərərlərdə hesablanılaraq,

nəzərə alınmalıdır. Metal istehsalı ətraf mühitə xeyli çirkləndirici tullantılar buraxır. Ekoloqların hesablamalarına görə, hər il metal hasilatı üçün tələb olunan yanacaqın istifadəsi zamanı atmosfərə zərərli 100-150 milyon ton kükürlü dioksid buraxılır (Ariştaev A.A. 2017). Belə bir zəmində mütəxəssislər müəssisələrin adaptasiya olmuş rəqabətqabiliyyətliliyi formulunu təklif edirlər. Ekoloji adaptasiya olmuş rəqabətqabiliyyətlilik göstəricisi matris üsulu əsasında hesablanılır. Bu göstəricinin hesablanması əsasında üç göstərici dayanır: cari likvidlik, maliyyə rıçaqı, istehsalın rentabelliği (Şmeleva N.V., Aqeenko A.P. 2010: 38). Matris yanaşmasından istifadə edərək müəssisə nəinki öz müəssisələrinin, hətta rəqiblərinin rəqabətqabiliyyətliliyini hesablaya bilər və bu müəssisələrə daha əlverişli iqtisadi strategiya və taktika irəli sürməyə imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji cəhətdən adaptasiya olmuş rəqabətqabiliyyətliliyin müəyyənlişməsi üç mərhələni əhatə edir.

Birinci mərhələ başlanğıc göstəricilərinin hesablanması adlanır. Bu mərhələdə ekoloji adaptasiya olunmuş rəqabətqabiliyyətlilik aşağıdakı düstur əsasında hesablanılır.

$$A: R_{\text{np-ba}}^{\text{zk}} = \frac{5906,7 - 680,3}{12868,3 + 10692,5 + 4278,6} \cdot 100\% = 18,7\% .$$

$$B: R_{\text{np-ba}}^{\text{zk}} = \frac{5390,9 - 660,8}{10826,1 + 5346,1 + 2833,2} \cdot 100\% = 24,9\% .$$

$$B: R_{\text{np-ba}}^{\text{zk}} = \frac{528,9 - 102,0}{2519,7 + 2774,5 + 441,7} \cdot 100\% = 7,4\% .$$

Sonrakı ikinci və üçüncü mərhələlərdə, hər göstərici üzrə ən yaxşı göstəricilər hesablanılır. Hesab edirik ki Azərbaycan Respublikasında da müvafiq göstəricilərin müəyyənlişdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Nəticə\Conclusion

Qeyd etmək lazımdır ki, metallurgiya sənayesində rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi üçün müvafiq təşkilati-iqtisadi mexanizmin tətbiq edilməsində yarar vardır (<https://qje.su/ekonomicheskaya-teoriya/moskovskij-ekonomicheskij-zhurnal-9-2020-17/>).

Bunlar aşağıdakılardır:

- Metallurgiya sənayesində daha çox tələbat olan məhsulların həcmnin artırılması;
- Metallurgiya sənayesinin xarici bazarının genişləndirilməsi;
- Metallurğiyada idxalın azaldılması;
- Resurslara qənaət etməyə imkan yaradan müasir texnologiyalardan istifadə edilməsi;
- Metallurgiya sənayesinin mənfi ekoloji təsirlərinin azalması;
- İstehsal edilən məhsulun çeşidlərinin təkmilləşdirilməsi. Bununla yanaşı, sözügedən sənaye sektorunun gələcək inkişaf istiqamətləri ilə əlaqədar fikirlər irəli sürülməsi məqsədəuyğun olardı:

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.//<https://minenergy.gov.az/uploads/Proqramlar/syx/3.pdf>
2. Azərbaycan rəqəmlərdə rəsmi nəşr Bakı 2023 , S.113
3. Azərbaycanın milli hesabatları, rəsmi nəşr Bakı 2023, S.37
4. Ariştaev A.A. (2017), Struktura metallurgii i osobnosti razmeseniya predpriyatii chernoy i svetnoymetallurqii//Forum molodix uchnix, №6 (10). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/struktura-metallurgii-i-osobnosti-razmescheniya-predpriyatii-chernoy-i-tsvetnoy-metallurgii>
5. Tofiq Hüseynov (2023), Azərbaycanda Səneyələşdirmə: reallıqlar və perspektivlər, səh.88-89
6. Şmeleva N.V., Aqeenko A.P. (2010), Oşenka konkuentosposobnostimetallurqiçeskix predpriyatii s uçetom ekloqiçeskix oqranişeniy, Ekonomika promişlennosti № 4, c.38
7. <https://e-qanun.az/framework/33>

8. <https://hajizada.com/az/article-view/14/906/>
9. <https://unimetal.az/about>
10. <https://marja.az/70520/baki-polad-burazlar-zerere-kecib>
11. <https://bakusteelropes.all.biz/>
12. https://www.azertexnolayn.com/site/assets/files/1051/atl_az_dili.pdf
13. <https://banco.az/az/news/azerbaycanin-metallurgiya-senayesinde-veziyyet-necedir>
14. <https://report.az/senaye/nazir-evezi-ixrac-meqsedile-daxilde-emaldan-istifade-eden-sirketlerin-sayi-77-artib/>
15. <https://qje.su/ekonomicheskaya-teoriya/moskovskij-ekonomicheskij-zhurnal-9-2020-17/>
16. <https://www.6wresearch.com/about>
17. <https://www.amprox.com/oxide/metallurgy-in-azerbaijan/>

Потенциал конкурентоспособности металлургической промышленности в Азербайджанской Республике и его оценка

Эмин Исмаилов

Научный сотрудник Института Экономики Азербайджана

Email: emin.ismaylov.54@mail.ru

Бахтиnaz Даньялова

Научный сотрудник Института Экономики Азербайджана

Email: nazakerimova@hotmail.com

Резюме: В статье рассматривается современное состояние металлургической промышленности в Азербайджанской Республике и возможности ее устойчивого развития.

Кроме того, исследуются организационно-экономические механизмы повышения конкурентоспособности металлургических предприятий, выдвигаются предложения о перспективных направлениях развития металлургии в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: металлургия, конкурентоспособность, экология, адаптация, предприятие.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/01/169-173>

The role of the Virtual Inclusive Platform in the socio-economic rehabilitation of persons with disabilities

Hasanov Vugar A.

Research on Labor and Social Problems
and dissertation candidate of the Education Center, "For Azerbaijan"
Analytical expert of the International Organization
E-mail: v.hasanov@gmail.com
Tel: +994552255558

Abstract: In the article, the impact of socio-economic rehabilitation on the integration of people with disabilities into society, the important role of socio-economic rehabilitation in restoring the lost economic independence and social usefulness of a person with disabilities, ensuring their socio-economic security, adaptation and integration into the digital socio-economic environment, the essence, main goals, importance and possibilities of the Virtual Inclusive Platform have been mentioned.

Key words: persons with disabilities, socio-economic rehabilitation, digital economy, virtual inclusive platform, socio-economic security, economic independence, inclusive employment.

Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi reabilitasiyasında Virtual İnküziv Platformanın rolu

Həsənov Vüqar Asif oğlu

Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat
və Tədris Mərkəzinin dissertantı, "For Azerbaijan"

Beynəlxalq Təşkilatın analitik eksperti

E-mail: v.hasanov@gmail.com

Tel: +994552255558

Xülasə: Məqalədə əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasına sosial-iqtisadi reabilitasiyanın təsiri, sosial-iqtisadi reabilitasiyanın əlilliyi olan şəxsin itirilmiş iqtisadi müstəqilliyinin və sosial faydalılığının bərpası, onların sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm rol oynaması, rəqəmsal sosial-iqtisadi mühitə adaptasiya və inteqrasiya, Virtual İnküziv Platformanın mahiyyəti, əsas hədəfləri, əhəmiyyəti və imkanları qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: əlilliyi olan şəxslər, sosial-iqtisadi reabilitasiya, rəqəmsal iqtisadiyyat, virtual inküziv platforma, sosial-iqtisadi təhlükəsizlik, iqtisadi müstəqillik, inküziv məşğulluq.

Giriş

Məlumdur ki, əlilliyi olan şəxslərin reabilitasiyası onların cəmiyyətə inteqrasiyasına mühüm təsir göstərir. Belə ki, G.Zimmel inteqrasiyanın yalnız ünsiyyət təcrübələrinin tətbiqi və əlilliyi olan insanın ictimai həyatda aktiv iştirakı sayəsində mümkün olduğunu vurğulayır. Bunun nəticəsində həmin insan bir şəxsiyyət kimi inkişaf edir, əlilliklə bağlı müxtəlif komplekslərdən, inamsızlıqdan qurtulur, özünə inam qazanır. Beləliklə, fərdin ictimailəşməsində sosial qruplar və bütövlükdə cəmiyyət ən vacib amil kimi çıxış edir [1].

Əlilliyi olan insanların cəmiyyətə inteqrasiyası mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Lakin burada birinci dərəcəli rola reabilitasiya malikdir, onsuz inteqrasiya sadəcə mümkün deyildir.

Hər bir cəmiyyətdə müəyyən sosial-iqtisadi təhlükələr, risklər var. Xəstəliklər və yaralanmaların təhlükəsi, işsizlik, əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin və əmək qabiliyyətinin azalması, yaşayış vasitələrin itirilməsi hər hansı bir şəxsin vəziyyətini poza bilər. Bununla bağlı dövlətin ən vacib vəzifəsi kimi sosial risklərin azaldılmasına və qarşısının alınmasına, əhalinin, xüsusilə də əlilliyi olan insanların sosial-iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən şəraitin yaradılmasına yönələn səmərəli sosial siyasətin işlənilməsi hesab edilir [5].

Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatına daxil olması və insan resurslarının inkişafı üçün ən vacib şərt əlil insanların sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinə mane olan səbəblərin aradan qaldırılmasıdır.

Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi təhlükəsizliyi onların əsas, həyatı qədər vacib ehtiyaclarını təmin edən sabit göstəricilərlə xarakterizə olunan amillərin məcmusu kimi başa düşülür [5].

Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin sərhədləri onların cəmiyyətdəki mövqeyini, sosial-iqtisadi müstəqillik dərəcəsini və ümumi vəziyyəti və davranışını əks etdirən göstəricilərin məcmusu ilə müəyyən olunur. Bunların arasında: əhalinin əlillik səviyyəsi, reabilitasiya xidmətlərini alan şəxslərin xüsusi çəkisi, fərdi reabilitasiya proqramların həyata keçirilməsi dərəcəsi, işlə təmin olunan əlilliyi olan insanların əməkqabiliyyətli yaşlı əlillərin ümumi sayında payı, əlil insanlar üçün əlçatanlıq tələblərinə cavab verən sosial infrastruktur obyektlərinin xüsusi çəkisi və s. Bu göstəricilər sosial sahənin vəziyyətini, əlil insanların sosial-iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən tədbirlərin keyfiyyətini xarakterizə edir [5].

Təcrübə göstərir ki, digər şəxslər kimi, əlilliyi olan insanların da sosial-iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onları əmək fəaliyyətinə, haqqı ödənilən iş yerinə cəlb olunması və bununla onların həm sosial-iqtisadi təhlükəsizliyini, həm sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını reallaşdırmaq mümkündür. Başqa sözlə, burada səmərəli vasitə kimi gəlir gətirən əmək fəaliyyəti,

məşğulluq çıxış edir. Məşğulluq əliliyi olan şəxslərin maddi və mənəvi rifahını, onların insan potensialının reallaşdırılması imkanlarını, sosial-iqtisadi təhlükəsizliyini və müstəqilliyini müəyyən edir.

Sosial-iqtisadi reabilitasiya əliliyi olan şəxsin rəşional qaydada işədüzməsini və əməyə uyğunlaşmasını şərtləndirir, ümumiyyətlə ailədə və cəmiyyətdə onun sosial-iqtisadi statusunun bərpasına kömək edir. Sosial-iqtisadi reabilitasiya əliliyi olan şəxsin itirilmiş iqtisadi müstəqilliyinin və sosial faydalılığının bərpası istiqamətində mühüm rol oynayır.

Sosial-iqtisadi reabilitasiyanın qarşıya qoyduğu başlıca məqsəd məhz xəstəlik və ya xəsarət nəticəsində əliliyi olan şəxsin düşdüyü iqtisadi asılılığı və assosiallığı aradan qaldırmaqla onun iqtisadi müstəqilliyə və sosial rifaha nail olmasının təmin edilməsidir.

Beləliklə, əliliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi reabilitasiyası onların ilk növbədə iqtisadi müstəqilliyə və əmək fəaliyyətinə olan ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə həyata keçirilən fərdi imkanların bərpası sistemi və prosesidir.

Sosial-iqtisadi reabilitasiyanın mahiyyəti tək sağlamlığın bərpası deyil, həm də əliliyi olan şəxsin malik olduğu halıyla sosial həyata qatılması üçün imkanların bərpa edilməsindən (yaxud yaradılmasından), öz iqtisadi müstəqilliyinin əldə edilməsindən ibarətdir.

Sosial-iqtisadi reabilitasiyasının məqsədi resosiallaşdırmaqdır, yəni şəxsiyyətin sosial statusunun, onun məişət, peşəkar və ictimai fəaliyyətə olan bacarıqlarının bərpa edilməsi, ətraf mühit və cəmiyyətdə sosial adaptasiyasının təmin edilməsi, müstəqillik və maddi asılılıqdan azad edilməsidir.

Məlum olduğu kimi, dünyada insan fəaliyyətinin bütün sahələrində məlumatların toplanması, saxlanması, işlənməsi və ötürülməsi üçün rəqəmsal texnologiyaların fəal tətbiqi və praktik istifadəsi ilə xarakterizə olunan sosial-iqtisadi mühit formalaşır. Virtual mühitdə rəqəmsal malların və xidmətlərin istehsalı və ticarəti üçün milli iqtisadiyyatın bir qolu kimi iqtisadi fəaliyyətlər məcmusu formasında rəqəmsal iqtisadiyyat meydana gələrək inkişaf edir [2]. "Rəqəmsal iqtisadiyyat" termini rəqəmsal texnologiyaların istifadəsinə əsaslanan iqtisadi, sosial və mədəni münasibətlər sistemi kimi başa düşülə bilər. Rəqəmsal iqtisadiyyat insanların həyatının sosial paradigmasını dəyişdirir, yeni biliklər əldə etmək, yeni peşələrə yiyələnmək və ixtisaslarını artırmaq üçün misilsiz imkanlar yaradır [3]. Əliliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi reabilitasiyası vasitəsilə onların rəqəmsal sosial-iqtisadi mühitə adaptasiyası və inteqrasiyası günün ən vacib məsələlərindən biri olaraq özünü biruzə verir. Bununla da rəqəmsal iqtisadiyyatda təsirli bir infrastruktur yaratmaq üçün təşkilati və texnoloji həllər mövcuddur.

Virtual İnküziv Platforma

Virtual İnküziv Platforma - müasir informasiya texnologiyaları vasitəsilə əliliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası, sosial-iqtisadi reabilitasiyası, bərabər imkanlar əsasında məşğulluğunun təmin olunması, onların əmək bazarına və sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsi, texnologiya və rəqəmsallaşmanın yaratdığı imkanlardan istifadə edilməklə intellektual potensialından istifadə olunaraq davamlı inkişafının və rəqəbat qabiliyyətinin artırılması məqsədilə dövlət-özəl əməkdaşlığı əsasında yaradılan mexanizm və texnoloji həlldir [4].

Virtual İnküziv Platformanın əsas hədəfləri aşağıdakı kimidir:

- Mərkəzləşmiş virtual platformanın yaradılması;
- Əliliyi olan şəxslərin biznes ideyalarının üzə çıxarılması üçün müvafiq şəraitin yaradılması, sorğu və müayinələrin keçirilməsi;
- Əliliyi olan şəxslər üçün mütəmadi olaraq "ideya firtınası" həyata keçirərək, ideya və təkliflərin ortaya çıxarılması;
- Əliliyi olan şəxslərin qeyri-neft sektorunun, o cümlədən kiçik və orta biznes sahələrinin formalaşdırılması prosesində iştirakının təmin olunması;
- Əliliyi olan şəxslərin inküziv məşğulluğunun təmin edilməsi;
- Əliliyi olan şəxslərin əmək bazarına və biznes mühitinə inteqrasiyası;
- Əliliyi olan şəxslərin intellektual resurslarının realizə olunması.

Virtual İnküziv Platforma



Virtual İnküziv Platformanın əhəmiyyəti və imkanları

Virtual İnküziv Platformanın əhəmiyyətini aşağıdakı kimi dəyərləndirmək olar:

- əlilliyi olan şəxslərin inklüziv məşğulluğunun təmin edilməsi, onların əmək bazarına və biznes mühitinə inteqrasiyası;
- belə şəxslərin arasında müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan informasiya və kommunikasiya texnologiya məhsullarının istifadəsinin stimullaşdırılması, intellektual məhsulların hazırlanması və texnoloji əsaslı müəssisələr yaradılması istiqamətində səmərəli istifadə edilməsi;
- sosial biznesin stimullaşdırılması, innovativ təşəbbüslərin dəstəklənməsi;
- onların müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlarının yaradılması, mühafizəsi, bu hüquqlardan gəlir götürülməsi üçün istifadəsinə şərait yaradılması, habelə əlilliyi olan şəxslərin Startaplarına dəstək verilməsi ilə birgə layihələrin inkişaf etdirilməsi;
- müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan innovasiya və yüksək texnologiya sahələrində əlilliyi olan şəxslərin iştirakının genişləndirilməsi;
- əlilliyi olan şəxslərin innovativ, elmi-tədqiqat, ixtira və kəşflərinin kommersiyalaşdırılmasının təşviq edilməsi və istehsalata tətbiqi;
- yüksək texnologiyaların transferi və iqtisadiyyatda elm tutumlu məhsulların xüsusi çəkisinin artırılması.

Əlilliyi olan şəxslər üçün Virtual İnküziv Platformanın imkanları çoxistiqamətli və çoxşübhəlidir. Bunları aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar:

- Hər bir şəxs üçün fərdi elektron kabinetin yaradılması;
- Müxtəlif istiqamətlər (vakansiyalar, təhsil səviyyələri, statistik göstəricilər) üzrə vahid məlumat bazasının yaradılması;
- Platformanın iştirakçıları arasında fikir mübadiləsi imkanlarının yaradılması;
- Əlilliyi olan şəxslər üzrə iş və məşğulluq imkanlarının mövcudluğu barədə statistik məlumatlar;
- Əlilliyi olan şəxslərin digər şəxslərlə bərabər cəmiyyətin həyatında müstəqil iştirak etmək üçün imkanların yaradılmasını təmin edən sosial şəbəkənin (diskussiya, interaktiv dialoq, çat və s.) yaradılması;
- Əlilliyi olan şəxslər üçün onlayn kitabxanalar, musiqi dinləmək, filmlərə baxmaq, beynəlxalq konfranslarda iştirak etmək və onlayn satış imkanlarının yaradılması;
- Onlayn psixoterapiya və onlayn psixoloq məsləhəti imkanlarının yaradılması.

Virtual İnküziv Platforma əlilliyi olan şəxslərin müxtəlif səviyyədə təhsil ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi də daxil olmaqla, onların psixoloji cəhətdən rahat, tanış bir mühitdə, fərdi yanaşma ilə təhsil prosesinin təşkili üçün yüksək texnologiyaların və qeyri-ənənəvi tədris formalarının istifadəsinə, arzuolunan yeni peşəyə uyğunlaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin inkişafına, maneəsiz işgüzar mühitin yaradılması və sonrakı məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsinə imkan verəcəkdir.

Ümumiyyətlə, əlilliyi olan şəxslərin əmək bazarına və biznes mühitinə çıxışı, məşğulluq və cəmiyyətə inteqrasiya imkanlarının artırılması üçün Virtual İnküziv Platformanın yaradılmasının böyük əhəmiyyəti olacaqdır.

Bu virtual platforma əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi reabilitasiyasına, inklüziv əsasda məşğulluğuna, onların biznes ideyalarının, innovativ təklif və təşəbbüslərinin, startaplarının üzə çıxarılaracaq reallaşdırılmasına, habelə onlayn satış imkanlarının artırılmasına dəstək verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. Зиммель Г. Социальная дифференциация. М.: Наука, 1994, 339 с.
2. Головенчик Г.Г. Теоретические подходы к определению понятия цифровая экономика // Наука и инновации, №2 (192), февраль 2019, с.40-45
3. Cəmilzadə Ş.V. “Rəqəmsal iqtisadiyyat və onun inkişafında dövlətin rolunun gücləndirilməsi istiqamətləri”, Sumqayıt Dövlət Universiteti – “Elmi Xəbərlər” №3, 2020
4. Əmək Bazarı və Sosial Müdafiə Məsələləri üzrə Milli Observatoriyanın təqdimatı, 2022-ci il
5. Колесникова О.А, Фирсова Ю.А. Социально-экономическая безопасность инвалидов // Вестник Воронежского Государственного Университета. Серия: Экономика и управление, №2, 2014, с.42-48
6. ВМТ-nin Əlillərin hüquqları haqqında Konvensiyası, 2006
7. “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2018
8. Гасанов В. Социально-экономическая политика государства в решении проблем уязвимых категорий населения. //Научный журнал ВЕСТНИК Хмельницкого Национального Университета, Экономические науки, 2016, №6, с.142-145
9. <https://www.who.int>
10. <https://www.un.org>

Роль Виртуальной Инклюзивной Платформы в социально-экономической реабилитации инвалидов

Гасанов Вугар А.

Резюме: В статье влияние социально-экономической реабилитации на интеграцию инвалидов в общество, важная роль социально-экономической реабилитации в восстановлении утраченной экономической самостоятельности и социальной полноценности человека с инвалидностью, обеспечении его социально-экономической безопасности, адаптация и интеграция в цифровую социально-экономическую среду, рассмотрены сущность, основные цели, важность и возможности Виртуальной Инклюзивной Платформы.

Ключевые слова: люди с инвалидностью, социально-экономическая реабилитация, цифровая экономика, виртуальная инклюзивная платформа, социально-экономическая безопасность, экономическая независимость, инклюзивная занятость.